

ঋতুপাঠের দ্বিতীয় ভাগ রামায়ণে যাত্রা হইতে সংস্কৃত
 হইয়াছে। রচনা প্রণালী দৃষ্টে সুস্পষ্ট প্রভীতি হয়
 রামায়ণ অতি প্রাচীন গ্রন্থ। এই প্রাচীন গ্রন্থ মহর্ষি
 বাল্মীকি প্রণীত বলিয়া প্রসিদ্ধি আছে। কোন কোন
 আলঙ্কারিকেরা রামায়ণকে মহাকাব্য মধ্যে গণনা ক-
 রিয়া থাকেন। কিন্তু তাঁহারা মহাকাব্যের যে সকল লক্ষণ
 নির্দেশ করিয়াছেন সে সমুদায় লক্ষণ কাবিন্দ্রাদি প্রণীত
 রঘুবংশাদি নব্য কাব্য গ্রন্থ সমূহে যেরূপ লক্ষিত হয়
 প্রাচীন কাব্য রামায়ণে সেরূপ লক্ষিত হয় না। এই গ্রন্থে
 পৌনরুক্ত, প্রাসঙ্গিক বিষয়ের অতি বিস্তৃত বর্ণনা প্রভৃতি
 কতিপয় গুণের দোষ আছে। বাহা হউক ইহা অনা-
 যামে নির্দেশ করা যাইতে পারে সংস্কৃত ভাষায় এরূপ
 প্রাঞ্জল ও প্রসাদ গুণ বিশিষ্ট দ্বিতীয় পদ্যগ্রন্থ আর নাই।
 রামায়ণের মধ্যে অযোধ্যাকাণ্ডের রচনা সেরূপ চমৎ-
 কারিণী ও মনোহারিণী অন্যান্য কাণ্ডের রচনা সেরূপ
 নহে। এই নিমিত্ত ঋতুপাঠের দ্বিতীয় ভাগে কেবল
 অযোধ্যাকাণ্ডের উৎকৃষ্ট অংশ সকল সংকলিত হইল।
 সংকলিত অংশ সকলেরও যে যে ভাগ অনাবশ্যক বোধ
 হইয়াছে পরিত্যাগ করা গিয়াছে।

ত্রিভুবনচন্দ্র শর্মা।

কলিকাতা। সংস্কৃতকালেজ।

২২এ ফাল্গুন। সংবৎ ১৯০৮।

कुंजपाठम् ।

— ७३ —

द्वितीयो भागः ।

राजा तर्जयः पूर्वं कैकेयौ भौ वीरौ । अधुना सा रामक
नाम्नाभिषेकसप्तमाया एतेन वरेण रामस्य तन्मप्रदासः
अपरेण च स्वसुतस्य भरतस्याभिषेकं साधितवती । त
श्रुत्वा दण्डवत्प्रणम्य विज्ञापः ।

ततः अन्ता महाराजः कैकेयाः प्रहर्षं वचः ।
पपात सहसा भूमौ निशुद्यन्मभवत्तदा ॥३॥
प्रतिशब्ध ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ।
असंततामासासीमो जगत्तः ॥ ४ ॥
अहो धिक्किति सांमर्षो भावमुक्ता नराधियः ।
सोऽहमापेदिषाम्भुवः सीमोऽपहतचेतनः ॥ ५ ॥

चिरेण कवतिः संज्ञां प्रतिशब्धः च प्रवृत्तः ।
मिमीक्षन्मवीत महो निरुद्धमिदं प्रवृत्तः ॥ ६ ॥

दृष्टंसे दुष्टकारिते कुलस्यास्य विनाशिनि ।
 किं कृतं नव रासेण पापे पापं मयापि वा ॥
 सदा ते ज्वननीतुल्या रत्तिं बहति राघवः ।
 तस्मै त्वमनर्थाय किं निमित्तमिहोद्यता ॥
 न मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं निवेशिता ।
 अविज्ञानाद्गुणसु ताव्याप्ती तीक्ष्णविषा यथा ॥
 जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।
 अपराधं कमुद्दिश्य त्वज्यामीष्टमहंसुतम् ॥
 कौशल्या वा सुमित्रा वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ।
 जीवितं चात्मनो रामं न त्येय पितृवत्सलम् ॥
 इहा भवति मे प्रीतिर्दृष्टा तनयमग्रजम् ।
 अपश्यत्सु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ॥
 तिष्ठेत्लोको विना सूर्यं ग्रहं वा खलिलं विना ।
 नतु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥
 तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ।
 अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥
 न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
 अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्धानामि ते ।
 ननु मे राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।
 वज्रघ्नो हि स्या दाते त्वं कथाः कथयसे मम ॥

तस्य धर्मात्मनो देवि वने वार्षं यशस्विनः ।
 कर्तुं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥
 गतो हि भरताङ्गयस्तव शशूपते सदा ।
 विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लजये ॥
 सत्यं दानं तपस्व्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।

विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥
 तस्मिन्नार्जवमन्ते देवि देवोपमे कथम् ।
 पापमागंशसे रामे महर्षिसमतेजसि ॥
 मम वृद्धस्य कैकेयि त्वद्गतस्य गतायुषः ।
 दीनं लालयमानस्य काकाय कर्तुमर्हसि ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां यत् किञ्चिदधिगम्यते ।
 तत् सर्वं तव दास्यामि मा त्वं मे मृत्युमाविश ॥

इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
 प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥
 यदि दत्त्वा वरौ राजन् पुनः प्रत्यनुतप्यसे ।
 धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥
 यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ।
 कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तान् वा किं प्रतिवक्ष्यसि ॥
 यस्याः प्रणले जीवामि या च मामभ्यपालयत् ।
 तस्याः हतं महा मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥

। कवधर्मा धर्मा वा सत्त्वं वा यदि वा नृत्तम् ।

। तया संश्रुतं मर्त्या तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

। इति विप्रमद्यैव पीत्वा बद्धः तवाग्रतः ।

। अतस्तु सरिध्यामि रामो यद्यभिविष्यते ॥

। एतेनात्मना चाहं शपे ते मनजाधिप ।

। या पान्येन त्वय्येवस्यते रामविवासनात् ॥

। एतावदुक्ता वचनं कैकेयी विरगाम ह ।

। विलपन्तश्च राजानं न प्रतिश्याजहार सा ॥

। श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वचनं तदशोभनम् ।

। नाभ्यभाषत कैकेयीं मूर्च्छन् व्याकुलेन्द्रियः ॥

। स देव्या व्यवसायश्च घोरश्च शपथं कृतम् ।

। श्रुत्वा रामेति निश्चस्य ऋद्धस्तस्वरुवापतत् ॥

। दीर्घमुष्णश्च निश्चस्य राजा परमदुर्म्भनाः ।

। दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकेयीम् ॥

। अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमपदेशिता ।

। भूतोपहतचित्तेव ब्रुवती मां न लज्जसे ॥

। दृशंसे पापसङ्कलो क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ।

। न कथञ्चिद्वते रामाङ्गरतो राज्यमावसेत् ॥

। कथं द्रष्ट्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिणे ।

। सखवर्षा विवर्णन्त रथैवेन्दमपसृतम् ॥

- किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समानताः ।
 केकेय्या क्षिप्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ।
 यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥
 किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ।
 किं न्वेनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥
- सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियं वृदा ।
 न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥
- विप्रकारश्च रामस्य सम्प्रयाणं वनस्य च ।
 सुमित्रा मेक्ष्य वै भीता कथं मे विप्रक्षमिष्यति ॥
- नहि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने ।
 चिरं जीवितुमाशंसे रुदतीं चापि मैथिलीम् ॥
- अरुतैर्वत मां सान्त्वयैः सान्त्वयन्ती सुदारुणे ।
 गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥
- राममाणस्यया सार्द्धं सत्यं तां नाभिलक्षये ।
 बालो रहसि हस्तेन कृष्णार्घमिवास्पृशम् ॥
- बालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भूशम् ।
 प्रस्थापयामास वनं स्त्रीकृते यः प्रियं सुतम् ॥
- इति देशेषु देशेषु मामुद्दिश्य तृणाधनम् ।
 नाना वस्त्रसुरिष्यन्ति रामे प्रव्राजिते वनम् ॥
- मासं द्वितीयं वचनं प्रत्येकं ॥

। वनं प्रवेष्टुं वाढमितेव वक्ष्यति ॥
 यदि ते राघवः कुर्व्याद्भनं रच्छेति नोदितः ।
 प्रतिकूलं प्रियं ते स्थाप्यतु वत्सः करिष्यति ॥
 गुह्यभावो हि भावं ते न तं ज्ञास्यति राघवः ।
 वनं पुनः प्रवेष्टुं नैवाव्यतः प्रवक्ष्यति ॥
 प्रियं चेद्भरतस्यैतद्भामप्रवाजनं भवेत् ।
 मास्य मे भरतः कार्पीतं तैत्तय गतायुषः ॥
 हन्तानार्थं भसासिते सति नो भव केकयिः ।
 त्यजामि भरतं त्वत्तु जीवितं नेष्टुमात्मनः ॥
 कृते सवि गते रासे वनं पुरुषपुङ्गवे ।
 रं दानीं विधवा राज्यं सुगता कारधिव्यसि
 रधैरखर्गजैरेव दो याति सत्तनं स हि ।
 कसं पद्भ्यां महारण्ये वत्सो रे विचरिष्यति ॥
 यस्य चाक्षरसमये सुदाः कुङ्कुमधारिणः ।
 अहम्भ्याः प्रचक्षि स्तः शलां पानभोजनम् ॥
 स कथं नु कपायाणि तिलानि कटुकानि च ॥
 फलानि मन्त्रवन् नित्यं सतो ते वर्त्तयिष्यति ॥
 महाईवत्ससं गीतो भूत्वा चिरसुखोचिः ।
 कापाद्यपरिधानम् कथं भूसो निवक्ष्यति ॥
 धिक्करोति नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।

न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥

परित्यजेयः पितरौऽपि पुत्रान्

भार्याः प्रती क्षापि कृतानुरागाः ।

सर्वं हि ननं कूपितं जगत् स्यात्

दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥

विना हि सख्येण भवेत् प्रवृत्तिः

प्रवर्धता वज्रधरेण वापि ।

रासन्तं गच्छन्तमितः समीक्ष्य

जीवेन्न कश्चित्चित्ति चेतना मे ॥

प्रतप्य वा प्रज्वल्य वा प्रणश्य वा

सहस्रशो वा सृष्टितो महीं व्रज ।

न ते करिष्यामि ॥ चः सदारुणं

ममाहितं ते कवचं शपांशुले ॥

अथ भूमौ महाराजं शयानमतथोचितम् ।

पुनराकाशयामास क्रूरा केकयवंशजा ॥

त्वं कथ्यसे महाराज जल्यवादी दृढव्रतः ।

मम चेमं वरं कस्मादिषारयितुमिच्छसि ॥

एवमुक्त्वा केकेय्या राजा दशरथस्तदा ।

प्रत्युवाच परिकुङ्क्षो महर्त्तं विद्वन्निव ॥

मृते मयि गते रामे वनं मनुष्यपुङ्गवे ।

हन्तानाथ्ये^१ समामिते सकामा सुखितो भव ॥

अपुत्रेण नया पुत्रः असेण महता महान् ।

रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥

शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।

कथं कमलपताको मया रामो विवास्यताम् ॥

कथान्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ।

अभिराममहं रामं वासयिष्यामि दण्डकान् ॥

सुखानामचित्तस्येह दुःखैरनुचितस्य च ।

इत्वं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥

दृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ।

किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे भव ॥

तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।

अस्तमभ्यगमत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥

सा त्रियामा तदार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

राज्ञो विलप्रमानस्य न व्यभासत शर्व्वरी ॥

तद्वो दशरथो राजा सदैवोषां विनिश्चसन् ।

विललापातिदुःखार्त्तो गगनासक्तलोचनः ॥

न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ।

क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोऽक्षलिः ॥ ८ ॥

एवमक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ।

प्रसादयामास पुनः कंकेयीं राजधर्मवित् ॥
 साधवृत्तस्य दीनस्य त्वद्वृत्तस्य गतायुषः ।
 प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः ॥
 प्रसीद देवि रामो मे त्वद्वृत्तं राज्यमव्ययम् ।
 लभतामसितापाङ्गि यशःपरमवाञ्छयामि ॥

विशङ्खभावस्य हि दुष्टभावा
 दीनस्य तान्वाश्रमखस्य राज्ञः ।
 श्रुत्वा विचित्रं करुणं विनापं
 भर्तुर्वृशंसा न चकार वाक्यम् ॥
 ततः स राजा पुनरेव दुःखितः
 प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।
 शर्माक्ष्य पुत्रस्य विवासकारणं
 क्षितादसं जो निवृत्तात् मूर्च्छितः ॥

पुत्रशोकाद्वृत्तं पापा विभञ्जं पतितं भुवि ।
 विचेष्टमानमुत्प्रेष्य इक्ष्वाकुमिदमब्रवीत् ॥
 पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुतं संश्रवम् ।
 शोभे क्षितितले सन्नः स्मृत्यां म्यातुं त्वमर्हसि ॥
 आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
 सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रति नोदितः ॥
 सत्यं स्वमः वर्त्तस्व यदि धर्मो हता मतिः ।

प्रवाजय सुतं रामं त्विः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥

समयश्च समार्ष्येम यदि त्वं न करिष्यसि ।

अग्रतस्तो ततो राजन् परित्यज्यामि जीवितम् ॥

एवं प्रणोदितो राजा कैकेया निर्विशङ्कया ।

उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ॥

विक्रताभ्याञ्च नेताभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।

लज्जद्वैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥

यस्यो मन्त्रकृतः पाणिरग्नी पापे मया धृतः ।

तं त्यजामि खजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥

समुत्तया त्वदा नैव कैर्त्तव्या कलिलक्रिया ।

व्याहन्तास्य शुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥

तां तथा द्रुपतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।

प्रभाता शर्वरी सा तु चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥

पितुर्गालयमानस्त तं तथाविधं दृष्ट्वा कैकेयीमुखञ्च सख्यं यत्
वदुपपन्नं रामस्य वनप्रस्थानाङ्गीकारः ।

मन्ददशीसने राम आसीनं पितरं शुभे ।

कैकेया सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥

स पितुश्चरणौ पृथ्वीमभिवाद्य विनीतवत् ।

रुख्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥

तमाज्जबसमायुक्तामनाय्या मत्यवादिनम् ।

उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥

पुरा देवासुरे युद्धे पिता ते मम राघव ।

रत्नितेन वरौ दत्तौ सगल्येन महारणे ॥

अथाद्य याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।

गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥

यदि मत्प्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।

आत्मानञ्च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥

त्वयारण्यं प्रवेक्ष्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।

भरतश्चाभिदिक्ष्येत यदेतदभिषेचनम् ।

त्वदर्थं विहितं राज्ञा तेन सर्व्वेण राघव ॥

तप्तं सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाश्रीरधरो भव ॥

भरतः कोशलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।

नानारत्नसमाकीर्णा गजाश्वरथसङ्कुलाम् ॥

एतत् कुर्व नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।

सत्येन सहता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥

तदित्यसमित्तप्तो वचनं मरुषोपमम् ।

श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेद्मम्व्रवीत् ॥

एवमस्तु गमि ग्रामि वनं वसुमतन्द्रितम् ।
 जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥
 इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
 नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथावर्धभरिन्दमः ॥
 महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना ।
 मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो देवि गौरवम् ॥
 देवतं हि प्रभुश्चैव पिता राजा गुरुश्च नः ।
 तस्याज्ञां शिरसाश्रय करिष्यामि यथात्म माम् ॥
 मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
 यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥
 व्यलीकमिदमेकन्तु हृदयं दहते मम ।
 स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥
 अहं हि सीतां राज्यञ्च प्राणानिष्टान् धनानि च
 हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रणोदितः ।
 किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पिता प्रणोदितः ॥
 तदाश्वासय ह्रीमन्तं किं न्विदं यन्महीपतिः ।
 वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥
 गच्छन्तु चैवान्वितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
 भरतं मातुलकुलादद्यैव उपशासनात् ॥
 दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।

ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥
 रामेत्युक्ता तु वचनं वाप्यपथ्याकुलेक्षणः ।
 शशाक नृपतिर्दीनो नेत्रितुं नाभिभाषितुम् ॥
 तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
 रामोऽपि भयमापन्नो व्यथिताकुलमानसः ॥
 चिन्तनीयं नृपतेशं श्लोकमुपधारयन् ।
 बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ।
 चिन्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः ।
 किंस्विद् यदद्य नृपतिर्न मां प्रत्यभिगन्दति ॥
 अन्यथा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
 तस्य मामद्य सम्प्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्त्तते ॥

अथ दाशरथिर्दीनो विलीनवदनद्युतिः ।
 कैकेयीमभिसम्भाष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥
 कञ्चिन्मया नापराद्वसद्भानाद् येन मे पिता ।
 कुपितस्तन्ममाचक्षु त्वमेवैनंप्रसादय ॥
 अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ।
 विषखवदनो दीनो नहि मां प्रतिभाषते ॥
 शारीरो मानसो वापि कञ्चिदेनं न बाधते ।
 सन्तापो दारुणो देवि दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥
 एतदाचक्ष मे देवि तत्त्वेन परिशुद्धतः ।

किन्निमित्तमपृच्छोऽयं विकारो मनजाधिपे ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।

उवाचेदं सुनिर्लज्जा घृष्टमात्महितं वचः ॥

न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ।

किञ्चिन्ननोगतं त्वस्य त्वङ्गयान्नानुभाषते ॥

प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्त्तते ।

तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥

एष भक्त्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।

पश्चान्तु तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥

धर्ममूलमिदं राम विदितञ्च सतामपि ।

तथा कुरु यथा मर्त्यं न त्यजेत् त्वत्कृते नृपः ॥

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्त्यते ।

ततोऽहमभिधास्यामि नैष वक्ष्यति तत् स्वयम् ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समदाहृतम् ।

उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥

अहो धिक् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।

अहं हि बचनाद्राजः पतियमपि पावके ॥

भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मञ्जेयमपि चार्णवे ।

नियुक्तो गुरुणा पिता नृपेण च हितेन च ॥

तद् ब्रूहि संस्वरं देवि राज्ञो यदभिका इक्षितम्

अविचार्य पितुर्वाक्यात् समा वस्तुं चतुर्दश ॥

अथ वा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य केकेयी ।

प्रीतिप्रफुल्लनयना त्वरदाभास राघवम् ॥

एवं भवतु यास्यन्ति दूताः भीमजवर्हयैः ।

भरतं मातुलकुलादिहावर्त्तयितुं नराः ॥

तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विनम्रजनम् ।

राम तस्मादितः शीघ्रं यनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥

व्रीह्यात्स्वितः स्वयं यच्च वृषस्त्वां नाभिभाषते ।

नेमत् किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥

यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् ।

गिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोज्यतेऽपि वा ॥

तदप्रियमनार्य्यावा वचनं दारुणोदयम् ।

श्रुत्वा गतत्रय्यो रामः केकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥

यत्तत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।

प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कार्यमेव तत् ॥

नक्षतो धर्माचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।

यथा पितरि शूरा तस्य वा वचनक्रिया ॥

अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।

वने वक्ष्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥

यावन्मातरमाष्टक्रे सीताञ्चानुनयाम्यहम् ।

ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महदनम् ।

भरतः पालयेद्भ्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।

तथा भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा नृपः शोकपरिभूतः ।

वाष्पपूर्णैर्जलो दीनः प्रकरोद महास्वनम् ॥

वन्दित्वा चरणौ रामः शोकार्त्तस्थ पितुस्तदा

लैक्रेय्याश्चाप्यनार्य्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥

तं वाष्पपरिपूर्णैश्चः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।

लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमितानन्दवर्धनः ॥

गमने च मतिं चक्रे वनवासाय लक्ष्मणः ।

अनृचिन्त्य विना रामं नाहं जीवितुमर्ह्यहे ॥

न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसन्त्वराम् ।

सर्वलोकातिगस्थेह लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥

प्रतिषिध्य शुभं कृतं व्यजने च स्वलङ्घृते ।

विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरास्तथा जनान् ।

धारयन् मनसा दुःस्वमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।

प्रविवेशात्मवान् वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥

तदा सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमतः सत्यवादिनः ।

नालक्ष्यत रामस्य कश्चिदाकारमानने ॥

उचितञ्च महावाङ्मनो जहौ हर्षमात्मवान् ।

गारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रसेज इवात्मनः ॥
 वाचा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयन् जनम् ।
 मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशाः ॥
 तं गुणेः समतां प्राप्नो भ्राता विपुलविक्रमः ।
 सौमित्रिरनवव्राज धारयन् दुःखमात्मनः ॥

वनं गन्तुं कृतनिश्चयस्य रामस्य मातरमात्मन्ययितं
 तदन्तःपुरप्रवेशः ।

रामस्तु भृशमायत्तो निश्वासन्निव कुञ्जरः ।
 जगाम सहितो भ्राता मातुरन्तःपुरं वशी ॥
 सोऽपश्यत् पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ।
 उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून् ॥
 इदं व तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः ।
 जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्द्धयन्ति स्म राघवम् ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृताः ।
 यणस्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः ॥
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥
 ईदृशित्वा गृहद्वाराः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ।
 दवेद्यन् त्वरितं राममातुः सुतागमम् ॥

प्रविष्टं तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
 ददौ मातरं तत्र हावयन्तीं ऊताशनम् ॥
 ४ / चिरादात्मजं दृष्ट्वा भावनन्दनमागतम् ।
 अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं बद्ध्वा यथा ॥
 स मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
 पथ्येष्वजत धर्मात्मा माता चैव परन्तापः ।
 परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवप्रातश्च नृर्द्विनि ॥
 तमुवाव दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।
 कौशल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥
 दृष्ट्वा नां धर्माशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
 प्राप्तुञ्चायुश्च कीर्तिश्च धर्माच्चाप्यचितं कुले ॥
 सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
 अदौ व त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्षति ॥
 दत्तमासनमालम्ब्य भोजनेन निमग्नितः ।
 मातरं राघवः किञ्चित् प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत् ॥
 देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
 इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।
 विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं समुपारतः ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।

कन्दमूलफलैर्जीविन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥
 भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
 मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥
 स पट् चाटौ च वर्पाणि बत्स्यामि विज्ञाने वने ।
 ज्ञानेवमानोऽरण्यानि कन्दमूलैश्च वर्तयन् ॥
 सा तिकृत्तेव शाल्व्य यटिः परशुना वने ।
 पपात सप्तसा देवी दिव्यतेव दिव्यश्रुता ॥
 तामदुःखोचितां हृष्टा पतितां कदलीभिव ।
 रामस्तत्यापयामास मातरं गतचेतसम् ॥
 सा राघवमप्राप्तीनमसुखार्तां सुखोचितां ।
 उवाच पुरुषस्याप्रमृष्टृश्रुति लक्ष्मणे ॥
 यदि वत्स न जायेथा मम शोकात् राघव ।
 अद्य नैतादृशं दुःखं पश्येयमहमप्रजाः ॥
 एक एव हि बन्धायाः शोको भवति मानसः ।
 अप्रजास्मीति सन्तापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ।
 सा ब्रह्मन्यमनो ज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम्
 अहं श्रोथे सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥
 अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ।
 मम शोको विलापस्य बाह्योऽयमनन्तकः ॥
 त्वयि स ब्रह्मिणेऽप्येवमहमासं निराकृता ।

।कं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ।
 तदक्षयं महद्दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात् ।
 विप्रकारं सपत्नीनामेवं शीर्णपि राघव ॥
 अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ।
 हृपणा वर्त्तयिष्यामि कथं हृपणजीविका ॥
 स्थिरं नु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते ।
 प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाश्रमा ॥

तथा तु विह्वपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम्
 उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालमदृशं व्रचः ॥
 न रोचते ममाप्येतदाख्ये यद्वाचवो वनम् ।
 त्यक्त्वा राजश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥
 विपरीतस्य वृद्धस्य विपर्ययस्य प्रधर्षितः ।
 हृपः किमिव न ब्रूयात् कंकेत्याभिप्रणोदितः ॥
 नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
 येन निर्वास्यते राष्ट्राइनवासाय राघवः ॥
 न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
 अमितोऽपि गिरस्तोऽपि अस्य दोषमुदाहरेत् ॥
 देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
 अवेक्षमाणः को धर्म्यं त्वजेत् पुत्रमकारणम् ।
 तदिदं वचनं राक्षः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।

तपुः को हृदये कुर्याद्राजदत्तमनुस्मरन् ॥
 यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ॥
 तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥
 मया पार्श्वे मधनुषा तव सुप्तस्य राघव ॥
 कः समर्पेत्प्रियं कर्तुं हतान्तस्थेव तिष्ठतः ॥
 निर्मनूप्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ।
 करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्यात्सुति विप्रिये
 भरतस्याथ पक्षो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
 सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि शूदुर्हि परिभूयते ॥
 प्रोत्साहितोऽयं कैकेया सन्नुष्टो यदि नः प्रित
 अमितभूतो निःशङ्कं वध्यतां वध्यतामपि ॥
 गुरोरप्यवनिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥
 बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा कं नरोत्तम ।
 दातुमिच्छति कैकेय्यै उपस्थितमिदं तव ॥
 त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ।
 कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥
 अनुरक्तोऽस्मि भावेन स्नातरं देवि तत्त्वतः ।
 सत्येन धनुषा चैव शपामि तव सन्निधौ ॥
 दीप्तमग्निं शरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।

एविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तभः सूर्य इवोदितः ।
देवि त्वं पश्य मे वीर्यं राघवस्यैव पश्यतु ॥
हनिष्ये पितरं दृढं कैकेय्यासक्तमानसम् ।
कपणं तं स्थितं बाल्ये दृढभावेन गर्हितम् ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकविह्वला ॥
भ्रातुस्ते वचनं पुत्र लक्ष्मणस्य अतं त्वया ।
यद्वानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥
नन्वाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या नाम भाषितम् ।
विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि माम्भितः ॥
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शश्रूप मामिहस्यस्त्वं चर धर्ममननसम् ॥
शश्रूप जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां साहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥
त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
अहं प्रायमिहासिष्ये न च शक्यामि जीवितुम् ॥

विप्रपत्नीं तथा दीनां कौशल्यां जननीं तः
 उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्म्मसंहितम् ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
 प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥
 नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये ।
 पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥
 तदेतत्तु मया कार्यं नियतं वचनं पितुः ।
 पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिदवहीयते ॥
 पारिवर्त्तका जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
 ताको वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥
 त्वं लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनन्तमम् ।
 वेकमस्तेत्यवस श्व तेजश्च सदुरासदम् ॥
 तम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षणम् ।
 अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥
 श्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 मम संश्रितमेतत्तु पितुर्वचनमुत्तमम् ॥
 श्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा 'प्रियदर्शनम् ।
 कर्त्तव्यं दृष्ट्वा वीर धर्म्ममाश्रित्य तिष्ठताम् ॥
 नाहं न शक्यामि पितुर्नियोगमतिवर्त्तितुम् ।
 पितुर्हि वचनं गृहीत् कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥

तदेतां विभजानार्यां क्षतधर्माश्रितां मतिम् ।

धर्ममाश्रय मातैर्गण्यं महद्विरगम्यताम् ॥

भवमुक्ता सौहादरात् भातरं लक्ष्मणाग्रजः ।

उवाच भूयः कौशल्या प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥

अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमिती वनम् ।

शापितामि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि तु ॥

शोकः सन्धार्यतां मातर्हृदये साधु मा शूच ।

वनवासादिहेष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥

त्वया सया च वेदेक्षा लक्ष्मणेन समितया ।

पितुर्नियोगं स्यातव्यतेष धर्माः सनातनः ॥

अस्मै संहृत्य सम्भारान् दुःखं हृदि निगृह्य च ।

वनवासकृता वृद्धिर्मम धर्मानवर्त्यताम् ॥

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरा इव ।

ध्यात्वा मयं जगामाश सहसा दुःखहर्षयोः ॥

ततश्च वद्धा मृकुटीं मृवोर्मध्ये नरर्षभः ।

निशश्वास महासर्पो विलस्य इव रोषितः ॥

तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तत् मृकुटीमहितं तदा ।

बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥

अग्रहस्तं विभ्रुर्बभूव हस्ती हस्तमिवात्मनः ।

अग्राक्ष्णा धीक्षमाणस्तु तिर्यक् स्वातरमचीत् ॥

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिप्रेचनम् ।
 नोत्सहे सहितु वीर तव मे चन्तुमर्हसि ।
 येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।
 सोऽपि धर्म्मा मम हेष्ठो यदासङ्गादिमुत्थसि
 कथं त्वं कर्म्मणा शक्तः क्रैकेयीवशवर्त्तिनः ।
 करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्म्निष्ठं विगर्हितम् ॥
 मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ।
 तयोऽरहितयोर्नित्यं शत्रोः पितृभिधानयोः ॥
 यनीयं प्रतिपत्तिस्तु देवी चापि तयोर्मता ।
 तथाप्यपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥
 विह्वलो वीर्यहीनो यः स देवमनुवर्त्तते ।
 वीराः सम्भावितात्मानो न देवं पर्युपासते ॥
 लोकपालाः समस्तास्तु नाद्य रामाभिप्रेचनम्
 न च कृत्स्नास्त्वयो लोकाः विहृत्युः किं पुनः पि
 यैर्विवासस्तवारण्ये गिथो राजन् समर्थितः ।
 अरण्ये ते निवस्यन्ति चतुर्दश समा ध्रुवम् ॥
 अहं तदाशां धन्यामि पितुस्तस्मात्स्व या तव ।
 अभिपेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्त्तते ॥
 न शोभार्थविमो बाह्व न धनुर्भूषणाय मे ।

नृगन्तुं कृतमतिं कृतञ्च शरणागतम् ॥

निवर्त्तयितव्योऽहं सर्व्वथा रघुनन्दन ।

हि राम त्वया त्यक्तो जीवेयमिति मे मतिः ॥

निवर्त्तयितुं शक्या बुद्धिरेषा मम स्थिता ।

भवाननुजानातु ममानुगमनं वने ॥

सोऽनुनीतो वज्रविधं लक्ष्मणेन यशस्विना ।

तदामित्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं भ्रातृवत्सलम् ॥

तद् व्याख्यासि सौमित्रे त्वयाहं गहनं वनम् ।

वान् हि परजो वन्धुः सखा भक्तः प्रियस्तु मे

एवं राजवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा ।

दीर्घमणुञ्च निश्चस्य कौशल्या वाक्यमब्रवीत्

यदि धर्मं पुरस्कृत्य पुनर्त्तुं वर्त्तितुमिच्छसि ।

तो मे वचनं धर्म्यं शृणु धर्म्यभृतां वर ॥

न हि लब्धो मया लङ्कैस्तपोभिर्नियमैस्तथा

वचनं ते त्वया कार्य्यमतः पुन विज्ञेयतः ॥

आश्रया परया राम शिशुस्त्वं परिपालितः ।

तत् समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि ॥

पश्य मामद्य पुन त्वं जीवितेन वियोजिताम् ।

न सकामां सपत्नीं मे कंकेयीं कर्त्तुमर्हसि ॥

नचापि राम शक्ताहं विप्रकारान् पृथग्निधान्

शौटुं सकाशे कैकेय्याः परिभूता विशेषतः ॥
 नित्यं कालं सपत्नीभिर्भृशं विप्रकृता मती ।
 पुत्रच्छायां समाश्रित्य भवेयं सुख्यमानसा ॥
 साहसदा न शक्याभिर्जीवितुं शर्वरीमिमाम् ।
 फलिना पादपेनेव फलकाले वियोजिता ॥
 मा पुत्रकवचः कार्षीः स्वीविधेयस्य भूपतेः ।
 कामकारप्रवृत्तस्य दुष्कृतेरशुचेरिव ॥
 याऽतीत्य धर्मं प्रौराणमिच्छां कृष्णं कुलोचितम् ।
 त्वामतिक्रम्य भरतमभिषेक्तुमिहेच्छति ॥
 अर्पि चैयं पुरा गीता गार्था सर्व्वतं विभ्रुता ।
 मनुना मानवेन्द्रेण तां श्रुत्वा मे वचः कुरु ॥
 गुरोः प्यवल्लभस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।
 कामकारप्रवृत्तस्य न कार्य्यं ब्रुवतो वचः ॥
 पितॄन् दश च मातॄका सर्व्वान् वा पृथिवीं विभो ।
 गुरुत्वेनाभिभवति कोऽस्ति साहसमो गुरुः ॥
 यतिता गुरवस्त्राज्या माता तु न कथञ्चन ।
 गर्भधारणपोषाभ्यां त्वेमाता गरीयसी ॥
 साहं ते पितॄतो राम धर्म्यतो गौरवाधिका ।
 माननीया विशेषेण यथा धर्म्यविदो विदुः ।
 अतो ममस्यि ते कार्य्यं शासनं शुभवत्सल ॥

भिविच्यस्व धर्म्येण राज्ये राजीवलोचन ॥

यदि त्वसेतन्नाम भाषितं हितं

कुलोचितं सत्पुरुषैर्निधेयितम् ।

यथावदुक्तं न करिष्यसे ततो-

ऽचिरेण यास्यामि यमजयं मृता ॥

अथानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं यत्नमास्थितः

श्रितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिश्च राघवः ॥

न चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभः ।

प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम देवि निवर्त्तने ॥

तुमर्हसि तेऽनुज्ञां देवि धर्मभृतां वरे ।

नवासाय वर्षाणि नव पञ्च च सुव्रते ॥

मूर्तिं हि दैवतं स्त्रीणां भर्ता चेश्वर उच्यते ।

मतस्ते शासनं भर्तुर्न व्याहन्तव्यमेव हि ॥

नरागमनं मे त्वमाशंसयितुमर्हसि ।

तिव्रता नित्यमेव भर्तुराज्ञापरा सती ॥

निर्भप्रतिष्ठा एष्यामि त्वत्प्रसादादहं पुनः ।

देवि मा कार्षीमिदं शोकमगलपि ॥

तुमर्हसि विस्तीर्णे राज्ञां भूमिततेजसाम्

नवासाय वर्षाचारधर्मज्ञासि च सुव्रते ।

दैवतं न कश्चैव भर्ता देवि प्रसीद मे ॥

मत् स्नेहान्नाहंसे मातर्मतं तस्यातिवर्त्तितुम् ॥
 निर्विकारं गुरोराज्ञा मया कार्या विशेषतः ।
 श्रेयो ह्येवं भवत्याशु मम चैव भविष्यति ॥
 न ते राजा किञ्चिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया ।
 प्रतीपमप्रियं वापि नच कार्यं प्रसीद मे ॥
 कैकेयी वा महाभागा भरतो वा महायशः ।
 अन्यमप्यप्रियं वाक्यं न वक्तव्यं प्रसीद मे ॥
 यथाहमिव द्रष्टव्यो भरतः सर्वथा त्वया ।
 कैकेयी भगिनीवच्च द्रष्टव्या स्नेहतस्त्वया ॥
 पित्वा दत्तं यौवराज्यं भरतो यद्यवाप्स्यति ।
 तत्र दोषोऽस्ति कस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥
 अभिसृष्टं पुरा राज्ञा कैकेयी भर्तृव्यो वरम् ।
 यदि गृह्णाति कस्तस्या दोषस्तत्र त्ववीहि मे ॥
 राजा च प्राक् प्रतिश्रुत्य ददात्यस्यै यदा वरम् ।
 भीतोऽदृतात्तत्र दोषः को राज्ञः सत्यवादिनः ॥
 अतधर्मार्थतत्त्वो हि साधुः सदृत्तमास्थितः ।
 सत्यज्ञः सत्यवाक् राजा नहि धर्माञ्चलिष्यति ॥
 प्रसीदानुनयामि त्वां नानुशास्त्रि कथञ्चन ।
 अनुजानीहि मां मातर्वनवासाय दीक्षितम् ॥
 इत्युक्त्वा जवनीं रामो धर्मार्थानुगतं वचः ।

स्थितां ध्यानपरां दीनां पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
 त्वया देवि मया चेद स्थेयं नृपतिशासने ।
 राजा भर्ता गुरुश्चैव सर्वेषामीश्वरश्च नः ॥
 इमानि तानि वत्स्येऽहं वर्षाणि नव पञ्च च ।
 वनात् पुनरुपावृत्य स्थास्यामि तव शासने ॥

इत्युक्त्वा सा प्रियं पुत्रं वाध्यपर्याकुलं वचः ।
 उवाचेदं सपत्नीनां मध्ये वस्तुं न मे क्षमम् ॥
 नय मामपि पुत्र त्वं वनं वत्स्ये मृगाकुलम् ।
 यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥

तां तथा ब्रूवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
 जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं न पुनः सुतः ।
 त्वया जनैश्चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥
 ततो गार्होऽप्यहं नेतुं त्वामितो नगराद्वनम् ।
 विानुगन्तुं न्याय्योऽहं जीवपत्या त्वयापि च ॥
 महात्मा वामहात्मा च पतिरेव गुरुः स्त्रियाः ।
 किं पुनर्नृपतिर्देवि महात्मा दैवतश्च ते ।
 रतश्चापि धर्मात्मा विनीतो गुरुवत्सलः ।
 संशयं यथैवाहं पुत्रस्ते धर्मातस्तथा ॥
 ततोऽधिकतरां पूजं भरतादप्यवाप्स्यसि ।
 हि किञ्चिदिकल्याणं तस्मादामर्षयाम्यहम् ॥

यथा नु मयि निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन मे पिता ।
 अतिमात्रं न सन्नाथे तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥
 या धर्मचारिणी नारी पतिं पतिपरायणा ।
 नानुवर्तेत धर्मेण सा सद्भिर्न प्रशस्यते ॥
 भर्तृवता भर्तृपरा नारी भर्तृपरायणा ।
 इह कीर्तिं दयां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
 तस्मात् सदैव भर्तृस्त्वं शुश्रूषानिरता गृहे ।
 म्यातुमर्हसि धर्मो हि सत्स्त्रीणामेष शाश्वतः ॥
 मार्गस्यधर्मरतया देवाराधनशीलया ।
 भर्तृचित्तानुवर्तिन्या भर्ता सेव्य इह त्वया ॥
 वधेह भर्तृसहिता मभागमनकाङ्क्षिणी ।
 द्रव्यमे भर्तृसहिता समाभ्यागमनं पुनः ॥

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
 कौशल्या वाप्यसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥
 अष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियैव ह ।
 मयि जातो दशव्यात् कथमुष्केन वर्त्तयेत् ॥
 यस्तु भत्याश्च दासाश्च स्वादन्यन्नानि भुञ्जते ।
 कथं स भोज्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥
 फः अहध्यादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
 गुणवान् दयितो राज्ञा राघवो यद्विवाह्यते ॥

या विहीनामिह सा शोकाग्निरतुलो महान् ।

त्यति यथा कर्त्तुं चित्तभानुर्हिमात्यदे ॥

गहि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति ।

त त्वाननुयास्यामि वात्सल्यादिति मे मतिः ॥

इति मातुर्नगरितं वाक्यं स करुणाचक्षुः ।

वा रातोऽप्रवीढाक्यं कौशल्या शोकविह्वलाम्

केत्या वक्षितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।

त्या च परित्यक्तो न नूनं वर्त्तविष्यति ।

र्तुः किल परित्यागो नृभंसः केवलं स्त्रियाः ।

सत्या नकर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥

वर्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।

श्रुवा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥

हं त्वयानुगन्तव्यो भर्त्ता हि तव देवतम् ।

मेहैव वसन्ती त्वमाधारयितुमर्हसि ॥

जा हि ते प्रभवति प्राणानां जीतितस्य च ।

नुगन्तुमतो देवि न मामर्हसि स्पर्धया ॥

त सानुनयं वाक्यं श्रुत्वा धर्मासंहितम् ।

सेणोक्तं वभाषेऽथ कौशल्या साश्रुलोचना ॥

ह पुत्र शिवं तेऽस्तु कुत त्वं पितृशासनम् ।

स्तिमन्तरिदं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥

शुश्रूषानिरता भर्तुर्भविष्यामि यथात्वं माम् ।
यच्चाहदपि कर्त्तव्यं करिष्ये तत् सखी व्रज ॥

वनप्रस्थानकाले पितरमामन्त्रयितुं

रामस्य तद्वचनप्रवेशः ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेश्वरो धर्मं वञ्च ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥
पदातिं मानजं दृष्ट्वा ससीतञ्च जनास्तदा ।
ऊर्चुर्वङ्गविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तसेकं सीतया मार्द्रमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानाश्चाकरो महान् ।
नेच्छत्येवानृतं कर्त्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥
अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राज्ञा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥

निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं दशाद्विनिवाग्नम् ।
 किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन साधना ॥
 द्वावृणस्यमनुक्रोगः श्रूतं शीलं दमः शमः ।
 राघवं शोभयन्त्येते पङ्क्त्याः पुरुषर्षभम् ॥
 तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
 औदकातीव सत्त्वानि ग्रीष्मं सलिलसंक्रयात् ॥
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
 मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥
 मूलं ह्येव अनुव्याणां धर्मसारो लघाद्वृत्तिः ।
 पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चाभ्येतके जनाः ॥
 ते लक्ष्मण इव निभं सपत्न्यः सहव्रातृताः ।
 गच्छन्तमनुगच्छामो यत्नं गच्छति राघवः ॥
 उद्यानानि पवित्रज्यं क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 एकदुःखसूत्रा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥
 समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
 उपात्तधनधात्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥
 रजसाभ्यपकीर्णानि हीनसम्भार्जनानि च ।
 मूषकैः परिधर्वाद्भिद्भिर्लैरावृतानि च ॥
 अपेतोदकधूमानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
 अस्त्रात्तत्रास्त्रानि वेश्मनानि कैकेयी प्रतिपद्यताम्

वनं नगरमेवास्तु यत्नं गच्छति राघवः ।
 अस्माभिश्च पणित्यक्तं पुरं मय्यग्रतां वनम् ॥
 विलसितं दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि ह्यपक्षिणः ।
 त्यजन्त्यस्मद्द्वयाहता राजाः सिंहा वनान्यपि ॥
 इत्येव विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
 शृणुय राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥
 स वृषस्थ पुनर्वैश्व कलासशिखरप्रभम् ।
 अनिचक्राम धर्माणां सत्तमानहविक्रमः ॥

प्राग्द्वारमागतं रात्रौ सभाय्यं संहलक्षणे ।
 बाष्पपूर्णं जलो दीनो विललापातुरो वृषः ॥
 हन्तानाथ्यं समानितं सकाशां भव येकयि ।
 मृते मयि गते रात्रौ धनं मनुजकुञ्जरे ॥
 त्यजामि भरतं त्वाञ्च जीवितक्षेदमात्मनः ।
 मृद्वेदं विधवा राज्यं निर्धुणा रहिता मया ॥
 चरुं पिहीनो रात्रौण त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 भविष्यामि न ते पापे भूय एवं वशानुगः ॥
 येन मन्त्रयसे मूर्धे किं समुन्नयसे शुभम् ।
 मज्जीवितविनाशाय कस्यैतन्मतमीदृशम् ॥
 अरण्यं भद्रतां रामो भरतश्चाभिविष्यताम् ।
 इति कस्य मतं पापे मोघाण्यस्य दुरात्मनः ॥

बालो ह्यसौ कथं राज्यं भरतः पानयिष्यति ।
 ज्येष्ठो तिष्ठति राज्यार्थे स हि राजीवलोचने ॥
 कालरात्रौ च निहिता भाष्यीरुपेण वेकयी ।
 कथं त्वं क्षीणपुंस्येन मयादा मन्त्रवद्विना ॥
 स्त्रीणां धिगस्त्ववर्ज्यीणा ज्ञतज्ञाना विशेपतः ।
 तजन्ति वशगान् महन् या नृक्षा धनद्वयाया ॥
 निर्घृणे निरुनक्रोशे कीदृशं हृदयं तव ।
 शरणात् दावमानं वत्सा त्वं त्यक्तमिच्छसि ॥
 वृणोसे मासु ते लोकः परो, शेषं मखावहः ।
 वत्सा श्रियेण पुत्रेण वियोजयसि दुःखितम् ॥
 उचितः मित्रिकायानं गजयानञ्च ते भृतः ।
 कान्तारवनदुर्गेषु कथं पद्मां चरिष्यति ॥
 स्वादृतामन्नपानानामुचितोऽयं समाकृजः ।
 सुकुमारो विलासो च रुष्टाभरणभूषितः ॥
 कटुतिक्तकषाद्याणि मूलानि च फलानि च ।
 वत्कलाजिनसंवीतः स कथं भक्षयिष्यति ॥
 यदि नाम स धर्मात्मा समातिक्रम्य शासनम् ।
 नेच्छेद्भन्तुं प्रियं ते ह्यान्नतु वत्सः करिष्यति ॥
 हा शुद्धभाव धर्मात्मन् विनीत शुरुवत्सल ।
 मयासि पिबमान् पुत्र स्त्रीष्वेन हतात्मना ॥

शीलवृत्तगुणज्यैष्ठं प्राणः प्रियतरं मतम् ।
 कथं त्यक्तुं गुणरामं वामं ते ध्यायते मतिः ॥
 दशमेऽहमनाय्योऽहं सर्वथैव धिगस्तु माम् ।
 शशपु दयितं पुत्रं स्वीजितो यस्त्यजास्यहम् ॥
 किं मां वक्ष्यति लोकोऽयं वृशं प्रापकारिणम् ।
 पुत्रं स्वीयते भद्रं त्यजास्यनपकारिणम् ॥
 वशिष्ठो वामदेवस्य जायातिः कस्यपस्तथा ।
 किं मां वक्ष्यन्ति ते दुष्टा किमर्थं ब्रह्मवादिनः ॥
 विश्वामितादयः मितास्तपोपननिवासिनः ।
 श्रुत्वा श्रुत्योपाताः किञ्च वक्ष्यन्ति माधवः ॥
 यतोऽस्मादयः सा लोके यतितस्तस्मिन् सर्वथा ।
 कंकेत्यं राज्यलब्धायै कतिहज्य वरद्वयम् ॥
 हा हतोऽस्मि प्रनष्टोऽस्मि दग्धोऽस्मि व्याकुलेन्द्रियः
 कंकेत्या नशमागत्य लब्ध्वायाः पापतोहितः ॥

इति राज्ञा दशरथः पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।
 अनिन्ददात्मनात्मानं सुरां पीत्वैव वेदवित् ॥
 एवं विलपतस्तस्य दुःखार्तस्य महीपतेः ।
 उपेत्यावेद्यामास समन्तो राममागतम् ॥
 प्रवेक्ष्यतां राम इति वाक्यमन्ता नराधिपः ।
 तीव्रशोकसमाविष्टो मनो मोहमपागतः ॥

मङ्गलमिव निसंशो भत्वा मोक्षपरादणः ।
 प्रतिलेभे पुनः संज्ञां सिंहासनगतो वपः ॥
 लब्धसंज्ञश्च तं भयः समन्तः शयिषीपतिम् ।
 उपेत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमवाच सद्गुणितम् ॥
 अयं स पुरुषव्याधौ द्वारि तिष्ठति ते मतः ।
 द्राक्ष्यन्तेभ्यो धनं दत्वा सर्वेषां चापजीविनाम् ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् सृष्ट्वा आशुच्य त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते
 गमिष्यति सहारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
 वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥
 स सत्यवाक्यो धर्मात्मा नाश्वीर्ये सागरोपमः ।
 उवाच राजा तं सुतं समन्त्रानय मे सुतम् ॥
 स सुतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा ।
 जगताभिसुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥
 सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विगम्यतिः ।
 तमसंप्राप्य दुःस्वार्त्तः पपात भवि मूर्च्छितः ॥
 तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च सहारथः ।
 विसंज्ञमिव दुःखेन सगोकं वपतिं तथा ॥
 तं परिष्वज्य बाह्व्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
 पर्यङ्के सोतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥

अथ रामो महर्षयः सख्यसङ्गं महीपतिम् ।

उवाच प्राक्तनिर्वीक्ष्यशोकार्णवपरिसृतम् ॥

आष्टच्छ्रे त्वां मधाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।

प्रथितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥

नक्ष्त्राण्यनजानीहि सीता चान्वंतु मां वनम् ।

कारणैर्वह्निस्तथै वीर्यमाणौ नचच्छतः ।

अनजानीहि नः सर्वान् शोकमत्सृज्य मानद ।

नक्ष्त्राण्यमास्य सीताञ्च प्रजापतिरिवान्नजान् ॥

प्रतीक्षमाणमव्यग्रमज्ज्ञां जगतीपतेः ।

उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥

अहं राघव कंकेष्या वरदानेन मोहितः ।

अयोध्यायां त्वत्सेवादय भव राजा निगृह्य माम् ।

एवमुक्तो दृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।

प्रत्यवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥

भव वर्पमहस्त्रायः दृषियन्त्रा दृपते पतिः ।

अहं त्वरण्ये वक्ष्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ।

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।

पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ज्ञान्ते तराधिप ॥

इदन्नाहः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ।

कंकेष्या नोद्यमानस्तु भिषो राजा तमवधीत् ॥

श्रेयसे तद्वये तात पुनरागमनाय च ।
 गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पत्न्या नमस्कृतो भयः ॥
 नहि सत्यात्मनस्तात धर्माभिरुनसम्भव ।
 सन्निवर्तयितुं वद्धिः गम्यते रघुनन्दन ॥
 अद्य त्विदानीं राजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
 एतादृशं दर्शनेनापि साधु तावच्चराख्यहम् ॥
 मातरं माघ सम्पश्यन् वीरमामद्य शर्कराशुभम् ।
 तर्पितः सर्वकामैस्तु भवः कल्पे साधयिष्यति ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव प्रिय ।
 त्वया हि मम प्रयार्थन्त वनमेवमुपाश्रितम् ॥
 नचतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
 हृदया च्छित्तस्त्वस्मि स्त्रिया मस्माग्निमलया ।
 वक्ष्यामि या तु ते लब्धा तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ।
 अनया वृत्तसाहित्या कंकेष्याभिप्रणोदितः ॥
 नचैतदाश्चर्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
 अपावृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥
 अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितम् ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता दीनो वचनमब्रवीत् ॥
 प्राप्स्यामि दानद्य गुणान् को मे श्वस्ताः प्रदास्यति
 अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं ह्ये ॥

इयं सराष्टा सज्जता धनधान्यसमाकुला ।
 मया विभृता वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥
 यस्तु यज्ञे वरो दत्तः कैकेय्य वरद त्वया ।
 दायता निदिशन्तेन सत्यम्बं अत्र पार्थिव ॥
 अहं निदग्धं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ।
 तत्तुर्दश समा वत्स्यं वने वनचरैः सह ।
 सा विमर्षा वसुमती भरताय प्रदीयताम् ।
 नहि ते कावितं राज्यं न सुखं वा तथा प्रियम् ।
 यथा निदग्धं कर्त्तुं ये तथैव रघुनन्दन ॥
 अपगच्छन्तु ते दास्यं मा भूर्ज्याष्यतिभुतः ।
 नहि क्षम्यति दुर्द्वेषः समदृष्टः सगिताम्पतिः ॥
 नवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच सेदिताम् ।
 नैव सर्जानिमान् कामान् न स्वर्गं नच जीविताम् ॥
 त्वामहं सत्यमिच्छामि नादृतं पुरुषर्षभ ।
 प्रत्यक्षं तव सत्येन सुहृतेन च ते शपे ॥
 नच शक्यं मया तात स्यातुं क्षणमपि प्रभो ।
 स शोकं धारयस्वैमं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥
 अर्थितो क्षास्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ।
 मया चोक्तं व्रजामीति तत् सत्यमनुपालये ॥
 सा चोत्कण्ठां हृत्वा देव वने रंस्यामहे वयम् ।

प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिते ॥
 पिता हि देवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ।
 तस्माद्देवतमिथेव करिष्यामि पितुर्वचः ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम ।
 पुनर्द्रव्यमिमां प्राप्तं सन्तापोऽयं विमृश्यताम् ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्व्वी वाष्पाकूलो जनः ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥

कलानि मूलानि च भक्षयन् वने
 गिरींश्च पश्यन् सुरितः सरांसि च ।
 वनं प्रविश्यैव विस्त्रितपादपं
 सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्हतिः ॥
 एवं स राजा व्यसनाभिपन्न-
 स्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः ।
 आलिङ्ग्य पुत्रं परिनष्टसंज्ञो
 भूमिं गतो नैव विवेद किञ्चित् ॥
 देव्यः समस्ता रुद्रः सतेता-
 स्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।
 इदम् सुमन्त्रोऽपि जगाम मूर्च्छा
 हाहाकृतं ततः प्रभू सर्व्वम् ॥१४॥

मातापितरायामन्याभिवाद्य च सीतया नमस्कृत्य

च सह रामस्य वनप्रस्थानम् ।

अथ रामस्य सीता च लक्ष्मणस्य कृताञ्जलिः ।
 उभयसंगृह्य राजानं चक्रदीनाः ॥ दक्षिणम् ॥
 तद्वापि समनज्ञाय धर्मज्ञः सह सीतया ।
 राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥
 अन्वत्तं लक्ष्मणो भ्रातुः कोशल्यामभ्यवादयत् ।
 अथ मातुः स्मिताया जग्राह चरणौ पुनः ॥
 तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
 हितकामा सहाजास्तं मृगापाशाय लक्ष्मणम् ॥
 स्मृत्वा वनवासाय स्वनरगतः सहज्जने ।
 गते प्रसादं मां कार्षीः पुनर्भातरि गच्छति ॥
 व्यभनी दा गमद्गो वा गतिरेप नवानघ ।
 एष लोके सतां धर्मी यज्जगद्वशगो भवेत् ।
 इदं हि वृत्तमचितं कुलस्यास्य सनातनम् ॥
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
 अधोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥
 लक्ष्मणं त्वेव नृणां कौशल्यामन्दवर्द्धनम् ।
 स्मिता गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥

ततः सुमन्तः कार्कुतेनं प्रावृत्तिर्विषयमश्रयीत्
 विनीतो विनयज्ञश्च मातनिर्वासवं यथा ॥
 रघुमारोह भद्रं ते राजपुत्र महादशः ।
 क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥
 तं रयं सूर्यसङ्काशं सीतां हृष्टेन चेतसा ।
 आरुरोह वरागोढां कृत्वा नङ्कारमात्मनः ॥
 अथ ज्वलनसङ्काशं चामीकर्गविभूषितम् ।
 तमारुहहतुस्तान् भातगौ रामतत्त्वगो ॥
 सीताहृतीयावाक्यौ हृष्टा रयमनोदयत् ।
 सुमन्तः संयतानखान् वायुवेगसमान् उवै ॥

नमिस्तु प्रसादाद्ये विष्कासति कृताञ्जली ।
 आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्वोष्णमन्तःपुरे मधुान् ॥
 अनाथस्य जनस्याथ दुर्बलस्य तपस्विनः ।
 यो गतिः शरणञ्चासीत् स नाथः क न गच्छति ॥
 न क्रुध्यत्यभिगमोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्यदन् ।
 क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क गच्छति ॥
 कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्त्तते ।
 तथा यो वर्त्ततेऽस्मात् स महात्मा क गच्छति ॥
 कैकेया क्लिष्टमानेन राज्ञा संनोदितो वनम् ।
 परित्याता समस्तस्य जगतः क न गच्छति ॥

इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
 रुदुर्ध्वैव दुःखार्ताः मस्वरश्च चित्तक्रयः ॥
 व्यसृजन् कवतान् ना । भावो यत्मान् न पाययन्
 पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणैव संवृताः ।
 न वार्ति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
 न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥
 अकस्माद्भाग्यः सर्वा जनो दैन्यमपागमत् ।
 आहारं वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥
 वाय्वपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
 न हृष्टो लज्जते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥

मातामहावामात प्रत्यागतस्य भगवतः पितुरालये

पितरमपश्यतो मातरालयप्रवेशः ।

अपश्यन्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
 जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातरालये ॥
 अनप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कंकेयी प्रोषितं सुतम् ।
 उत्पपात तदा हृष्टा त्वक्ता सौवर्णमासनम् ॥
 स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वं गृहं श्रीविवर्जितम् ।
 भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणी शुभौ ॥

तं मूर्ध्नि समुपाधाय परिष्वज्य तशस्त्रिनम् ।

अङ्गे भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रसे ॥

अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्वातस्यार्थकवेष्मनः ।

अपि नाध्वयसः शीघ्रं रघोरापततस्त्वव ॥

आर्यकृप्ते सकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ।

रवासाञ्च चक्षु पुन सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥

एवं शृष्टु ककेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।

आचटे भरतः सर्वं माते राजीवलोचनः ॥

अद्य मे सप्तमो रात्रिश्चरतस्यार्थकवेष्मनः ।

अभ्यायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलस्तु मे ॥

राजवाक्यद्वन्द्वं तस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदस्या वक्तुमर्हति ॥

गुन्योऽयं शयनीयस्तो पर्यङ्को हेमभूषितः ।

नचायमिच्छाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिमाति मे ॥

राजा सवति भूयिष्ठमिहाम्बाया विवेशने ।

तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥

तं प्रत्युवाच ककेयी प्रियवदोरमप्रियम् ।

अजानन्तमजानन्तो राज्यलोभेन मोहिता ॥

या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पितरः गतः ।

राजा महात्मा तेजस्वी यायजकः सतां गतिः ॥

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचि ।
 पपात सहसा भूसौ पिष्टशोकवत्तार्दितः ॥
 हा हतोऽस्मीति क्षपणं दीनां वाचमदीरयन् ।
 निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥
 तमार्त्तं देवसङ्काशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
 निकृत्तमिव शान्त्युक्तं परशुना वने ।
 माता मातङ्गसङ्काशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।
 उत्थापयित्वा शोकार्त्तं वचनक्षेदमब्रवीत् ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
 त्वद्विधा नहि शोचन्ति सन्तः सदसि सङ्गताः ॥

स रुदित्वा चिरं कालं भूसौ परिविष्टस्य च ।
 जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिराहतः ॥
 अभिप्रेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यज्यते ।
 इत्यहं हतसङ्कल्पो हृष्टो यात्रामयाचिवम् ॥
 तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्घं मनो मम ।
 पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥
 अथ केनात्यगाद्राजा व्याधिना मथ्यमाणते ।
 धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥
 न नूनं मां नहाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
 उपजिघ्रेक्षि मां भूम्नि तातः सद्यस्य सत्वरम् ॥

अ स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याल्लिष्टकर्मणः ।
 यो हि मां राजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥
 यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि सन्मतः ।
 तस्य मां शीघ्रमाश्याहि रामस्याल्लिष्टकर्मणः ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
 तर, पादौ ग्रहीष्यामि भ ह्रीदानीं गतिर्मम ॥
 आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ।
 पश्चिमं साधु सन्देशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥

इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
 रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥
 इति मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तत्र ।
 कालधर्मपरित्तिष्ठः पाशैरिव महागजः ॥
 सिद्धार्यास्तु नरा राममागतं सह सीतया ।
 लक्ष्मणश्च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादेवं द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
 विषसवदनो भूत्वा भूयः प्रपच्छ मातरम् ॥
 क चेदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च समागतः ॥
 तथा पृष्टा यथाव्यावमाणातुमुपचक्रमे ।

मातास्य युगपद्वाग्निं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महायनम् ।
 दण्डकान् सह वेदेहा लक्ष्मणानुचरो गतः ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्वस्रो भ्रातृश्रागित्वशङ्कया ।
 स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समप्रचक्रमे ॥
 कश्चिन्न वै परधनं हृतं रामेण कर्हिचित् ।
 कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापादो विहिंसितः ॥
 कश्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
 कस्मात् स दण्डकारण्ये धृणुहेद विवासितः ॥
 एवमुक्त्वा तु केकेयी भरतेन महात्मना ।
 उवाच यत्नं हृष्टा वृथापण्डितमामिनी ॥
 न वा परधनं किञ्चित् हृतं रामेण कर्हिचित् ।
 नश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापादो विहिंसितः ॥
 न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥
 मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनम् ।
 याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥
 स स्ववृत्तिं समाध्याय पिता ते तत्तयाकरोत् ।
 रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोपितः सह भीतवा ॥
 तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशः ।
 पुत्रशोकपरिहूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥

त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमधनस्वयताम् ।
 त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंपिधं कृतम् ॥
 मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
 त्वदधीना हि नगरी राज्यं चेतदनामयम् ॥

श्रुत्वा तु स पितुर्दत्तं भ्रातरौ च निवासितौ
 भरतो दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥
 किञ्च कार्यं कृतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
 विहीनस्याथ पिता च भ्राता पितृसमेन च ॥
 दुःखे मे दुःखमकरोर्ब्रह्मं क्षारमिवाददाः ।
 राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामश्च तापसम् ।
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥
 त्वां प्राप्य हि पितासेऽद्य सत्यसन्तो महाययाः
 तीव्रदुःखाभिसन्तप्तो वृत्तो दशरथो वृषः ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।
 कक्षात् प्रव्राजितो रामः कक्षादेव वनं गतः ॥
 नन्वाय्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमा
 वर्त्तते शुद्धवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शि
 त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥
 तस्याः पुत्रं महात्मानं श्रीरघुत्कलवाससम् ।

अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
 प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न गोचसि ॥
 अहं हि पुरुषव्याध्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
 केन शक्तिप्रभायेण राज्यं रक्षितुमत्सहे ॥
 अद्यापि मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ।
 सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुनर्गर्हिनीम् ॥
 न मे विकांचा जायेत त्यक्तुं त्वा पापनिश्चयात् ।
 यदि रामस्य नापेक्षा त्वयि स्थान्माहवत् सदा ॥
 तत्पत्न्या तु कथं बद्धिरुवेयं पापदर्शिनी ।
 साधुचारित्तविभूष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥
 पस्मिन् कुत्रेहि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
 अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥
 नहि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्म्माभवेच्छसे ।
 गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥
 नतु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
 यथा व्यसनमारब्धं क्षीवितान्तकरं मम ॥
 एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानये ।
 निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥
 निवर्त्तयित्वा रामश्च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
 दासभतो भविष्यामि सन्धिरेषान्तरात्मना ॥

इत्येदमुक्त्वा भरतो महात्मा

प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तु दंष्टाम् ।

शोकाद्वितश्चापि नमःद भूयः

सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्यः ॥

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।

रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥

राज्याङ्गं शस्व कैकेयि वृशंसे दुष्टचारिणि ।

परित्यक्तासि धर्म्येण मान्यते रुदती भव ॥

किन्तु तेऽदृश्यदामो राजा वा भयधार्मिकः ।

ययोर्हृत्युर्विवासस्य त्वत्कृते सममागतौ ।

कैकेयि नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ।

यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥

त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।

अयमो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥

मातरूपे ममामिते वृशंसे राज्यकामके ।

न तेऽहमभिभाषीऽस्मि दुष्टस्ते प्रतिघातिनि ॥

कौशल्या च सुमित्रा च याश्चाभ्या नम मातरः ।

दुःखेन महताविष्टास्तां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥

न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।

राज्यसौ तन आतासि कुलमध्यंभिनी धितुः ॥

यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।
 वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्विदं गतः ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सा यत्त्वया कृता ।
 तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लभ्यसे ॥
 आनाय्य च महाबाहुं कोशलन्दं महाबलम् ।
 स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि नूनं मन्निनिवेदितम् ॥
 नहृहं पापसङ्कलं पापे पापं त्वया कृतम् ।
 शक्तो धारयितुं पौरैरश्वकुलं निर्णीतः ॥
 आ त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
 राज्ञं प्रधानं वा कण्ठे नहि तेऽन्यत् परायणम् ॥
 अष्टमथवनीं प्राप्ते गते सत्यपराक्रमे ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकलमथः ॥

इति नाग द्वारस्थे तोमराङ्गशतोदितः ।
 पपात भुवि संक्रुद्धो निखसन्निव पद्मगः ॥
 अथ तवाययौ आतुस्तत् श्रुत्वा लक्ष्मणानुजः ।
 स तमुत्थापयामास शत्रुघ्नो भरतं तदा ॥
 श्रुत्वा प्रवाजितं रामं कुम्भाभेदितया तथा ।
 केकेय्या दुःखशोकार्तः शत्रुघ्नोऽयाववीरिदम् ॥
 विज्ञानार्थोऽदृशंश्चक्षुः सर्वभूतहिते रतः ।
 स्तिथ्या नाम वनं रामः कथं प्रवाजितोऽवधः ॥

वलवीर्यास्त्रसम्पन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।

किं नाभिषिक्तवान् रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥

इत्येवं भाषमाणेऽथ शत्रुर्ज्ञे लक्ष्मणान्जने ।

प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुञ्जा शत्रुभरणभूषिता ।

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गी महाह्रीश्चरसंहता ॥

संगीज्य तां ततो द्वाः स्त्री भृशं पापस्य कारिणीम् ।

गृहीत्वा त्वरितं कुञ्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥

यस्याः कृते गतो रामो न्यस्तदेहः पिता च ते ।

सेयं पापा दृशंसा च कुशळास्या यद्यामति ॥

तामभ्यासगतां दृष्ट्वा शत्रुघ्नो मन्थरां तदा ।

चकर्ष विनिहत्योर्यां गलेऽहं रुषान्वितः ॥

क्रोशन्त्यावदनं तस्याः पूरयामास प्राङ्मुखा ।

अन्तःपुरचरान् सर्वान् प्रत्यवाच रुषान्वितः ।

दन्मूलन्तु महदःखं भ्रातृणां से तथा पितुः ।

तामिमां मन्थरां जह्रां नेष्यामि यमसादनम् ॥

शत्रुघ्नेनैवमुक्ता तु सखीजनसमावृता ।

गृहीतो रःस्थले कुञ्जा रुतेऽहमनादयत् ॥

ततश्च भृशसन्तप्तस्याः सर्वसखीजनः ।

कुहमाज्ञाय शत्रुघ्नं न्यवारयत सर्वशः ॥

आमन्त्रयत चैवार्त्ताः कुञ्जापरिजनसदा ।

यथायमभिसंक्रुद्धो निःशेषान् गः करिष्यति ॥
 मानक्रोशां शरण्याश्च दीनार्त्तनाथबान्धवाम् ।
 कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽद्य परायणम् ॥
 न चापि रोपताम्नाञ्चः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
 विचर्क्य भृशं कुजां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥
 तमाजप्य च शत्रुघ्नः कैकेयीसन्निधौ तदा ।
 कैकेयीमभिनिर्दिश्य प्रोवाच परुषं वचः ॥
 यथासत्याशुभं कर्म कुलक्षयकरं कृतम् ।
 असत्स्त्री साद्य कैकेयी कथं ता मोक्षयिष्यति ॥
 मूलं नस्त्वमनर्थस्य कुलक्षयकरस्य च ।
 तस्मात् कुञ्जं ह्रमद्य त्वां नयामि वनसादनम् ॥
 इत्युक्त्वा भृशसंक्रुद्धः शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
 विचर्क्य बलात् कुजां निष्टनन्तीं महीतले ॥
 इत्येवं परुषवर्षीक्यैः कैकेयीं तेन तर्जिता ।
 शत्रुघ्नभयसंविग्ना पुत्रं शरणमभ्यगात् ॥
 तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नं वाक्यमब्रवीत् ।
 अवध्या सर्वभूतानां प्रमदा चम्यतां त्वया ॥
 हन्यामहमिमां प्रापां कैकेयीं स्वयमेव हि ।
 यदि रामो न धर्मात्मा त्वज्जन्मा माहृषातिनम् ॥
 रोषं संयच्छ धर्माच्च हतवेद्यं ह्यकर्णशः ।

यद्वेयं परप्रेषा कुजा स्त्री च विशेषतः ॥
 इमामपि हतां कुजां यदि जानाति राघवः ।
 त्वाच्च मास्रैव धर्मात्मा नाभिसम्भाषयिष्यति ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नो भरतेरितम् ।
 संयच्छन्नात्मनो रोषं तां नमोच च मथ्यराम् ॥
 सा क्षिप्ता सहदेवायाय मथ्यरा भयविकृता ।
 कैकेयीमभिगम्यार्ता ययाचं शरणं तदा ॥
 सा पादमूले कैकेया मथ्यरा निपपात ह ।
 विनिश्चसन्ती दुःखार्ता करुणं विललाप च ॥
 गर्हयस्मेव जननीं दुःखशोकाकुलेन्द्रियः ।
 भरतोऽवेक्ष्य शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥
 पुत्रशोकपरिदुर्नां भर्तृव्यमनकर्षिताम् ।
 कौशल्यामेव सहितो मया पश्याद्य दुःखिताम् ।
 माता मम च शत्रुघ्न कैकेयी भर्तृघातिनी ।
 इदं कृतवती पापं सर्वलोकविगर्हितम् ॥
 इदन्तु मे महद्दुःखं शत्रुघ्न हृदि वर्त्तते ।
 किं नु वक्ष्यामि कौशल्यामतिमात्रं विलज्जितः ।
 इत्युक्त्वा भरतो वाक्यं शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
 शरोदार्तस्वनेनोज्झैः पूरयन्निव तद्बृहम् ॥
 तस्य श्रुत्वार्तनादं तं भरस्य महात्मनः ।

वदतस्तत्र कौशल्या सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥

आगतः क्रूरकर्म्यायाः कैकेया भरतः सुतः ।

तमहं दृष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥

एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा ।

प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥

अतु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।

प्रतस्थे भरतो यत्र कौशल्याया निवेशनम् ॥

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।

पर्याव्यजेतां दुःखानीं पतितां नष्टचेतनाम् ॥

रुदन्तौ वदती दुःखात् ससेत्वार्थी मनस्विनी ।

भरतं प्रत्यवाचेद् कौशल्या रुग्णदुःखिता ॥

इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकष्टकम् ।

सम्प्राप्तं वत कैकेयाः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥

प्रस्थाप्य शीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।

कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनम् ॥

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।

दीर्घवाङ्मनः स यत्रास्ते सुतो मे सुमहावशाः ।

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरी सुखम् ।

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥

कामं वा स्वयमेवाहं तत्र नां नेतुमर्हसि ।

स तपस्तप्यते यत्न पुत्र ले पितुराज्ञया ॥
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यमसाचितम् ।
हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं भोगाय यर्त्तताम् ॥

एवं विलपमानां तां प्राञ्चलिर्भरतस्तदा ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकं वै हृभिरावृताम् ॥
आर्थे कस्मादजानन्तां गर्हमे नामकित्विषम् ।
विपुलास्तु मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥
क्षतशास्त्रानुगा बहिर्मा भूतस्य कदाचन ।
सत्यसन्धः क्षतां श्रेष्ठो यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
कारयेत् यो महत् कर्म भर्ता भृत्यमवेतनम् ।
अधर्म्मा योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
परिपालयमानाय राज्ञे भूतानि पुत्रवत् ।
तस्यास्तु द्रुक्षतां पापं यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
वलिपङ्कभागमुद्वत्य वृषस्फारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्म्मा यस्तु सोऽस्यास्तु यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दृष्टात्मा यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
जल्पतां पञ्चमाश्रित्य क्षत्र्ये विवादमानयोः ।
पापं स समवाप्नोतु यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
यदि पापं क्षतमस्तु यत्पापं तस्मादस्य च ।

तत् सर्वं सप्तवाप्नोति यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 पुनर्दारेण भृत्यस्य स्वगृहे परिवारितः ।
 स एको मिष्टमन्नात् यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 राजसूरीवालवृद्धानां वधे यत् प्राप्नुमुच्यते ।
 भृत्यत्यागेन यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥
 कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ।
 भिन्नमाणो यथोक्तो यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
 मद्ये प्रसक्तो भवतु स्वीयच्छेषे च नित्यशः ।
 कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 मास्य धर्मो मनो भयाद्धर्मं च निषेवताम् ।
 अपात्रवर्षा भवतु यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 सक्षितान्यस्य वित्तानि विविधानि सङ्ग्रहयः ।
 दम्भमिर्विप्रलुप्यस्तां यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 यदग्निदायके पापं यत् पापं पुरुषनिन्दके ।
 मितद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥
 सतां लोकात् सतां कीर्तः सङ्गृह्यात् कर्मणस्तथा ।
 भुञ्जतु मित्रमद्यैव यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽतिष्ठताम् ।
 दीर्घवाक्कर्महावसा यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 वज्रमृत्यो हरिद्रव्यं पुराणसमन्विजः ॥

स यायात् सततं क्लेशं यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 आशामाशंसमानानां दीनानामर्द्धचक्षुषाम् ।
 अर्थिनां वितथां कुर्व्यात् यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
 मायया रमतां नित्यं पुंषः पिशुनोऽशुचिः ।
 बालवत्साश्च गां दोग्धुं यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 धर्म्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवताम् ।
 त्यक्तधर्म्मरतिर्मूढो यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
 पानीयद्रूषके पापं तथैव विषदायके ।
 यत्तदेकः स लभतां यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 तृषार्त्तं सति पानीये विप्रलम्बेन योजयन् ।
 यत् पापं लभते तत् स्यात् यस्यार्थोऽनुमते गतः
 एवमाश्वासयस्तेव दुःस्वार्त्तो निपपात ह ।
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौशल्यां पार्थिवात्मजः ।
 तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।
 भरतं शोकवन्तम्रं कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दुःस्वमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
 शपथैः शपमानो हि प्राणानुपहस्यसि मे ।
 दिष्ट्या न चक्षितो धर्म्मादात्मा ते शुभलक्षणम् ।
 वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकमवाप्स्यसि ।
 इत्युक्त्वा शपद्मानोव भरतं भ्रातृवत्सलम् ।

परिवृण्व्य महाबाहुं करोद भृशदुःखिता ।

एवं विलपमानस्य कुत्वा न्तस्य महात्मनः ।

सोऽष्टाश्व शोकसन्धारादभव ललितं मनः ॥

लालयमानस्य विरेतस्य

मनद्वहेः पतितस्य भूमौ ।

मृङ्गमुङ्गनिखसतश्च दीर्घं

मा तस्य शोकेन लगाम रात्रिः ॥

स प्राप्तो व्यसनं घोरं हीनवर्णस्वरेन्द्रियः ।

भरतो न रराजान्तः शशीव समभिमतः ॥

मरणेन पितृदीनो रामप्रवाजनेन च ।

केकेय्याश्चार्य नव्याया धर्मत्यागेन पीडितः ॥

उत्कामन्त्या जनन्याहं धर्ममार्यनिषेधितम् ।

अगाधपारे महति पातितः शोकसागरे ॥

मन्निर्मितं मृतो राजा रामश्चापि विवाहितः ।

अपापः पापतां नीतो मात्साहं पापवृक्षदा ॥

विहीनस्त्वद्वसूर्याभ्यां यथा मेवर्न शोभते ।

तथा पित्रा च भ्रात्रा च शन्यं पुरमिदं ध्रुवम् ॥

सोऽहं पित्रा सहान्वितं वा वनं रामेश वा शम्भु ।

प्रवेक्षामि विना ताभ्यां नहि जीवितुमुत्सहे ।

यान्तस्व यदि द्वाभ्यां पारौ तौ मृतसङ्गौ ॥

संवाहये वनस्थोऽहं तन्मे राज्याद्वरं भवेत् ॥

शुश्रूषमाणश्चरणौ दने वन्येन जिवन्तः ।

अहमार्यस्य वक्ष्यामि तस्यार्यायोष्कसाह्वरम् ॥

आर्यरामस्य दर्शेन्दुसदृशं चाम नोचनम्

मम शोको सत्त्वं वीक्ष्य न स्यात् प्रित्विवियोगजः

इति आत्मा यवो धर्ष्यं भरतस्य महात्मनः ।

अमात्या वक्ष्यवर्गोऽहं दुःखादश्रुण्वधत्तयन् ॥

तमवाक्क्षिरसं भूमिं चरणा निष गच्छयन् ।

विलिखन्तमवाचेदं वशिष्ठो भगवादपिः ॥

आपस्त्वमर्हो धृतिमान् वः सम्यक् प्रतिपद्यते ।

कर्त्तारवत्ककार्याणि तस्माज्जः पण्डितं बुधाः ॥

स त्वं धैर्यमप्राश्रित्य विधुयः सृष्टव्यवरम् ।

कर्त्तुमर्हस्यसंनद्ध आत्मन र्यकिदा पितुः ॥

पिता ते पुत्रशोकात्तां रात्रे प्रव्राजिते वनम् ॥

त्वय्यनामप्यकृति प्राणानिष्टास्त्यक्ता दिवं गतः ॥

अनाथ इय धर्मात्मा लोकनाथः पिता तव ।

निर्हिंयेत कथं नाम नृतप्तात् त्वया विना ॥

इत्वस्माभिर्विचार्यैव तलद्रोण्यां स शाश्वतः ।

तस्य निर्हरणं तात पितुस्तत् कर्त्तुमर्हसि ॥

परिसाधय मादृश्वं मा च शोके क्षमः कृपाः ।

मवश्यम्भाविनी वेऽर्थास्ते न शोच्या भवविधेः ।

पुरुषैरागतज्ञानैस्तत्त्वविद्भिर्महात्मभिः ॥

तस्मात् संस्तव्यात्मानं सा भूर्भरत आनिशः ।

कालमुपवतवान् कालः प्रक्यते नातिवर्त्तितुम् ॥

एतन्मूर्तो वशिष्ठेन भरतो धामितां वयः ।

वशिष्ठमभिवीक्ष्येदमवाचार्त्ततरो वचः ॥

अवत्येवं ब्रुवति ते दीर्य्यतीव सना मनः ।

मीकनाथे स्थिते राने नाथत्वं भयि कीदृशम् ।

किन्तु तत्र नयध्वं मां यत्र राजा पिता मम ।

कनिष्ठे तस्य संस्कारं भवद्भिः सहितोऽवगः ॥

नेदानीं हृदयं चेन्मे स्फुटिष्यति सहस्रधा ।

अगस्त्य भवन्नास्तं राजानं हीनजीवितम् ॥

ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ते वृषमन्त्रिणः ।

अरयन् भरतं तत्र यत्र राज्ञः कलेवरम् ॥

ततः प्रविश्य भरतं सह राजपरिग्रहैः ।

दृष्ट्वा पितरं प्रेतं राममातुर्निर्देशने ॥

तं गतासु पितरं हृद्वोपहतत्विषम् ।

राजमिति विक्रुष्ट प्रयात वरणीतले ॥

जिवाविहीनः संज्ञास्तु लब्धा भूयः सुदुर्मनाः ।

विन्तमिव संप्रेष्य पितरं क्षीण-

राजसूतिष्ठ किं शेषे भरतोऽहमपागतः ।
 तवाह्वया सञ्जाराज शत्रुघ्नसहितस्त्वनम् ॥
 मम मातासहस्रात् कुशलं त्वामष्टच्छति ।
 प्रणम्य शिरसा तद्वत्तुधाजिन्मातुनस्य मे ॥
 दत्तः कुतश्चित् संप्राप्तमह्यसाधाय मां नृप ।
 त्वं हि मर्ह्य नृपाशाय प्रतिनन्दसि भूमिप ॥
 स इहावीमनप्राप्तं कस्यान्त्यां नाभिभाषणे ।
 नापराध्यामि ते किञ्चिदहं राजन् ऽसीद मे ॥
 धन्यः स रामो येनाज्ञा कृता ते व्रजता वनम्
 लक्ष्मणश्चापि धन्योऽसौ यो राममन निर्गतः ॥
 अधन्योऽहमपुण्यश्च दत्तं मां प्रति मन्दुमान् ।
 दुःखेन महताविष्टः प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥
 नूनञ्च तौ न जानीतो कृत्यं ते रामलक्ष्मणौ ।
 यथा हि वनसुखं न्य नागताविह दुःखितौ ॥
 मातृदोषार्द्रप्रियसो यदि तावदहं नृप ।
 शत्रुघ्नमपि तावत्त्वमभिभाषितुमर्हसि ॥
 निर्वास्य नीरवसर्वं रामं लक्ष्मणमेव च ।
 स्वीहेतोः किमसि प्राणांस्त्यक्त्वा राजन् दिवं
 एवं विलापततस्य भरतस्य महात्मनः ।
 अत्रा नृपविपद्ग्रस्ता दहदुर्दृशदुःखिताः ॥

विलुपन्तं तथा तन्तु भरतं शोकविकलम् ।
 दग्निहो वदतां यंष्टो जावालि चंदमूचतुः ॥
 मा शोच भरत प्राज्ञ जेय शोच्यो महीपतिः ।
 ज्ञानन्तर्यसंसमूहः कर्तुमस्य त्वमर्हसि ॥
 मायं शोच्यस्व पिता स्वकर्मजितलोकभाक् ।
 कृतो जायं सता यस्तु यद्वं रामपुत्रोगमाः ।
 यथाशौचानो सहात्मानो लोके प्रथितपौरुषाः ॥
 एवमुक्तो दग्निष्ठेन भरतः धर्मकोविदः ।
 तत्का शोकमिदं वाक्यमवाच वदतां वरः ॥
 जदन्ति यद्भवन्तो मां तथा तदिति मे मतिः ।
 वलवास्तु पितृस्तेहो रूढं प्रीयतीव माम् ॥
 संजान्तिता भवन्तिश्च गुरुभिर्हितवादिभिः ।
 तत्का शोकं करिष्यामि पितृरसौहृदेष्टिकम् ॥
 जानयन्तु यद्योदितं भवन्तो वेषमन्विणः ।
 सांस्कारिकं पितृभ्योऽद्य सर्वं सन्धारमुत्तमम् ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भरतं सूतनागधाः ।
 मग्नं प्रबोधयिष्यन्तस्तुष्टुपुर्मधुरस्वराः ।
 सहसा चाभ्यहन्यन्त बुन्दभ्यः समहासनाः ।
 प्राभाष्यन्त सुखोपास्य गङ्गवेणुगणाः पृथक् ॥
 स तूर्यघोषः सुमहान् पूरयन्निव तां पुरीम् ।

बोधयामास भरतं शोकव्याकुलमानसम् ।
 प्रतिपिब्याथ भगवन् प्रबोधकविस्वनम् ।
 नाहं राजेति चाप्येका ततः शतघ्नमब्रवीत् ।
 पश्य शतघ्न कैकेया कुर्वन्त्या लोकगर्हितम्
 अयशः पातितं मूर्ध्नि समासह्यमनागमः ॥
 राजधर्मानुगा राज्ञः पिनुर्मे तद्विनाशिता ।
 परिभ्रमति राजर्षीपिकणी नौरिताम्भसि ।
 इत्येवं भरतं तत्र विलपन्तं पुनः पुनः ।
 दृष्ट्वा प्रहृष्टः सर्वाः शोकार्ता वृषसोषितः ॥
 भरतेन ततः सार्धं वशिष्ठो वेदविन्नमः ।
 प्रविवेश तदा राज्ञः सभां मन्त्रयितुं हितम् ।
 तत्वासने रत्नचित्ते सङ्घर्षास्तरणसंरते ।
 उपविश्य ततः सर्वानानयामास मन्त्रिणः ॥
 जनौघः समूहास्तत्र समुपायात् समन्ततः ।
 समायां भरतं द्रष्टुं शतघ्नसहितं तदा ॥
 ततो हलहलाशब्दः समूहानभवत्तदा ।
 कौतुहलाज्जनौवल्ल सभां प्रत्यभिधावतः ॥
 तत्वाथ भरतं दृष्ट्वा समायां सपुरोहितम् ।
 अभ्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दृशरथं तथा ॥
 समावृत्ते जने तस्मिन्निदिते च दिनाकरे ।

वशिष्ठस्तनुवाचेदं भरतं तं च मन्त्रिणः ॥
 उतिष्ठ भरत क्षिप्रं सा भूत् कालात्ययः प्रभो ।
 पितुः कुरु यथाव्यायं संस्कारं भूमिदक्षिणम् ॥
 सञ्जिता शिविका चेयं पितुस्ते रत्नभूषिता ॥
 कवेने निदिक्तायां तं संवेशय नराधिपम् :
 शिविकागतमन्त्रिण्य नयनं वहिरागु च ॥
 गच्छन्ती वशिष्ठेन भरतः प्रत्यवाच तम् ।
 वशिष्ठं वदतां श्रुष्टं पितुर्बहुमतं गुरुम् ॥
 यदा ज्ञापयसे राज्ञः कर्माणि तदाहृतः ।
 देयं सा स मात्यस्तु गुरोश्चापि गुरुर्मम ॥
 मार्गं तेन तस्माद्य भरतस्य महात्मनः ।
 राजगान परं कर्षं वशिष्ठो विजसत्तमः ॥
 शोकवेगमसक्त्यां तं धारयन् भरतस्ततः ।
 अन्तर्वरं भूमिपतेः स तदा समुदेक्षत ॥
 तच्चाशङ्कौत् स शोकस्य वेगं धारयितुं तदा ।
 महार्णवस्थापततस्तोयवेगनिबोद्धतम् ॥
 तदार्तिमान् वेपमानस्ततः स विलपन् बल्ल ।
 गतव्रसहितः क्षिप्रं शिविकामनयन्नृपम् ॥
 शिविकास्थं स राजानमलङ्कृत्य विधानतः ।
 वाससा च महार्हेण समाख्याय च संवृतम् ॥

अवकीर्त्य च मात्स्न्येन दिव्यधूपावधूपितम् ।
 गन्धचूर्णैः सुरभिभिः परिकीर्त्य च सर्वशः
 उवाचोत्थिष्य शिविकां जलप्लवसहितस्ततः ।
 हा राजन् क्वासि गन्तेति रुदन्मार्तः पुनः पुनः
 अगतः प्रययत्सैनं सत्कर्मसूतिभिर्धृपम् ।
 अभिष्टुवन्तो मधुरं सतमागधवन्दिनः ॥
 तस्मिन् निर्हरणे राज्ञः करुणस्तु महांस्तदा ।
 मार्तनादोऽभवत् स्त्रीणां यथास्य मरणे तथा
 ततः पौरजनः सर्वः स खोदद्वकुमारकः ।
 अनुराजशरीरं तन्निर्यथौ नगराद्बहिः ॥
 तथा भरतशत्रुघ्नौ शिविकां परिगृह्णातौ ।
 शोकदुःखसमाविष्टौ रुदन्तावनजम्सतुः ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च तथापरा ।
 रुदत्यः शोचमानाश्च कुर्य्य इव सतृणः ।
 अनुजम् शरीरं तद्राज्ञो राजीवतचमाः ॥
 यथास्य सगरतीरे विविक्ते बृहद्वाहने ।
 चन्दनागुरुकाष्ठैस्तौ राज्ञश्चक्रचितां तदा ॥
 तस्यां चितायां वपतेः शरीरं तत् सुहृज्जनः
 अशाययत् समुत्थिष्य शोकव्याकुलचेतनः ॥
 चितां प्रज्वालयाद्यक्रौ भरतः सह बन्धुभिः ॥

प्रमत्तज्वाल ततो वक्त्रिः सहस्रैव समेधितः ।
 महार्चिग्नान् दहन् राज्ञश्चिताकूटं कलेवरम् ॥
 विधिवत् संस्कृतो राजा हरुभिर्वेदपारंगः ।
 जगाम परमं स्थानं वज्रनां पृथक्कर्मणाम् ॥
 अवकीर्त्य च साल्येन चितां तामपसव्यतः ।
 प्रणेमे स पितुः पादौ निपत्य धरणीतले ॥
 तभार्तकूपं पतितं विलपन्तमचेतनम् ।
 तस्यापयामास बलात् परिष्टह्य सञ्जुञ्जनः ॥
 श्वेदय्य स पितुर्दोषं सर्वगात्रेषु पावकम् ।
 विलम्बापातिकरुणं भरतः परिविह्वलः ॥
 यस्याः ? तिरनाथायाः पुत्रः प्रज्ञाधिनस्त्वया ।
 तामम्बां तात कौशल्यं किमर्थं नासिमाधसे ॥
 एवमाद्यतिदुःखान्तो विलपन्नेव राघवः ।
 विसंचकल्पो न्यपतच्छोचन् पितरमात्मनः ॥
 नन्वन्त इव विप्रेक्ष्य विललाप निपत्य सः ।
 गुणमङ्कोर्त्तनं कुर्वन् पितुर्वै पिढ्यव्यसः ॥
 सकुमारश्च बालश्च सततं ज्वालितं त्वया ।
 क तात भरतं हित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥
 मोक्ष्याभरणपानैश्च वासोभिश्च पृथग्भिदैः ।
 सर्वैर्वचि नः सर्वाकृत्यः कोऽस्य करिष्यति ॥

त्ववि राजन् गते स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ।

न जीवितुं व्यवस्थामि प्रवेद्यामि ऊताशनम् ॥

एवमादि तयोः शुभा भ्रातृर्विलपितं तदा

स्वर्गः परिजनो भूयो वृशमार्त्ततरोभवत् ॥

ततः शोकपरिश्रान्तौ शत्रुघ्नभरतावभौ ।

विलपित्वातिकरुणं ध्यानमेवान्वपद्यताम् ॥

तौ ध्यानमाश्रितौ दृष्ट्वा पितुरिष्टः पुरोहितः ।

वशिष्टो भरतं याचमान्त्वाप्येदमवाच ह ।

इन्द्रदुःखं ज्ञेयं सर्वमभिमतमिदं मया ।

अवश्यं कर्तव्यं त्वं न त्वं गोचिनुमर्हसि ॥

जातस्य हि प्रवो मया द्रुपं जन्म मतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे तत्तं गोचिनुमर्हमि ॥

सुमन्तश्चापि शत्रुघ्नमत्याय धरणीतलात् ।

आवयामास तत्पुत्रः सर्वमपराधाभवम् ॥

उत्थितौ तौ नमस्याप्रावश्रुत्स्त्रिभौ विरेजतुः ।

दर्शितौ च परिक्रिन्तौ पृथगिन्द्रधजाधिव ॥

अश्रूणि परिमार्जन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।

अमात्यास्वरयामासः पितुः प्रति जनक्रियाम्

एवं संस्करणं कृत्वा भरतः पृथिवीपतेः ।

जलक्रियां पितुर्धीमान् कर्तुं समुपवक्रमे ॥

पुण्यां पुण्यजलाकीर्णां महर्षिगणसेविताम् ।
 उदकं स पिबुर्दातुं सरयुं सगितं ययौ ॥
 तत्रैव गच्छ ततः पुण्यां सरयुं सप्तहृज्जनः ।
 ददौ पितरमुद्दिश्य भरतः सन्निपाककृतिम् ॥
 न सच्यमायसंयुक्तः आमात्यः सपुरोहितः ।
 तर्पथाजाम राजानं सन्निनेन विधानतः ॥

ततः कृषोदकं कर्त्तुं पौर जानपदा जनाः ।
 दृश्यामवाप्तयामासु भरतं शोकविह्वलम् ॥
 मायवस्यमानुस्तथाय प्रदयौ भरतस्ततः ।
 तत्रैव सतिः सर्वरथोध्यामगमत्तदा ॥
 दृष्ट्वा देव स तां दृष्ट्वा दीनानुरजनावृताम् ।
 दृष्ट्वा लोधा भरतः पौरान् वचनमब्रवीत् ॥
 गते नरपते स्वर्गं रामोऽपि वनमाश्रिते ।
 भार्तायं से निरानन्दा श्मशानमहणी पुरी ॥
 प्रमदा हतवीरेव विचन्द्रं च शर्च्चरी ।
 विहीना नरदेवेन पुरीयं न विराजते ॥
 नेच्छाम्येतामहं द्रष्टुं न प्रवेष्टुं हतत्विषम् ।
 इहैव प्रायमासिध्यं पितुर्दशैककाञ्चया ॥
 किं से पिता विहीनस्य जीवितेन सुखेन वा ।
 इच्छामि जीवितं नाहमनुयास्यामि भूमिपम् ॥

अथ राज्ञो महाभात्यो धर्मपाल इति अ
 परिदेवयमानं तं भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥
 गोचतो मुत्ततसैव सोऽयं ते भरत अतम् ।
 कुरु वाको मम वेदमदनरूपं उपात्मजः ।
 गोकै भरत निजन्त्रं नायथं कर्तुमर्हसि ।
 सर्वस्वजननाशोऽपि नहि गोचन्ति पण्डिताः ।
 कदतः शोचतो वापि यदि माम पुनर्मुतः ।
 सञ्जीवेत् स्वजनः कश्चिन्न न गोचैव सर्वशः ॥
 यदा त्वयश्च गन्तव्यं सर्वैरस्माभिरागतैः ।
 मृत्युकाले नदा गोकै नास्ति मामर्थमन्वपि ॥
 एत्थाग त्वं महास्माभिरयोध्यां प्रविश प्रभो ।
 स्वजनं गोकमन्तः समाश्वामय मानद ।
 त्वं ह्यथ नाथः सर्वेषामस्माकं स्वजनस्य च ।
 शोचितुं नार्हसे तत् त्वं प्रजाना नायतां गतः ।
 एवमुक्तः स विप्रेण धर्मपालेन धार्मिकः ।
 प्रविवेश निरानन्दमणोभ्या स्वजनैर्हतः ॥

रामं प्रत्यानेतुं कस्यैवस्य भरतस्य

वनप्रयाणम् ।

अथ रामभरतस्य भगत्योपसायिनः ।

मेत्यरेणस्य शब्दस्य प्रादुर्गता नभःस्पृगौ ॥

तस्माः सैन्यसमूहेन शब्देन सङ्गता गताः ।

सर्दिता व्युपा गताः स्वतुष्टाद्दृवर्दिशः ॥

तस्य विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तत्र यत्वा मत्तस्यनम् ।

उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीपतेजसम् ॥

हन्ता लक्ष्मण पश्येत्तुमुलः शृयते स्वतः ।

वितासिता रुगाः सर्वे सप्तसा विद्रुता दिशः ॥

राजा वा राजपुत्री वा मर्यासटते वने ।

सर्वमेतत् कथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥

स लक्ष्मणः सत्यवितः शालमारुह्य पुष्पितम् ।

उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥

स रामाय नरत्थाप्रो लक्ष्मणः परवीरहा ।

शशंस मेनामायान्तीं श्वनशेदमब्रवीत् ॥

अग्निं संशमयत्वार्थः सीता च भजतां गुहाम् ।

सज्यं कुरुष्व चापस्य शरांश्च कवचन्तथा ॥

तं रामः पुरुषज्याप्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।

अहि लक्ष्मण तत्त्वेन कक्षेमां मन्यसे चमम् ॥

एवमुक्तस्तु राजेण लक्ष्मणो वा त्वमप्रवीर
द्विधमद्विव कोपेन ज्वलितः पायको यथा ॥
रूपलो राज्यकामोऽसं व्यक्तं प्राप्ताभिर्भक्तैश्चतुर्
जावी हन्तुं मत्सम्यति भगवः केकयीसुतः ॥
सहोत्पन्नपादावी रैगिरिं वीरं यथाशक्तः
अहवेदैव तिष्ठान् मन्दहावद्व्याधौ ॥
अपि हन्त्यान भगवतं शक्तेः समजं सहत् ।
त्वया राघव सस्यापि मत्तया च मया तथा ॥
अन्निमित्तं भवान् राज्यात् चतौ राघव प्राश
सम्प्राप्तोऽयमगिर्वीर भगवो वय एव हि ॥
गहनमग्नये द्रोणं ना एवमासि राघव ।
पृथ्वीज्जागिरिं हत्वा नक्षधस्त्रेण युज्यते ॥
पृथ्वीपकारी गगुतस्यतधर्मज्ञ राजव ।
एतन्निग्नं निहतं हतजगन्नाथि वसन्तराम्
कद्य पुत्रं ततं संविष्टं केकेयी राज्यकामका ।
मया पश्यत् मुदःस्वार्त्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुम
वै केकेयी वधिष्यामि मानुषान् सयान्त्वाम् ।
कल्पेणाद्य नहता सेदिनी परिमुच्यताम् ॥
अद्याहं राघवश्रेष्ठ क्रोधं मे विरसंयतम् ।
ताञ्जामि शतसैन्येषु कलेश्विव कुताशनम् ॥

अदेव चित्तकूटस्थ कामनं निशितैः शरैः ।

विभटन् शतशरीराणि करिष्ये शोणितोन्नतम्

सर्वैर्निर्मिद्वक्तव्यान् पुञ्जसामुद्रास्तथा ।

ज्वापदः परिकल्पन्तु तरांश्च भिद्यतां सया ॥

शराणां धनुषस्याहमवगणे स्मिन् महाहने ।

समस्य भरतं हत्वा शशिधामि न संशयः ।

असंकुतोऽद्य सौमित्रं लक्ष्मण शोधभृच्छितम्

राष्ट्रं समयाजान् वचनस्तदमब्रवीत् ॥

ताप्रियं वनपथे न भरतेन कदा न किम् ।

भयं वा भरतात् किन्तं येन त हन्तुमिच्छसि ॥

किमत धनुषा कार्यममिना वा यचर्मणा ।

पटावले नद्योवाहे भगते स्वयमागते ॥

मनुः सत्यं प्रतिष्ठुत्य हत्वा भगतमाशुवे ।

किं करिष्यामि राज्यं न सायवादेन लक्ष्मण ॥

यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।

नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान् विप्राकृतानिव ॥

धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीश्चापि लक्ष्मण ।

इच्छामि भवतामर्थ एतत् प्रतिगृह्णीमि ते ॥

नैः सम गङ्गी सौम्या दुर्लभा सागराभरा ।

न हीच्छं यमधम्येण शक्त्यमपि लक्ष्मण ॥

यहिना भरतं त्वाञ्च शत्रुघ्नश्चापि मानद ।
 भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥
 मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ।
 अत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्लभधारिणम् ।
 जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥
 स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितोद्भ्रयः ।
 द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नाव मंगयः ॥
 नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
 अहं ह्यप्रियमक्तः स्या भरतस्याप्रिये कृते ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्याश्चिदापदि ।
 भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रं प्राणसात्मनः
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिसां वाचं प्रभाषसे ।
 वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥
 उच्चमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ।
 राज्यमस्मै प्रयच्छेति वादभित्येव मंस्यते ॥

तयोक्तो धर्माशीनेन भ्राता तस्य हिते रत
 लक्ष्मणः प्रविवेकेन स्थानि गात्रानि लज्जया ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः अत्वा व्रीहितः प्रत्यवाच ह ।
 त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥

त्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्यवाच ह ।
 एष मयि सहास्राक्षरिहास्मान् दृष्टुमागतः ॥
 अथवा नो ध्रुवं मयि मन्यमानः सुखोचितो ।
 वनशासनं व्याय गृह्णाय प्रतिनेष्याति ॥
 इसाक्ष्वाप्येष वै दृष्ट्वा मत्यन्तमश्वमेविनीम् ।
 तिता ते राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥
 एतौ तौ रामकाशेने गोतवन्तौ जनोरमौ ।
 राघवेण सा वीरौ जवन्तौ तुरगोत्तमौ ॥
 य एष समहाकायः कस्यते वाहिनीमुखे ।
 दानः शतं श्रयो नाम वृद्धतातस्य धीमतः ॥
 तत् पश्यामि श्रेष्ठं पाण्डुरं लोकाविश्रुतम् ।
 पितृर्दिव्यं भद्राभाग संगयो भवतीह मे ।
 उक्षायाद्वरगेह त्वं कुरु लक्ष्मण महत्तः ।
 इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रं तमवाच ह ॥
 अवतीर्य तु जालाग्रान्तस्मात् स समितिञ्जयः ।
 लक्ष्मणः प्राकृतिर्भूत्वा तस्थौ रामश्च पार्श्वतः ॥
 भगतेनाथ सन्दिष्टा सभ्रदौ न भवेदिति ।
 समन्तान्तस्य गीतस्य सेना वासमकल्पयत् ॥
 अध्यर्द्धमिताकुचनूर्योजनं पर्वतस्य ह ।
 पार्श्वे न्यविशदाष्टा गजवाजिनराकुला ॥

निविष्टायां तु सेनायां यथादेशं विधीतवत् ।
 भरतो ग्रातरं वाक्यं शतममिदमब्रवीत् ॥
 क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसहैः समन्ततः ।
 तुभ्यस्तु सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥
 सुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापाभिपाणिना ।
 समन्त्येषतु काकुत्स्थार्दसिन् परिहृतः स्वयम् ॥
 यावन्न रामं दृक्ष्यामि नक्ष्त्राणां वा महाबलम् ।
 वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्दृक्ष्यामि शुभाननम् ।
 भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
 शिरसा पद्महीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न राज्यो राज्यार्हः पितृपितामहे स्थितः
 अभिषिक्ता महावाङ्मन मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति
 शुभगञ्जितकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ।
 यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दने ॥
 कृतकार्यमिदं दुर्गे वन व्यालनिसेवितम् ।
 यदध्याक्षे महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥

एवामका महाबाहुर्भगतः पुरुषर्षभः ।
 पद्मजैव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥
 स गिरिशिखरकूटस्य शालमारुह्य सत्वरम् ।
 राजाश्रमगतस्याग्नेर्दृश्य ध्वजमुच्छ्रितम् ॥
 तद्दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् समोद सहवान्वयः ।
 अत्र राम इति ज्ञात्वा भूतः पादमिवाश्लयधः ॥
 त्रापिं त्रिशठं सन्दिश्य मातुर्मे शीघ्रमावय ।
 इति त्वरितमये स जगाम पुरुवन्धुतः ॥
 गच्छन्न वाय भरतस्तापसानन्दसंस्थिताम् ।
 मातुः पार्श्वकूटीं श्रीमानुत्तमश्च ददर्श ह
 शालाश्रमस्तद्वनस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
 काष्ठानि चायभग्नानि पुष्पाण्यवचितानि च ॥
 ददर्श भवनं तस्मिन् महतः सञ्जयान् कृतान् ।
 वृक्षाणां सहिषाणाञ्च करीदैः शीतकारणात् ॥
 गच्छन्नेव महाबाहुर्भुतिमान् भरतस्तदा ।
 गतुष्ममवधीत् छटस्तानभात्यांश्च सर्वशः ॥
 नन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरताशो नमवधीत् ।
 गतिदूरे हि मन्येऽहं नदीं सन्दाशिनीमितः ॥
 तद्वीदात्तदन्तानां कुक्षराणां तरसिनाम् ।
 तेलपार्श्वं परिक्रान्तमन्योन्यमभिगच्छताम् ॥

यसेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः सङ्गलः कृष्णवर्त्मनः ॥
अद्याहं पुरुषव्याघ्रं पितुर्निर्देशकारिणम् ।
आर्य्यं दृष्ट्वामि काकुत्स्थं महर्षिममदर्शनम् ॥

अथ गत्वा महर्षेर्नन्तु चितकूटं स गाधवः
मृन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनश्लेदमब्रवीत् ॥
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य यने वसति राजवः ॥
इति लोकवरिष्ठस्य पादयोः संप्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायास्तु पुनः पुनः ॥
एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श रुहतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥
प्रागुदक्प्रवणां बंदीं विशालां दीप्तपावकाम् ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥

निरीक्ष्य स भृङ्गर्तन्तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उटजं राममासीनं जटावल्कलधारिणम् ॥
तमभिप्रेक्ष्य स श्रीमान् दुःसमोहपरिमुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं केकयीसुतः ॥
हृष्टैव विलालपात्तो वाष्पसन्दिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन् धारयितुं वचनं चेदमब्रवीत् ॥

यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ।
 वन्यैर्जंगैः परिहृतः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥
 वामोर्भिर्बज्रसाहस्यैर्यो वै निवसितः पुरा ।
 धृताजिने सोऽयमिह प्रसूतो जगतीतले ॥
 अधारयद्यो विविधास्त्रिधाः समनसः मदा ।
 सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥
 चन्दनेन मञ्जार्द्धेण यस्याङ्गमुपमेवितम् ।
 मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्थस्य वेद्यते ॥
 मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्नो रामः सुखोचितः ।
 धिग्जीवितं दृगंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥

इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
 पाटावपेत्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजः स्वो महाबलः ।
 आर्यैस्तेवाभिरांक्रुष्य व्याहर्त्तुं नाशकमदा ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
 तावभौ च समाश्लिङ्ग्य रामोऽप्यङ्गुल्यवर्त्तयत् ॥
 अथ रामो महाप्रसूतो भरतं रुदन्वास्तसम् ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता प्रष्टुं यमुपवक्रमे ॥
 किमेतदिच्छेयमहं चोतुं प्रव्यापृतं त्वया ।
 यस्यात्त्वमागतो देवमिमं शिरसागमिमी ॥

यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
 हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि
 इत्युक्त्वाः केकयीपुत्रः काकुत्स्थेन भृष्टात्मना ।
 दीर्घमुष्णञ्च निष्वस्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ।
 चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥
 तस्य मे दामभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सहृदः कुरु ॥
 एभिस्तु सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया ।
 भ्रातुः शिष्यस्य दामस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥

एवमक्त्वा महाबाहुः सवाप्यः केकयीसुतः ।
 रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निष्वसन्तं पुनः पुनः ।
 भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्य दमब्रवीत् ॥
 कुलीनः सत्त्वसम्पन्नसौजखी चरितव्रतः ।
 राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदनं ।
 नचापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥
 यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
 तावत् धर्मज्ञतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥

एताभ्यां धर्माशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।
 मातापितृश्यामक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥
 त्वया राज्ञमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।
 वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वत्सलवाससा ॥
 स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तथ ।
 पिता दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
 किं मे धर्मविहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥
 शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मात् न रर्षभ ।
 ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥
 स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव ।
 अभिपेक्षय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥
 केकयस्य च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
 धीमान् स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सताम्यतः ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्षणे ।
 दुःखशोकाभिभूतश्च राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥
 उत्तिष्ठ पुत्रपञ्चाग्र क्रियतामुदकं पितुः ।
 अहश्चायश्च शत्रुघ्नः पूर्वमेव हतोदको ॥
 प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
 अक्षयं भवतीत्याहर्भवांचैव पितुः प्रियः ॥

त्वासेव शोचंस्तव दर्शनेषु -
 स्वय्येव सक्तामनिवर्त्तय बुद्धिम् ।
 त्वया विहीनस्तव शोकवग्ग-
 स्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता नः ॥

तां श्रुत्वा कुरुणां वाचं पितृर्मरणसंहिताम्
 राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥
 उत्क्रिष्य रामो बाहू वै पुष्पिताङ्ग इव द्रुमः ।
 वने परशुना कृतस्तया भविष्यात् ह ॥
 स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामभ्रमुत्सृजन् ।
 उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बद्ध भाषितुम् ॥
 किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।
 कस्तां राजवराहीनामयोध्यां पातयिष्यति ॥
 किञ्च तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।
 यो मृतो मम शोकैः स मया न च संस्कृतः ॥
 अहो भरत सिद्धार्यो येन राजा त्वयानघ ।
 शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतहत्येषु सत्कृतः ॥
 निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाशिताम् ।
 निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥
 समान्नवनवासं मामयोध्यायां परन्तप ।
 कोऽन्याश्रयिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥

एवमुक्त्वा तु भरतं भार्यामभ्येत्य राघव ।

उवाच शोकचन्ततः पूर्णचन्द्रनिभानगाम् ॥

सीते सतस्तो श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्षण ।

भरतो नूनमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥

ततो ब्रह्मगुणं तेषां वाप्यं नेत्रेष्वजायत ।

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमारानां यशस्विनाम् ॥

सीता तु स्वर्गतं श्रुत्वा श्वशुरं तं महादृपम् ।

नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियम् ॥

ततो नित्यानगस्तेषां विदितात्मा महाजतिः ।

सदुदोन्तस्य कान्तस्य रामे च दृढभक्तिमान् ।

सुमन्त्रस्तैर्दृपसुतैः सार्द्धमन्यास्य राघवम् ।

अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शुभाम् ॥

प्रगच्छ च महाभागो जलपूरितमञ्जलिम् ।

दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥

एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।

पितृलोकगतश्चासि महत्तमुपतिष्ठताम् ॥

ततो मन्दाकिनीरीरात् प्रत्युत्तीर्य च राघवः ।

पितृश्वकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह ॥

ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात् ।

आबरोह करसागो रम्यवानु महीधरम् ॥

ततः पूर्णकुटीद्वारभासाद्य जगतीपतिः ।
 प्रतिजग्राह पाणिभ्यामभौ भरतलक्ष्मणौ ॥
 तेषाम् रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्भिरौ ।
 स्वादृणां सह वेदेत्या मिहानां नर्दतामिव ॥
 महावलानां रुदतां कुर्वतामृदकं पितुः ।
 आकर्ण्य तुमसं शब्दं तस्तः भरतसैनिकाः ॥
 अब्रुवंश्चापि रक्ष्सेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ।
 तेषामेव महाशब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥

अथ बाह्यान् परित्यज्य तं सर्वे अभिमुखाः स्व-
 अयेकमनसो जन्मर्ययास्थानं प्रधाविताः ॥
 हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्यं स्वलङ्कृतैः ।
 सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥
 अचिरंप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
 द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥

ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकलमषम् ।
 आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥
 विगर्हमाणः कैकेयीं मथ्यरासहितामपि ।
 अभिगत्य जनो रामं वाग्यपूर्णमुखोऽभवत् ॥
 तान्नरान् वाग्यपूर्णान् समीच्याय सुदुःखिता
 पर्यथैवत धर्म्मज्ञः पितृवन्मातृवश्च यः ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सहृद्वैः ।

शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥

रजन्यां तु प्रभातायां भ्रातरसो सहृद्वताः ।

मन्दाकिन्यां ज्ञतं जप्तं कृत्वा राममुपागमन् ॥

तृष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।

भरतस्तु सहृद्वन्मथ्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥

प्रोपिते मयि यत् पापं माता मत्कारणात् कृतम् ।

जुहुया न तदिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥

धर्म्मवन्धेन ब्रह्मोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।

हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्द्धां पापकारिणीम् ॥

कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ।

जानन् धर्ममधर्मस्य कुर्यात् कर्म जुगुप्सितम् ॥

को हि धर्म्मार्ययोर्हीनमीदृगं कर्म्मगर्हितम् ।

स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद्वर्म्मज्ञ धर्म्मावित् ॥

अन्तकाले हि भूतानि मुञ्चन्तीति पुरा श्रुतिः ।

राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥

तस्य तं मतिसम्बोद्धमन्तकालसमुद्भवम् ।

तातस्य समतिक्रान्तं प्रत्याहर्त्तुं त्वमर्हसि ॥

पितुर्हि समतिक्रान्तं नः साधु कुरुते सुतः ।

तदपत्यं मृतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥

तदपत्यं भवानसु मेदं त्वं दुष्कृतं पितुः ।
 अनुवर्त्तस्व काकुत्स्थ नोके साधुविगर्हितम् ।
 कैकेयीं मास्य तातस्य सहृदो बान्धवांश्च नः ।
 पौरान् जानपदान् सख्यान् त्वायस्व सकलानि ।
 क्व चारण्यं क्व च छात्रं क्व जटाः क्व च पालनः
 ईदृशं व्याहृतं कर्म न भवान् कर्त्तुं मर्हति ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।
 येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥
 अथ क्षेत्रजमेव त्वं धर्म्मं चरितुमिच्छसि ।
 धर्म्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्षेत्रमाप्रुहि ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।
 प्राञ्जर्हर्म्मज्ञ धर्म्माश्चास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥
 श्रुतेन बुद्ध्या ज्ञानेन जगन्ना सावरो ज्ञाहम् ।
 स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥
 इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
 अभिविक्तस्वमभ्याभिरयोध्यापालने व्रज ॥
 अद्याय्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तोऽभिषेचने ।
 अस्य भीताः पलायन्तु दुर्हृदस्तो दिशो दश ॥
 आक्रोशं मम मातुश्च प्रमत्त्य पुरुषर्षभ ।
 अस्य तव भवन्तश्च पितरं रक्ष क्रिस्त्रिधात् ।

शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व कुरुणां मयि ॥

अथ मां पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।

गमिष्यति गमिष्यामि भवता मार्द्धमण्डहम् ॥

स तथा भगतेनोक्तो रामो धर्मपथे स्थितः ।

इदं वचनमस्मीवं मध्ये परिपदोऽब्रवीत् ॥

उपपद्ममिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ।

जातः पुत्रो दशरथात् कंकेय्यां राजमत्तमात् ॥

पुत्रा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।

मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥

ततः सा सम्प्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।

अयाचत नरश्रेष्ठ द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रवाजनं तथा ।

तं च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।

चतुर्दश वने वामं वर्षाणि वरदानिकम् ॥

सोऽहं वनमिदं दुर्गं निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।

समीतश्चागतो वीर सत्यवादे स्थितः पितुः ॥

भवानपि तथा क्षिप्रं पितरं सत्यवादिनम् ।

कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिपेक्षनात् ॥

ऋणान्मोक्षय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ।

पितरं त्राहि धमेज्ज आतरस्वाभिनन्दय ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत प्रहृतीरनुरञ्जय ।
 शत्रुघ्नसहितौ वीर सह सर्वैर्दिजातिभिः ॥
 प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
 आभ्यान्त सहितौ वीर सीतया लक्ष्मणेन च

—०००—

सम्यग्गमः

ସ୍ଵାଧୁପାଠା

—୦୦୦—

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ

—୦୦୦—

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ସ୍ଵରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାମାଗର କର୍ତ୍ତୃକ

ସଂଗ୍ରହୀତ ।

—୦୦୦—

ଚତୁର୍ଥ ବାର ମୁଦ୍ରିତ ।

କଲିକାତା

ସଂସ୍କୃତ ବନ୍ଧ ।

ମ୧ ବ୧ ୧୭ ୧ ୨

ঋজুপাঠের দ্বিতীয় ভাগ রামায়ণমাত্র হইতে সংগৃহীত
 হইয়াছে। রচনা প্রণালী দৃষ্টে সুন্দর প্রতীতি হয়
 রামায়ণ অতি প্রাচীন গ্রন্থ। এই প্রাচীন গ্রন্থ মহর্ষি
 বাল্মীকি প্রণীত বলিয়া প্রসিদ্ধি আছে। কোন কোন
 আলঙ্কারিকেরা রামায়ণকে মহাকাব্য মধ্যে গণনা ক-
 রিয়া থাকেন। কিন্তু তাঁহারা মহাকাব্যের যে সকল লক্ষণ
 নির্দেশ করিয়াছেন সে সমুদায় লক্ষণ কালিদাসাদি প্রণীত
 রঘুবংশাদি নব্য কাব্য গ্রন্থ সমূহে সেরূপ লক্ষিত হয়
 প্রাচীন কাব্য রামায়ণে সেরূপ লক্ষিত হয় না। এই গ্রন্থে
 পৌনরুক্ত, প্রাসঙ্গিক বিষয়ের অতি বিস্তৃত বর্ণনা প্রভৃতি
 কতিপয় গুরুতর দোষ আছে। যাহা হউক ইহা অনা-
 যাসে নির্দেশ করা যাইতে পারে সংস্কৃত ভাষায় একরূপ
 প্রাক্কল ও প্রসাদ গুণ বিশিষ্ট দ্বিতীয় পদ্যগ্রন্থ আর নাই।
 রামায়ণের মধ্যে অযোধ্যাকাণ্ডের রচনা সেরূপ চমৎ-
 কারিণী ও মনোহারিণী অন্যান্য কাণ্ডের রচনা সেরূপ
 নহে। এই নিমিত্ত ঋজুপাঠের দ্বিতীয় ভাগে কেবল
 অযোধ্যাকাণ্ডের উৎকৃষ্ট অংশ সকল সংকলিত হইল।
 সংকলিত অংশ সকলেরও যে যে ভাগ অনাবশ্যক বোধ
 হইয়াছে পরিত্যাগ করা গিয়াছে।

শ্রীঈশ্বরচন্দ্র শর্মা।

কলিকাতা। সংস্কৃতকালেন্দ্র।

২২ এ কাশ্মিন। সংবৎ ১৯০৮।

ऋजुपाठम्

—१७०—

हितीयो राजः ।

राजा दशरथः पूर्वं कैकेय्ये दौ वगौ ददौ । लघुना सा रामस्य
राज्याभिषेकसहमाना एकेन वरेण रामस्य वनप्रवासन-
मपरेण च स्वसुतस्य भरतस्याभिषेचनं याचितवती । ततः
ऋत्वा दशरथस्य विलापः ।

ततः ऋत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
पपात बहुधा भूमौ निक्षेष्टस्याभवत्तदा ।
प्रतिलब्धं ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ।
असंहृतायामासीनो जगत्वा दीर्घमुष्णजम् ।
ब्रूहो धिगिति सामर्थो वाचमुक्ता नराधिपः ।
साहमापेक्षिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ।
चिरेण वपतिः संज्ञां प्रतिलब्धः सुदुःखितः ।
कैकेयीनम्रवीत् ब्रूहो विद्वहन्निव वचुषा ।

दृष्टंसे दुष्टचारित्वे कुलस्यास्य विनाशिनि ।
 किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ।
 सदा ते जननीतुल्यां दृष्टिं वहति राघवः ।
 तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ।
 त्वं मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं निवेदिता ।
 अविद्यानामृपसुताव्याली तीक्ष्णविषा यथा ।
 जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तयम् ।
 अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्त्यामीदमहंसुतम् ।
 कौशल्यां वा सुमित्रां वा त्वज्जेयमपि वा श्रियम्
 जीवितं चात्मनो रामं नत्वेव पितृवत्सलम् ।
 परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ।
 अपश्यतस्तु मे रामं नट भवति चेतनम् ।
 तिष्ठेन्नोको विना सूर्यं यस्य वा सखिखं विना ।
 नतु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ।
 तदलं त्यज्यतामेव निश्चयः पापनिश्चये ।
 अपि ते चरणी मूर्ध्ना सृणाम्येव प्रसीद मे ।
 न हि किञ्चिद्द्यूतं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
 अकरोस्तु विज्ञातापि तेन न ग्रहयामि ते ।
 ननु मे राघवस्तस्यो भरतेन महात्मना ।
 यच्छयो हि स्र बाले त्वं कथाः कथयसे मम ।

तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यमस्विनः ।
 कथं रोचयसे भीरु नय वर्षाणि पञ्च च ।
 रामो हि भरताङ्गयस्त्वव शुश्रूषते सदा ।
 विशेषं त्वयि तस्मान्तु भरतस्य न लज्जये ॥
 सत्यं दानं तस्मात्पागो मित्रता शौचभार्जवम् ।
 विद्या च गुणशुश्रूषा भुवाण्येतानि राघवे ।
 तस्मिन्भार्जवसम्पन्ने देवि देवोपमे कथम् ।
 पापमाशंशसे रामे महर्धिसमतेजसि ॥
 मम दृष्टस्य कैकेयि त्वद्वतस्य गतायुधः ।
 दीनं लालयमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ।
 श्रद्धया सागरान्तायां यत् किञ्चिदधिगम्यते ।
 तत् सर्वं तव दास्यामि मा त्वं मे सत्यमाविश ॥

इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
 प्रत्युवाचाय कैकेयी द्रौढा रौद्रतरं वचः ।
 यदि इत्था वरौ राजन् पुनः प्रत्यनुतथसे ।
 धार्मिकत्वं कथं वीरं श्रद्धया कथयिष्यसि ।
 यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ।
 कथयिष्यन्ति धूर्तान् तान् वा किं प्रतिवक्ष्यसि ।
 यस्याः प्रवर्ते जीवामि वा च मामभ्यपालवत् ।
 तस्याः क्षतं महा मित्रा कैकेया इति वक्ष्यसि ॥

भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वा नृतम् ।

यत्त्वया संभृतं सत्त्वं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

अहं हि विप्रमद्यैव पीत्वा ब्रह्म तवाग्रतः ।

पश्यतस्तु मरिष्यामि रामो यद्यभिविच्यते ॥

भगतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ।

यथा मान्येन तुल्येयस्य ते रामविवासेनात् ॥

एतावदुक्ता वचनं कैकेयी विरराम ह ।

विलपन्तश्च राजानं न प्रतियाजहार सा ॥

श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वचनं तदशोभनम् ।

नाभ्यभ्रमत् कैकेयीं मूर्च्छन् व्याकुलेन्द्रियः ॥

स देव्या व्यवसायश्च घोरश्च शपथं कृतम् ।

ध्यात्वा रातेति निश्चस्य च्छिन्नस्तु रगिवापतत् ॥

दीर्घनशाश्च निश्चस्य राजा परमदुर्मानाः ।

दीनयातुरया वाच्य इति होवाच कैकेयीम् ॥

अनर्थमिममनर्थाभं केन त्वमपदेशिता ।

भूतोपहतचित्तेव प्रवती मां न लज्जसे ॥

मृगंसे पापमङ्गलो च द्रे दध्कृतकारिणि ।

न कथञ्चिद्वदते रामाङ्गरतो राज्यमावसेत् ॥

कथं द्रष्ट्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ।

मुखवर्णं विवर्णन्तु यद्येवेन्दुमुपसृतम् ॥

किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ।
 कैकेया लिख्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ।
 यदि सत्यं ब्रवीस्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥
 किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ।
 किं न्वेनां प्रविश्यामि कृत्वा विप्रियभीदृशम् ॥
 मततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ।
 न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥
 विप्रकारसु रामस्य सम्प्रयाणं वनस्य च ।
 सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥
 नहि राममहं हृष्टा प्रवसन्तं महावने ।
 चिरं जीवितुमाशंसे रुदती चापि मैथिलीम् ॥
 अवर्तयत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती सुदारुणे ।
 गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो हृगनिवाधवीः ॥
 राममाणस्त्वया मार्हं मृत्युं त्वां नाभिलक्ष्ये ।
 वालो रक्षसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्थुषम् ।
 बालिगो बत कामात्मा राजा दृशरथो भक्षम् ॥
 प्रस्थापयामास वनं स्त्रीकृते यः प्रियं सुतम् ।
 इति देशेषु देशेषु मामुद्दिश्य रूपाधमम् ।
 नाना वाचस्वरिव्यन्ति रामे प्रव्राजिते वनम् ॥
 नासं द्वितीयं वचनं पुनो मां प्रतिभाषितुम् ।

स वनं प्रव्रजेत्युक्तो ब्राह्मणित्येव वक्ष्यति ॥
 यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति बोधितः ।
 प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्ननु वत्सः करिष्यति ॥
 शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ।
 वनं पुत्रं व्रजेत्युक्तो नैवान्यत् प्रतिक्रियति ॥
 प्रियं चेद्भरतस्येतद्रामप्रवाजनं भवेत् ।
 साक्षा मे भरतः कार्पीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥
 हन्तानाथ्ये ममामिते सुखिनी भव केकयि ।
 त्यजामि भरतं त्वाञ्च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥
 मृते सयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ।
 सेदार्मा विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥
 रथैरग्नैर्गजैरेव यो याति सततं स हि ।
 कथं पद्भ्यां महारण्ये वत्सो मे विशरिष्यति ॥
 यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ।
 अहमूर्ध्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ।
 स कथं न कपायाणि तिलानि कटुकानि च ॥
 फलानि भक्षयन् नित्यं सुतो मे वर्त्तयिष्यति ॥
 महार्हवस्त्रसंश्रितो भूत्वा चिरसुखोचितः ।
 काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ।
 धिनस्तु योषितो नाम शठाः सार्वभरतवशाः ।

न व्रीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥

परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्

भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।

सर्वं हि नूनं कूपितं जगत् स्यात्

हृद्वैव गमं व्यसने निमग्नम् ॥

विना हि सूर्येण भवेत् प्रवृत्तिः

प्रवर्धता वज्रधरेण वापि ।

रामन्तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य

जीवेन्न कश्चिन्निति चेतना मे ॥

प्रतप्य वा प्रज्वल्य वा प्रणश्य वा

सहस्रशो वा स्फुटितां महीं व्रज ।

न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं

अमाहितं केकयवंशपाशुले ॥

अथ भूमी महाराजं शयानमतथोचितम् ।

प्रेमगाकारयामास कूरा केकयवंशजा ।

त्वं कण्ठसे महाराज सत्यवादी हृदयतः ।

समं चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥

एवमकृण्वुः केकेया राजा दशरथस्तदा ।

प्रत्युवाच परिक्रुद्धो मुहुर्धनं विमण्डितव ॥

मते मयि गते रामे वनं मज्जुःश्रवे ।

हन्तानाथ्ये ममामिते सकाशा मस्त्रिणी भव ॥

अपुत्रेण मया पुत्रः अतेन सहसा महान् ।

राज्ञो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥

शूरस्य कर्तविद्यस्य जितक्रोधः क्षमापरः ।

कथं कसलपतञ्जो मया रामो विनास्यताम् ॥

कथमिन्तर्विरक्षामं दीर्घबाह्वं महाबलम् ।

अभिरारोमहं रामं वाक्यिष्यामि दण्डकान् ॥

भुत्वानामचितस्थेह दुःखैरनुचितस्य च ।

दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥

नृशंसे पापसंकल्पे रामं सलपराक्रमम् ।

किं विप्रिदेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥

तया विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।

अस्मभ्यगमत् मूर्खो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥

सा त्रियामा तदार्त्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥

वृद्धो दशरथो राजा सदैवोष्णं विनिश्चसन् ।

विललापातिदुःखार्त्तो गगनासक्तलोचनः ॥

न प्रभातं त्येच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ।

क्रियतां मे दया भद्रे मयस्थं रचितोऽञ्जलिः ॥

एवमक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संबताञ्जलिः ।

प्रसादयामास पुनः केकेयीं राजधर्म्मवित् ॥
 माधनक्तस्य दीनस्य त्वद्वक्तव्यं गतायपः ।
 प्रसादः क्रियता भद्रे देवि राज्ञो विरोपतः ॥
 प्रसीद देवि रामो मे त्वद्वक्तं राज्यसव्ययम् ।
 लभतामसितार्पणं हि यशः परमवासासि ॥

विग्रहभावस्य हि दुष्टभाषा
 दीनस्य तान्नाथमखस्य राज्ञः ।
 श्रुत्वा विचित्रं करुणं विनायं
 भर्तुर्दृशमा न चकार वाक्यम् ॥
 ततः स राजा पुनरेव दुःखितः
 प्रियामतृष्टां प्रतिवृत्तमापिणोम् ।
 समीक्ष्य पुत्रस्य विवासकारणं
 क्षितावसंज्ञो निपपात मूर्च्छितः ॥

पुत्रशोकाद्वितं पापा धिसंज्ञं पतितं भुवि ।
 विचित्रमानमुत्प्रेक्ष्य दृष्ट्वाकुमिदमब्रवीत् ॥
 पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रित्य संश्रवम् ।
 शोके क्षितितले सन्नः स्थित्वां स्यातुं त्वमर्हसि ॥
 राज्ञः सत्यं हि परमं धर्म्मं धर्म्मविदो जनाः ।
 सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्म्मं प्रति नोदितः ॥
 सत्यं स्वमनुवर्त्तस्व यदि धर्म्मं धृता मतिः ।

किन्निमित्तमपूज्योऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।

उवाचेदं सुमिलज्जा दृष्टमात्महितं वचः ॥

न राजा कुपितो राम व्यसनं भास्य किञ्चन ।

किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्वयान्नानुभूयते ॥

पितुं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ।

तद्वक्ष्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥

एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।

पश्चात्तु तपते राजा यथात्मः प्राकृतस्तथा ॥

धर्ममूलमिदं राम विदितञ्च सतामपि ।

तथा कुरु यथा सत्यं न त्यजेत् त्वत्कृते नृपः ॥

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विप्रत्ययते ।

ततोऽहमभिधास्यामि नैष वक्ष्यति तत् स्वयम् ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुद्रोद्धतम् ।

उवाच व्यथितो रामश्चा देवीं नृपसन्निधौ ॥

अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मगमीदृशं वचः ।

अहं हि वचनाद्भ्रातृः पतेयमपि पावके ॥

भक्तयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्धवे ।

नियुक्तो सुदृष्टा पिता नृपेण च हितेन च ।

तद् ब्रूहि सुमिरं देवि राज्ञो यदभिकामञ्जिता

गरिष्ये प्रतिजाने च रासो द्विर्नाभिभाषते ॥

तसार्ज्यसमायुक्तमनाय्या सत्यवादिनम् ।

उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥

पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।

रजितेन वरैः दत्तौ सशर्त्तं न महारणे ॥

अथाद्य याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।

भसनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ।

यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।

आत्मानस्य नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥

तयारण्यं प्रवेष्ट्य नव वर्षाणि पक्ष च ।

भरतस्याभिषिञ्च्य तं यदेतदभिषेचनम् ।

त्वदर्शे विहितं राज्ञा तेन सर्व्वेण राघव ॥

सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥

भरतः कोशलपतेः प्रशास्तः वसुधामिमाम् ।

नानारत्नसमाकीर्णां गङ्गाश्वरथसङ्कुलाम् ॥

एतत् कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।

मत्सेन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥

तदप्रियममित्रहो वचनं मरणोपमम् ।

श्रुत्वा न विव्यधे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वसुमतन्द्रितः ।
 जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञासन्पालयन् ॥
 इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
 नाभिनन्दति दुर्हर्षो यथाघूर्जमरिन्दमः ॥
 महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्रसन्नमहात्मना ।
 मयि ब्रूते च पुत्रे च किं राज्ञो देवि गौरवम् ॥
 दैवतं हि अभुञ्चैव पिता राजा गुरुस्तु नः ।
 तस्याज्ञां शिरसादाय करिष्यामि यथात्य माम् ॥
 मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ज्ञामि तवाग्रतः ।
 यास्यामि भव मप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥
 व्यलीकमिदमेकन्तु हृदयं दहते मम ।
 स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
 अहं हि सीतां राज्यञ्च प्राणानिष्ठान् धनानि च
 हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दत्त्वा भरताय प्रणोदितः ।
 किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पिता प्रणोदितः ॥
 तदाश्वासय ह्रीमन्तं किं निवृद्धं यन्महीपतिः ।
 वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रुणि मुञ्चति ॥
 गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
 भरतं मातृकुलादस्यैव तपशासनात् ।
 दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।

अविचार्य पितुर्वात्सात् समा वसन् चतुर्दश ॥

अथ सा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य केकेयी ।

प्रीतिप्रफुल्लमयना त्वरयामास राघवम् ॥

एवं भवतु यास्यन्ति दृताः शीघ्रज्वरहृदयैः ।

भरतं मातुलकुलादिहावर्त्तयितुं मयाः ॥

तव त्वहं जमं मन्यं नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।

राम तस्मादिदं शीघ्र वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥

व्रीडान्वितः स्वयं यच्च वृषस्त्वा नाभिभाषते ।

नैनत् किञ्चिन्नरघ्वं मन्यरेषोऽपनीयताम् ॥

यावत्त्वं न वनं यातः पुनरस्मादतित्वरन् ।

पिता तावन् ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥

तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।

श्रुत्वा गतव्यथो रामः केकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥

यत्तत्त्वभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।

प्राणानपि परित्यज्य सर्व्वया कार्य्यमेव तत् ॥

मत्पुत्रो धर्म्माचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।

यथा पितरि शृणुषा तस्य वा वचनक्रिया ॥

अनुक्तोऽप्यत्र भवता भवत्या वचनादहम् ।

वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥

यावन्मातरमाष्टुच्छे सीताञ्चानुनयात्महम् ।

ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां सहदनम् ॥

भरतः पालयेद्वाज्यं शशुपेच्च पितुर्यथा ।

तथा शबत्या कर्त्तव्यं स हि धर्माः सनातनः ॥

रामस्तु वत्सः स्वराष्ट्रपः शोकपरिभ्रतः ।

वाष्पपूर्णैर्जलो दीनः प्रकरोद महाभ्रमम् ॥

गन्धित्वा चरणौ रामः शोकार्त्तस्य पितुस्तदा ।

केकेय्याश्चाप्यनार्याणां निष्पपात'महाद्युतिः ॥

तं वाष्पपरिप्रणीतः दृष्टतोऽनजगाम ह ।

लक्ष्मणः परममहः सुमित्वा लब्धवर्द्धनः ॥

गमने च सति चक्रे वनयासाय लक्ष्मणः ।

अनुचित्य विना गामं नाहं जीवितुमक्षहे ॥

न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वमस्तराम् ।

सर्वलोकातिगच्छेत्तु लब्धते चित्तविक्रिया ॥

प्रतिपिथ्य शुभं कृतं व्यनने च स्वचकृते ।

विमर्जयित्वा स्वजनं गथं पौराज्या जनान् ।

धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्णा च ।

प्रविवेकात्मवान् वंशममातुरप्रियशंसिवान् ॥

तदा सर्वोऽप्यभिजतः श्रीमतः सत्यवादिनः ।

नालक्षयत रामस्य कश्चिदालारमानने ॥

उचितश्च महाशङ्कनं जहौ हर्षसात्मवान् ।

गारुदः समदीर्णांशुश्चन्द्रक्षेत्र इवात्मनः ॥
 कृत्वा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयन् जनम् ।
 मानुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायुगाः ॥
 तं युगेः समतां प्राप्नो भ्राता विपुलविक्रमः ।
 भौमितिरनुव्रज्य धारयन् दुःखमात्मनः ॥

यत्नं गनुं कुरुनिधवस्य रामस्य कालरामन्वयितं
 तदन्तःपुराणवशात् ॥

रामस्य भृशमायत्तो निष्कमन्निव कुञ्जरः ।
 जनास सहितो भ्राता मानुरन्तःपुरं वशी ॥
 मोक्षयन् पुरुषं तत्र वृद्धं परमप्रजितम् ।
 उपविष्टं गृह्णाति तिष्ठतश्चापगान् बहून् ॥
 वृद्धं तु तदा रामं ते सर्वं समुपस्थिताः ।
 जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्द्धयन्ति स्म राघवम् ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्षां द्वितीयायां ददर्श सः ।
 त्राक्षणां वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान् ॥
 प्रणम्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः ।
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥
 वर्द्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ।
 न्यवेद्यन्त त्वरितं राममातुः सुतागमम् ॥

प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
 ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हताश्रयम् ॥
 मा चिरादात्मजं दृष्ट्वा भातनन्दनमागतम् ।
 अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वड्ढ्वा यथा ॥
 स मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
 धर्म्यध्वजत धर्मात्मा माता चैव परन्तपः ।
 परिष्वक्तस्य बाहुभ्यामवघातस्य मूर्ध्नि ॥
 तमवाव दुराधर्षं राघवं सतमात्मनः ।
 कौशल्या पुत्रवात्मन्यादिदं प्रियहितं वचः ॥
 वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां सहात्मनाम् ।
 प्राप्तह्यायुश्च कीर्तिश्च धर्मज्ञाप्यचितं कुले ॥
 सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
 अदौ वै त्वां स धर्मात्मा यौवराज्ये अभिषेच्यति ॥
 दत्तमासनमालभ्य भोजनेनू ^{दिनभोजनं कुरुः} निमग्नितः ।
 मातरं राघवः क्रिञ्चित् प्रसार्याञ्जलिमद्भवीत् ॥
 देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
 इदं तव च दुःस्वाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किसनेनासनेन मे ।
 विटरामनयोग्यो हि कालोऽयं समुपस्थितः ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।

कन्दमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥
 मरताय मन्त्राग्राजो यौनराज्यं प्रयच्छति ।
 मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥
 स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्प्रामि विजने वने ।
 अनेकेष्वानोरुण्यानि फलमूलैश्च वर्जयन् ॥
 मा निकृतेषु शालस्य यष्टिः परशुना वने ।
 पपात सदृसा देवो देवतेव दिव्युग्रता ॥
 तामदःखोचितां दृष्ट्वा पतिता कदलीमिव ।
 रामस्तथापयामास मातरं गतचेतसम् ॥
 मा राघवमपासीनमसुखार्तां सुखोचिता ।
 उवाच पुरुषस्याधमपशूरेवति लक्ष्मणे ॥
 यदि वत्स न जायेथा मम शोकाय राघव ।
 यद्य नैतादृशं दुःखं पश्येयमहमपेजा ॥
 एक एव हि ब्रह्मयाथाः शोको भवति मानसः ।
 अप्रजाम्मोति सन्तापो नश्यत्यः पुत्र विद्यते ।
 सा ब्रह्मन्मनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ।
 यद्वं श्राद्धे सपत्नीनामबराणां वरा सती ॥
 सती दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ।
 मम शोको विलापस्तु यादृशोऽयमनन्तकः ॥
 त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ।

किं पुनः प्रीयिते तात ध्रुवं नगरमेव हि ॥
 तदक्षयं महद्दुःखं जीत्सते सहितुं चिरात् ।
 विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघवः ॥
 अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णं शशिप्रभम् ।
 कृपणा वत्सं निष्णामि कथं कृपणजीविका ॥
 स्थिरं न हृदयं मत्वे गरीयं यद्दीर्यते ।
 प्रातर्पायं सत्तापथां स्पृष्टं शून्यं नवाश्लसा ॥

तथा तु विलपन्ती तां कौमल्यां रामसावकम्
 उवाच लक्ष्मणो दान्तकालमसह्यं वचः ॥
 न रोचते समाप्येतदार्थ्यं यद्वाघवो वनम् ।
 त्यक्त्वा राजधियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥
 विपरीतश्च तद्वश्च विधयश्च प्रधर्षितः ।
 नृपः किमिव न ज्ञेयात् केकेत्याभिप्रणोदतः ॥
 नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
 येन निर्वीर्यते राट्प्राशनवासाय राघवः ॥
 न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
 अभितोऽपि निरस्मोऽपि अस्य दोषमदाहरेत् ॥
 देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि बल्लभम् ।
 अवेक्षमाणः को धर्म्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ।
 तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्वाक्यमुपेयुषः ॥

॥ को हृदये कुर्याद्राजवत्तमनस्यरम् ॥
 तदव न जानाति कष्टिदर्थमिमं नरः ।
 तदव मया भार्यमात्मन्यं कुरु शासनम् ॥
 तव प्राप्ते मधुनपा तव गुप्तस्य राघव । :
 तव समर्थोऽप्रियं कर्त्तुं क्षतान्तस्येव तिष्ठतः ॥
 नर्त्तनप्राप्तिमां सर्वामयोधाः मनुजर्षभ ।
 नर्त्तयामि गर्वभीक्ष्णैर्यदि स्यात्स्ति त्विदं ॥
 मया स्वयं प्रकृतो वा यो माम्ब हितमिच्छति ।
 सर्वसांस्तु वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥
 गीताहितोऽयं कैकेया सन्तुष्टो यदि नः पिता ।
 तस्मिन्भूतो निःशङ्कं वध्यतां वध्यतामपि ॥
 दुरीत्यवनिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥
 मत्तमेव किमाश्रित्य हेतुं वा कं नरोत्तम ।
 दातुमिच्छति कैकेय्यं उपस्थितमिदं तव ॥
 वशा चैव मया चैव कृत्वा वीरमनुत्तमम् ।
 काश शक्तिः श्रियं दातुं भरतायागिशासन ॥
 यनुरक्तोऽस्मि भावेन स्नातः देवि तत्त्वतः ।
 सत्यं न धनपा चैव शपामि तव सन्निधौ ॥
 दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।

प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥
 हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
 देवि त्वं पश्य मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥
 हनित्ये पितरं दृष्ट्वं कैकेय्यासक्तमानसम् ।

लपणं तं स्थितं बाल्ये दृढभावेन गर्हितम् ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकविह्वला ॥
 भ्रातृस्ते वचनं पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
 तद्वतानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥
 नचाधर्ष्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या नाम भाषितम् ।
 विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ।
 धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मं चरितुमिच्छसि ।
 शुश्रूष मामिहस्यस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥
 शुश्रूष जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
 त्वां साहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥
 त्वद्वियोगाद्गन्तुं मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
 त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
 अहं प्रायमिहामिये न च शङ्कामि जीवितुम् ॥

विलपन्तीं तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः ।
 वाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥
 अस्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
 आदये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ।
 त्वं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तय ।
 धैर्यमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥
 देतुं मया कार्यं नियतं वचनं पितुः ।
 तुहिं वचनं कुर्वन्न कश्चिदवच्छीयते ।
 नैवमुक्ता जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
 क्वं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
 । लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनन्तमम् ।
 क्लमश्चेत्त्ववस श्व तेजश्च सुदुरामदम् ।
 म मातुर्गृहदुःखमनुलं शुभलक्षणम् ।
 मिप्रायमाविज्ञाय सत्यस्य च शमस्तु च ।
 श्मी हि परमो लोके धर्मे सत्वं प्रतिष्ठितम् ।
 मे संश्रितमेतत्पु पितुर्वचनमुत्तमम् ।
 अथ च पितुर्वाक्यं मातुर्वा प्रियदर्शनम् ।
 कर्त्तव्यं वृथा वीर धर्मनाशित्व तिष्ठता ।
 ।ऽहं न शक्यामि पितुर्नियोगमतिवर्त्तितुम् ।
 तुहिं वचनाद्गीरं कैकेयाहं प्रणोदितः ।

तदेतां विष्टजानार्थां जतधर्माश्रितां सतिम्
 धर्माभाश्रय मातृर्ण्यं भद्रद्विरनगम्यताम् ॥
 तमेवमुक्त्वा सौहादयात् भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
 उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः
 कृतमन्यस्व सा देवि गर्मप्यन्तमितो वनम् ।
 शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि त्वं ॥
 शोकः सन्धार्यतां मातर्हृदये साधु मा शच ।
 वनवासदिदं व्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥
 त्वया मया च वेदेत्या लक्ष्मणं न समितया ।
 पितुर्निदोषं स्यात्तव्यनेप धर्माः सनातनः ॥
 अस्व संचलत् सम्भारान् दुःखं हृदि निगृह्य च ।
 वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्मानवर्त्यताम् ॥

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरा इव
 ध्यात्वा मथं जनामाय सहसा दुःखहर्षयोः ॥
 ततश्च वध्ना भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्धभः ।
 निशङ्कास महासर्पो विलस्य इव रोपितः ॥
 तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तत् भ्रुकुटीसहितं तदा ।
 बभौ क्रुद्धस्य मिठस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥
 अग्रहस्तं विधुस्त्वंस्तु हस्ती इत्यभिवात्मनः ।
 अग्राक्ष्णा बीक्षमाणस्तु तिर्यग् आतरमब्रवीत् ॥

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ।

तेत्सहे सङ्कितं वीर तव मे जन्ममर्हसि ॥

नैवमागता द्वेधं तव बुद्धिर्महामते ।

येऽपि धर्म्मा मम हेय्यो यदा मद्भाविमृक्षसि ॥

तत् त्वं कम्बुणा शक्तः केकेयीवशवर्त्तिनः ।

तरिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्म्माद्यं विगर्हितम् ॥

तस्मापि कथं कामं कुर्यास्व कामदत्तयोः ।

लोहरहितयोर्मितं शत्रोः पितृभिधानयोः ॥

दीयं प्रतिपत्तिस्तं देवा चापि तपोर्मता ।

द्याप्यं जणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥

तत्कृतो वीर्यहीनो यः स देवमनुवर्त्तते ।

तेराः सन्धावितात्मानो न देवं पर्युपासते ॥

लोकपालाः समक्षारो नाद्य रामाभिषेचनम् ;

। च कृत्स्नास्त्रयो लोकाः विहन्यः किं पुनः पिता ॥

। विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः ।

गरण्ये ते निवस्यन्ति चतुर्दश समा ध्रुवम् ॥

। तदाशां धृष्यामि पितुस्तस्यास्तु या तव ।

। अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्त्तते ॥

। शोभार्वाविमौ बाह्व न धनुर्भूषणाय मे ।

नासिरावन्धनाद्यौ न शरा भूषणाय वै ।

कर्मितमथनार्याय सर्व्वसेतुश्चतुष्टयम् ॥

कसिना तीक्ष्णधारेण विद्युश्चलितवर्षसा ।

प्रमृह्यतेन वै शतं वज्रिणं न समर्थये ॥

खड्गानघ्रेषनिष्पिष्टैर्गह्वरा दुश्चरा च मे ।

इत्यथरथिहस्तो जशिरोभिर्भविता मर्त्य ॥

भक्त्या रामस्य संख्यं लक्ष्मणं विभवं प्रति ।

इक्ष्णौ साधुनैर्वीर्यैः शत्रुयामास राघवः ॥

पुण्यशीलस्तु धर्मात्मा सत्यधर्मापराधणः ।

पार्श्विको नादृतः कर्त्तुं न्याय्ये लोकगुरुर्मया ॥

सत्यप्रतिज्ञं कृत्वा तु पितरं धर्मावतलम् ।

पुण्यां कीर्त्तिमवाप्सामि प्रेत्य चेह च शाश्वतीम् ।

यदि तस्मिन् मयि खेहो भक्तिर्वा तव लक्ष्मण ।

ततो निवर्त्तयेनां त्वं पापवृद्धिं समुत्थिताम् ।

धर्मात्मनः प्रभवतः कृतज्ञस्य महात्मनः ।

पितुरस्याग्रियं कर्त्तुं नेच्छामि मनसायहम् ॥

अदीच्छसि प्रियं कर्त्तुं मम नित्यमर्भाक्षितम् ।

ततो मयि गते भक्त्या शून्यो द्रुपतिह्वया ।

निर्व्यलीकेन मनसा प्रत्यक्षं देवतं यथा ॥

यथा यथा न तथैवैवगवासं गते मयि ।

मत्तरश्चाविशेषेण शुश्रूष्याः सर्वमस्त्वया ॥
 मत्तरश्चापि धर्मात्मा दृष्टव्योऽहमिव त्वया ।
 विपालाश्च यत्नेन मम प्रियचिन्तापूणा ॥

इत्युक्तमचनं रामं ब्रूमापे लक्ष्मणस्तदा ।
 सप्तकम्पान्मिश्रितं धर्मं पुरन्दरमिवानजः ॥
 लोकात्माथ गतिर्या ते सा समापि भविष्यति ।
 वने वत्स्यास्यहमपि शुश्रूष्यामिरतस्तदा ॥
 त्वया त्यक्तमहमपि परित्यक्तोपग्रीमिसां ।
 नहते नहि मे वस्तुं स्वर्गेऽपि रमते मनः ॥
 यत्कृति मपि ते स्तुतो मक्तोऽयं वीर सामिति ।
 ततो मामनगच्छन्तं न निवर्त्तितुमर्हसि ॥
 वने निवसतस्तोऽहं नानावनविचारिणः ।
 आहरिष्यामि पुष्पाणि स्वादूनि च फलानि च ॥
 महायज्ञे भविष्यामि दुर्गेषु विपत्तेषु च ।
 आन्नाकराले मृत्योऽहं भविष्यामि महावने ॥
 सर्वभावानुरक्तं मां न परित्यक्तमर्हसि ।
 पश्य नामार्थपुत्रस्त्वं पूज्यश्चापि गुरुस्त्व मे ॥
 प्रानीयमाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि च ।
 साधयिष्यामि चाहारं वने निवसतस्तदा ॥
 अनुजानीहि मामार्थं निश्चितं धर्मवत्सल ।

अनगन्तुं कृतमिति कृतज्ञं शरणागतम् ॥
 न निवर्त्तयितुं शक्यं सर्वथा बन्धुनन्तम्
 न हि राम त्वया तात्तो जीवेद्यमिति मे भतिः ॥
 न निवर्त्तयितुं शक्या प्रादुरेवा मम स्थिरा ।
 स भवाननजानान् ममानुगमनं वने ॥

सोऽननोतो वरुविधं लक्षणेन यज्ञभ्यगा ।
 वादमित्यब्रवीदामो लक्ष्मणं भ्रातृकामनम् ॥
 सह यास्यामि सौमित्रे त्वयाञ्च गहनं वनम् ।
 भवान् हि परतो बन्धः सत्त्वा भक्तः त्रियश्व मे ॥

एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा ।
 दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य कौमल्या वाक्यमब्रवीत् ॥
 यदि धर्मं पुरस्कृत्य पुनर् बर्त्तितुमिच्छसि ।
 ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु धर्म्यवतां वर ॥
 त्वं हि लब्धो मया लक्ष्मैस्तपोभिर्निबमैस्तथा ।
 वचनं मे त्वया कार्यमतः पुन विशेषतः ॥
 आश्रया परया राम शिष्टैस्त्वं परिपालितः ।
 तत् समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि ॥
 पश्य मामद्य पुन त्वं जीवितेन वियोजिताम् ।
 न मकामां सपत्नीं मे कंकेयीं कर्तुमर्हसि ॥
 नचापि राक्षसाहं विधकारान् पृथग्विधान् ।

षोडशकाशे कैकेयः । परिभृता विशेषतः ॥
 मित्यं कालं सप्तर्षीनिर्भणं विप्रव्रता मती ।
 पुनच्छायां समाश्रित्य भवेयं सस्यमानसा ॥
 सप्तसप्त न गच्छाति जीविनुं गर्व्यरीमिमाम् ।
 मीनः पादपरेषु कलकाले विवोजिता ॥
 स पुनश्च वलः कारीः स्त्रीविलेयस्य भूपतेः ।
 तान्मन्त्रप्रवृत्तः दुष्कृतेरशचेरिव ॥
 मन्त्रित्य धर्मं पौराणमिच्छाकृष्णं कुलोचितम् ।
 क्षमतिक्रम्य भगवन्मभिगेक्तुमिच्छेच्छति ॥
 अपि चेयं पुरा गीता माया सर्वत्र विभ्रता ।
 मनना मानवेन्द्रेण तां श्रुत्वा मे वचः कुरु ॥
 गुरोर्गवन्निष्ठस्य कार्त्तव्यं कार्यमधानतः ॥
 कामकारप्रवृत्तस्य न कार्यं ब्रुवतो वचः ॥
 पितृन् दश च मातृका सर्वा वा पृथिवीं विभो ।
 गुरुत्वेनाभिभवति कोऽस्ति मातृसमो गुरुः ॥
 पतिता गुरवस्त्याज्या माता तु न कथञ्चन ।
 गर्भधारणप्रोषाभ्यां तेन माता गरीवसी ॥
 साहं ते पितृतो राम धर्मतो गौरवाधिका ।
 माननीया विशेषेण यथा धर्मविदो विदुः ॥
 अतो समापि ते कार्यं शासनं गुरुवत्सल ॥

अभिपिच्यस्व धर्मेण राज्ये राजीवलोचन ॥

यदि त्वत्तेतन्मम भाषितं हितं

कुलोचितं सत्पुरुषैर्निवेदितम् ।

यथावदुक्तं न करिष्यसे ततो-

ऽचिरेण यास्यामि यमलयं मृता ॥

अद्यान्नेतुं चकोऽसौ मातरं यत्नमास्थितः ।

प्रथितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमङ्गिश्च राघवः ॥

मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ।

न प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम देवि निवर्तने ॥

दातुमर्हसि मेऽनुज्ञां देवि धर्मभृतां यरे ।

वनवासाय वर्षाणि नव पञ्च च सुव्रते ॥

भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता चेश्वर उच्यते ।

अतस्तं शासनं भर्तुर्न व्याहृन्नाध्यमेव हि ॥

पुनरागमनं ते त्वमागंभयितुमर्हसि ।

पतिव्रतां नित्यमेव भर्तुर्गच्छापरा सती ॥

तीर्णप्रतिज्ञं पृथ्यामि त्वत्प्रसादादहं पुनः ।

प्रसीद देवि मा कार्षीमिदं शोकमखपि ॥

कुले जातासि दिक्षीर्णे राज्ञाममिततेजसाम् ।

कुलशीलगुणाचारधर्मज्ञासि च सुव्रते ॥

देवतं ते गुरुमेव भर्ता देवि प्रसीद मे ।

मत् स्नेहान्नाहं मे मातर्मतं तस्यातिवर्जितुम् ॥
 निर्विकारं गुरोराज्ञा मया कौर्व्या विरोपतः ।
 प्रियो ज्येष्ठं भवत्यास्य भर्तुं चैव भविष्यति ॥
 न ते राजा क्षिप्रदपि वक्तव्यो मदप्रेक्षया ।
 प्रतीपमुप्रियं वापि नच कार्यं प्रसीद मे ॥
 कैकेयी वा महाभागा भरतो वा महायशः ।
 गन्धमध्यप्रियं वाक्यं न वक्तव्यं प्रसीद ते ॥
 यथाहसिष्व द्रष्टव्यो भरतः सर्वथा त्वया ।
 कैकेयो भगिनीदञ्च द्रष्टव्या स्नेहतस्त्वया ॥
 पित्रा दत्तं यौवराज्यं भरतो यद्यवाप्स्यति ।
 तत्र दोषोऽस्ति कस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥
 अभिसृष्टं पुनः राज्ञा कैकेयी भर्तुतो वरम् ।
 यदि गृह्णाति कुरुष्या दोषस्ततः प्रवीहि मे ॥
 राजा च प्राक् प्रतिश्रुत्य ददात्यस्यै यदा वरम् ।
 गीतोऽनुतात्तत्र दोषः के राज्ञः सत्यवादिनः ॥
 यथाधर्मार्थतत्त्वो हि साधुः सदृत्तमास्थितः ।
 सत्यज्ञः सत्यवाक् राजा नहि धर्माञ्चलिष्यति ॥
 प्रसीदानुनदासि त्वां नानुशासि कथञ्चन ।
 अनजानीहि मां मातर्वनवासाय दीक्षितम् ॥
 इत्युक्त्वा जननीं रामो धर्मार्थानुगतं वचः ।

स्थिता ध्यानपरा दीनां पुनर्वचनमब्रवीत् ॥

त्वया देवि मया चैव स्यंदं नृपतिशामने ।

राजा भर्ता गुरुस्यैव सर्वोपासीत्वरञ्च नः ॥

इमांति तानि वक्तुं ऽहं पर्याणि नच पाशु च ।

वनात् पुनरुपायत्वं स्यात्स्यामि तव शरणम् ॥

इत्युक्त्वा सा प्रियं पुत्रं वाप्यपथ्यानुत्तं वचः ।

उवाचैतं मपत्नीनां मध्यं वक्ष्यं न ते क्षमम् ॥

नय मासपि पुत्र त्वं वनं गच्छं मृगाकृतम् ।

यदि ते गमने तद्भिः कृता पितुर्मपेक्षया ॥

तां तदा भवतीं रामः पुनर्वचनमब्रवीत् ।

जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता देवतं न पुनः सतः ।

भयता सभ चैवायु राजा प्रभवति प्रभुः ॥

ततो नाह्नीम्यहं नेतुं त्वामितो नगराह्वनम् ।

नैवानुगन्तुं च्याय्योऽहं जीवपत्या त्वयापि च ॥

महात्मा चामहात्मा च पतिरेव गुरुः स्त्रियाः ।

किं पुनर्नृपतिर्देवि महात्मा देवतश्च ते ।

भरतश्चापि धर्मात्मा विनीतो गुरुवत्सलः ।

न संशयं यथैवाहं पुत्रस्य धर्मतस्तथा ॥

सत्तोऽधिकतरां पूजां भरतादप्यवाप्स्यसि ।

नहि किञ्चिदिकत्याणं तस्मादामर्पयाम्यहम् ।

यथा न मयि निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन मे पिता ।
 कतिमात्रं न सन्त्येतद्वत्त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥
 दा धर्मशशिणी नारी पतिं पतिपरायणा ।
 नानवर्त्तेत धर्मैव सा सहिर्न प्रशस्यते ॥
 भर्तृवता भर्तृपरा नारी भर्त्तृपरायणा ।
 इह कीर्त्तिं पतां प्राप्नुम्य स्वर्गे महीयते ॥
 तस्मात् सदैव भर्त्तृस्त्वं श्रद्धापूर्वकं गृह्यते ।
 यदा तुमर्हसि धर्मा हि सत्स्त्रीणां सदा शाश्वतः ॥
 गार्हस्थ्यधर्मस्तदा देवाराधनशीलया ।
 भर्त्तृवित्तानवर्त्तिन्या भर्त्ता सेव्य इह त्वया ॥
 वसेह भर्तृसहिता समागमनकाङ्क्षिणी ।
 इच्छमे भर्त्तृसहिता समाभ्यागमनं पुनः ॥
 तं समीप्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
 श्रीगल्या बाष्पसंकटा वचं धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥
 अहदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवद ।
 मयि जातो दशरथात् कथमश्वेन वर्त्तयेत् ॥
 यदा मृत्याश्च दासाश्च स्वादन्यद्रामि भुञ्जते ।
 कथं न भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥
 कः ग्रहणादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
 गुणवान् दयितके राज्ञा दीधवो यद्विवास्यते ॥

न्यथा विहीनामिह मा शोकाग्निरतुलो नवान् :

प्रधत्त्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्दिभात्यये ॥

यथाहि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्नामनगच्छति ।

तथा न्यासनृपास्याहि वात्मन्यादिति मे मतिः ।

इति शानुर्निगदितं वाक्यं स करुणाक्षरम् ।

श्रुत्वा राजोऽब्रवीद्वाक्यं कौशल्यां शोकविह्वलाम्

कैकेय्या वक्षितो राजा मयि चारुण्यमाश्रितः ।

भवत्यां न परित्यक्ता न नूनं वर्त्तयिष्यमि ।

भर्तुः किञ्च परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।

स भवत्या नकर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥

यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगदीपतिः ।

गृध्रपा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥

नाहं त्वयानुगन्ताव्यो भर्ता हि तव दैवतम् ।

तमिहैव पमन्ती त्वमाधारयितुमर्हमि ॥

राजा हि ते प्रभवति प्राणानां जीवितस्य च ।

अनुगन्तुमतो देवि न मामर्हसि सर्वथा ॥

इति शानुनयं वाक्यं श्रुत्वा धर्माऽसंहितम् ।

रामेणोक्तं बभाषेऽय कौशल्या साश्रुलोचना ॥

गच्छ पुत्र शिवं तेऽसु कुरु त्वं पित्रशाननम् ।

स्वस्तिमन्तमरिष्टं त्वां दृक्ष्यामि पुनरागतम् ॥

शत्रूषानिरता भर्तुर्भविष्यामि यद्याद्य माम् ।
यस्यान्यदपि कर्त्तव्यं करिष्ये तत् सुखी वलः ।

वनप्रस्थानकाले पितरमामन्त्रयितुं

रामस्य नृपवनप्रवेशः ।

। त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं वञ्च ।
चामतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥
पदार्तिं मानुजं दृष्ट्वा मसीतश्च जनास्तदा ।
ऊर्ध्वं हविषा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥
यं यान्तमनुयाति स्य चतुरङ्गवले महत् ।
तमेकं सीतया मार्जमनुयाति स्य लक्ष्मणः ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानाश्चाकरो महान् ।
नेच्छत्येवावृतं कर्त्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
रामश्च सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनुः ॥
यद्गङ्गागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
यस्मिन्नाश्च शीतश्च नेष्ट्याणु विवर्णताम् ॥
कद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवशयितुमर्हति ॥

निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विनिवासनम् ।
 किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन साधुना
 आदर्शस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दसः गमः ।
 राघवं गोभयस्येते पातु गुणाः पुरुषर्षभम् ॥
 तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
 औदकानीव जन्तानि प्रीष्टं सन्तिलसज्जयान्
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
 मूलस्थेऽपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपवः ॥
 मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।
 पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चास्थितरे जनाः ॥
 ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्नयः सहमान्ववाः ।
 गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र गच्छति राघवः ॥
 उद्यानानि परित्यज्य जंगलाणि च गृहाणि च
 एकद्वन्द्वसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥
 समुद्रतटनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
 उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥
 राजसाध्यवकीर्णानि हीनसम्भार्जनानि च ।
 मूषकैः परिधावद्भिर्द्विलैराहतानि च ॥
 अपेतोदकधूसानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
 अस्युत्पन्नानि वेष्टनानि कैकेयी प्रतिपद्यताम्

वनं नगरमेवास्तु यत्न गच्छति राघवः ।

गच्छाभिस्तु परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥

दिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानुनि जगपद्भिः ।

ताज्जलास्तद्गयाद्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥

उद्वेगं निवधा वाचो नानाजगन्मरिताः ।

शयां राविवः सत्त्वा न विचक्षन्त मानसम् ॥

यत्नपथ्यं पुनर्वेद्यं केकासश्चिरप्रभम् ।

अभिचक्राम धर्मात्मा सत्तमातद्भविर्क्रमः ॥

प्राग्द्वावसांगते राते सभाय्ये सहलक्ष्मणे

वाञ्छपुण्यकणो दीनो विलतापातुरो नृपः ॥

दुन्तरानाय्ये मनाभिते सकाशा भव केकथि ।

भूते गधि गते राते वनं मनूजकुञ्जरे ॥

त्यजामि भरतं त्वाद् जीवितक्षेदमात्मनः ।

गुह्यं विधवा राज्यं निर्हृण रक्षिता मया ॥

वृद्धं विहीनो रामेण त्यक्तां जीवितमात्मनः ।

भविष्यामि न ते पापे भूय एवं वर्णानुगः ॥

तेन मन्त्रयसे मूढे किं समुन्नयसे शुभन ।

सज्जीवितविनाशाय कस्यैतन्मातमीदृशम् ॥

अरस्यं भजता रामो भरतश्चाभिविच्यताम् ।

इति कस्य मतं पापे सोढाशस्य दुरात्मनः ॥

वायो ह्यसौ कथं राज्यं भग्नः पालयिष्यति ।
 ज्येष्ठं तिष्ठति राज्याहं राते राजीवलोचने ॥
 कालरात्रीय विविता भाव्या रूपेण वेकयी ।
 कथं त्वं क्षीणपुण्यं न मयादा मन्दबद्धिना ॥
 नवीणां शिगस्त्रनाय्याणां कृतज्ञानां विशेषतः ।
 त्वजन्ति यथगान् भर्तन् या लब्ध्वा धनवशादा ॥
 निर्दुर्गे निरनक्रोशे कीदृशं सुखं तव ।
 भरणार्थं याचमानं यन्मां त्वं त्यक्तमिच्छसि ॥
 वशसे मास्तु ते लोकः पराजयेण सुखावहः ।
 यन्मां प्रियेण पुत्रेण वियोजयसि दुःखितम् ॥
 उचितं शिविकादानं गजदानञ्च मे सुतः ।
 कान्तारवनदुर्गेऽपि कथं पद्मां चरिष्यति ।
 स्यादनामन्नपानानामुचितोऽयं समात्मजः ।
 सुकुमारो विलासो च मृदाभरणभूषितः ॥
 कटुतिक्तकषाद्याणि मूत्रानि च फलानि च ।
 वल्कलाजिनसंवीतः स कथं भक्षयिष्यति ॥
 यदि नाम स धर्मात्मा नमातिक्रम्य शासनम् ।
 नेच्छेद्भक्तं प्रियं मे स्यान्नतु वत्सः करिष्यति ॥
 हा शुद्धभाव धर्मात्मन् विनीत गुरुवत्सल ।
 मयासि पितृमान् पुत्र स्वीयश्रेष्ठ इतात्मना ॥

शीतहस्तगुणज्यैरं प्राणैः प्रियतरं सुतम् ।
 तं त्यक्तं गुणगमं रामं ते धीयते मतिः ॥
 ततोऽहमनायोऽहं सर्वशिव धियन्तु माम् ।
 अथ पुं दयितं पुत्रं स्त्रीजितो यत्न्यजाम्यहम् ॥
 किं मां वक्ष्यति लोकोऽयं दृशं पापकारिणम् ।
 यः पुत्रं स्त्रीजिते महत्स्यजाम्यनपकारिणम् ॥
 वशिष्ठो वामदेव्यं जामातुः कस्यपस्तथा ।
 किं मां वक्ष्यन्ति ते दृष्ट्वा किमन्यं ब्रह्मवाद्भिः ॥
 विष्णुमितादयः सिंहास्तपोवननिवासिनः ।
 पृथिव्यां पृथिवीपाताः किञ्च वक्ष्यन्ति साधवः ॥
 युक्तोऽस्म्यथ गता लोके पतिवश्यास्मि सर्वथा ।
 तत्तेत्यं राज्ञस्तत्त्वाये मतिस्तज्य वरद्वयम् ॥
 धा हनोऽस्मि प्रनष्टोऽस्मि दाधोऽस्मि व्याकलेन्द्रियः
 किमेव्यं वगमागत्य लब्धायाः पापतोद्भिदः ॥

इति राजा दशरथः पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।

यतिन्दहात्मनात्मानं सखा पीत्वेव वेदावत् ॥
 उरुं विलपतस्तस्य दुःखार्त्तस्य महीपतेः ।
 उपेत्यावेदयामास समन्त्रो राममागतम् ॥
 प्रवेश्यतां राम इति शास्त्रमुक्त्वा नगाधिपः ।
 तीव्रशोकसन्निविष्टो भजो रोहमपागतः ॥

नृहृत्तमिव निश्चंष्टो भूत्वा मोहपरायणः ।
 प्रतिलेखे पुनः संज्ञां सिंहासनगतौ नृपः ॥
 लब्धसंज्ञश्च तं भयः सुमन्तः पृथिवीपतिम् ।
 उपेत्य प्राकृतिर्वाक्यमुवाच तं सदाश्रितम् ॥
 अयं न पुरुषस्याशौ हारि तिष्ठति ते सुतः ।
 द्वाह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वेषां चोपजायिनाम् ॥
 न त्वां पश्यन् भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् सहृद आशङ्क्य त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते
 गमिष्यति सह्यारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
 वृत्त राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥
 न सत्यवाक्यो धर्मात्मा गाम्भीर्यो सागरोपमः ।
 उवाच राजा तं सुतं सुमन्तानय से सुतम् ॥
 न सुतो राममादाय जङ्घ्रणं मैथिलीं तथा ।
 जगामाभिसूक्तस्तुणं सकाशं जगतीपतेः ॥
 सोऽभिन्दुद्राय वेगेन रामं दृष्ट्वा विश्रम्भतिः ।
 तमसंप्राप्य दुःस्वार्त्तः पपात भवि मूर्च्छितः ॥
 तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च सह्यारयः ।
 विसंक्षमिव दुःखेन सगोक्षं नृपतिं तथा ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावभौ रामलक्ष्मणौ ।
 पर्यङ्के क्षीतया सार्द्धं बद्धजः समवेशयन् ॥

अथ रामो महत्तस्य लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाग्म्यशोकार्णवपरिस्रतम् ॥
 मातुर्ह्ये त्वा महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
 प्रणिपते दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥
 लवणमधुना नृजानीहि सीता चान्वेनु मां वनम् ।
 कार्णवैज्रभिक्षुय्यं वीर्यमाणां नचच्छतः ॥
 कुरुजानीहि नः सर्वान् शोकमत्सृज्य मानदः ।
 मच्छपां साक्ष्म सीताञ्च प्रजापतिरिवात्मजान् ॥
 मनीषिमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
 उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥
 अहं राघव केकेय्या वरदानेन मोहितः ।
 मयोध्यायां त्वत्सेवाद्वयं भव राजा निगृह्य माम् ।
 एवमुक्तो वृपतिना रातो धर्मभृतां वरः ।
 तत्प्राञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥
 तव वर्षसहस्रायः शंथय्या वृपते पतिः ।
 महं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ।
 त्वं यश्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
 तिनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रक्षिप्तान्ते तराधिप ।
 रत्नान्तः प्रियं पुष्पं मलयपायेन संबतः ।
 केकेय्या नो द्युमानसु भिबो राघवः तमवधीत् ॥

श्रेयमे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
 गच्छ स्वार्थिष्टमथ प्रः पन्थानमकुतोभयः ॥
 नहि सत्यात्मनस्तात धर्माभिसनसस्तव ।
 सन्निवर्तयितुं वृद्धिः शक्यते यदुनन्दन ॥
 अद्य त्विदानीं राजसीं पुत्र सा गच्छ सर्वथा ।
 एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥
 मातरं माञ्जु सम्प्रभून् वने मातङ्ग गर्व्यगीश्व ।
 तर्पितः सर्वकामैन्दुः श्वः कल्पे साधयिष्यसि ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा नाश्व प्रिय ।
 त्वया हि सप्रियार्थन्तु वनमेदमुप्राव्रितम् ॥
 नचैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
 हस्तया च्छलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ।
 वसूना या तु ते लब्धा तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ।
 अनया वृत्तसादिन्या केकेय्याभिप्रणोदितः ॥
 नचैतदाश्चर्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
 अपावृत्तकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥

अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितम् ।
 लक्ष्मणेन सह श्रात्वा दीनो वधनमब्रवीत् ॥
 प्राश्यामि यामद्य गुणान् को मे हस्तान् प्रदास्यति
 सपञ्चमधमेवातः सर्वकामैरहं वृषे ॥

एतं सहाय्यं सजना धनधान्यसमाकुला ।
 मया विष्टया वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥
 तस्य यद्वै करो दत्तः कैकेय्ये वरत त्वया ।
 तं यदा विविधेनैव सत्यस्त्वं भव पाद्विष ॥
 अहं निद्रां भवतो व्यथोक्तमनुपातयन् ।
 चतुर्दश ममा वक्त्रा वने वनचरैः सह ।
 मा विमर्षा वसुसती भरताय प्रदीयताम् ॥
 नहि ते कावितं सत्यं न भवं या तथा प्रियम् ।
 यदा निदेशं कर्तुं ते तत्रैव रघुनन्दन ॥
 अपगच्छन् ते दुःखं मा भर्ष्यामपतिश्रुतः ।
 नहि जम्भति दुर्दैर्यः समुद्रः सरिताव्यतिः ॥
 तदाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच सेदिनीम् ।
 तव सर्वानिष्ठान् कामान् न स्वर्गं नच जीवितम् ॥
 वामहं सत्यमिच्छामि नादृतं पुरुषर्षभ ।
 सत्यत्वं तव सत्येन सहतेन च ते शपे ॥
 त्वं शक्यं मया तात स्यातुं क्षणमपि प्रभो ।
 तं शोकं धारयस्वैतं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥
 प्रथितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ।
 तथा चोक्तं ब्रजामीति तत् सत्यमनुपालये ॥
 तं लोत्कृष्टां हथा देव वने रंस्यामहे वयम् ॥

प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिते ॥
 पिता हि देवतं तात देवतानामपि श्रुतम् ।
 तस्माद्देवतमिद्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥
 चतुर्ह्यश्वं वर्षेषु गतेषु नरसत्तम ।
 पुनर्द्रव्यसि मां प्राप्तं सन्तापोऽयं विसृज्यताम् ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्व्वी वाष्पाकुलो जनः ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल किमयं विक्रियां गतः ॥

कलानि सूनानि च भक्षयन् वने
 गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च ।
 वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
 सुग्री भविष्यामि तवास्तु निर्हतिः ॥
 एवं स राजा व्यसनाभिपन्न
 स्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः ।
 आनिद्र्य पुत्रं परिनष्टसंक्षो
 भूमिं गतो नैव विवेद किञ्चित् ॥
 देव्यः समस्ता हरदुः समेता-
 स्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।
 रुदन् समन्वोऽपि वनान् मूर्च्छा
 हाहाहतं तत्र बभूव सर्व्वम् ॥

५१० सर्वा महिष्यस्ता विवल्गा इव धेनवः ।
 मरुदुर्ध्वं दुग्त्वानीः सस्वरश्च त्रिचक्रशुः ॥
 मरुजन् कवलाग्नागा गावो वल्गान् न प्रायवन् ।
 पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जलनी नान्यनन्दत ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्त्रिभिरेणेयं संवृताः ।
 न धाति पवतः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
 न सर्वास्मापते लोकां सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥
 न कलाङ्गागरः सर्वा जनो देव्यमपागमत् ।
 न गारे वा विहारे वा न कस्मिदकरोन्मनः ॥
 न पर्याकुलमन्वो राजमार्गगतो जनः ।
 न हृष्टो लब्धते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥

मातामह (वासात) इत्यागतस्य भरतस्य पितुरालये

पितरमपश्यती मातुरालयप्रवेशः ।

अपश्यंस्तु तत्स्थितं पितरं पितुरालये ।
 जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥
 यन्प्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कंकेयी प्रोषितं सुतम् ।
 तपपात तदा हृष्टा त्वक्का सौवर्णमासनम् ॥
 न प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वं गृहं श्रीविषयितम् ।
 गतः प्रतिजग्राह जनन्यान्धराशौ शशी ॥

तं मूर्तिं समपात्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ।

अहो भगतमारोग्यं प्रदुं यमपचक्रले ॥

अद्य ते कतिचिदाव्यस्यतस्त्वायं कवेः श्रमः ।

अपि नाध्वयसः शीघ्रं रथेनापगतस्तव ॥

आर्यकक्षे सकुण्ठली यथाजिन्मातुलस्तव ।

प्रधावाञ्च सुखं पुनः सर्वं मे पक्तमर्हति ॥

एवं पृष्टुः कंकेया प्रियं पार्थिवनन्दनः ।

आचष्टे भरतः सर्वं माते राजावलोकनम् ॥

अद्य मे सप्तमी रात्रिश्चरतस्त्वायं कवेः श्रमः ।

अस्वायाः कुण्ठली तातो यथाजिन्मानुलस्तु मे ॥

राजवाक्यहरं दूर्तं स्वर्ग्यमाणोऽहमागतः ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदस्वा वक्तुमर्हति ॥

भूयोऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।

नचायमिच्छाकुञ्जनः प्रहृष्टः प्रतिमाति मे ।

राजा भवति भूयिष्ठमिच्छास्वाया विवेशने ।

तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥

तं प्रत्यवाच कंकेयी प्रियवद्वोरमप्रियम् ।

अजानन्तमजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥

या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।

राजा महात्मा तेयस्वी यायजकः सतां गतिः ॥

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचिः ।
 प्रपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्द्रितः ॥
 हा हतोऽस्मीति कृपणं दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निप्रपात महाबाहूवर्जं विक्रिष्य वीर्यवान् ॥
 तस्मात्तं देवसङ्काशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
 निकृष्टमिव शालस्य स्तम्भं परशुना वने ।
 ज्ञाता मातङ्गसङ्काशं चन्द्रार्कशदृशं सुतम् ।
 उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनश्लेदमब्रवीत् ॥
 अतिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
 त्वद्विधा नहि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः ॥

स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविष्टस्य च ।
 जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुविराहतः ॥
 अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यज्यते ।
 इत्यहं कृतसङ्कल्पो हृष्टो यात्रामयाचिषम् ॥
 तदिदं स्यान्न्ययामृतं व्यवदीर्घं मनो मम ।
 पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥
 यन्म कंन्यात्यगाद्राजा व्याधिना मथ्यमागते ।
 तस्या रामादयः सर्वे वैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥
 नूनं जां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
 उपजिघ्रेहि मां मूर्खि ग्राहः सप्तम्यः सत्वरम् ॥

क्व स पाणिः सुखसार्गस्तातस्याल्लिष्टकर्मणः ।
 यो हि मां रजसा ध्मसमभीक्ष्णं परिसार्जति ॥
 यो मे भ्राता पिता वन्युर्यस्य दासोऽग्निसंस्थितः ।
 तस्य मां शीघ्रमाव्याहि रामस्याल्लिष्टकर्मणः ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
 तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स शीदानीं गतिर्मम ॥
 आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ।
 पश्चिमं साधु सन्देहमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥

इति पृष्टा यथातन्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
 रामेति रात्रा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥
 इति मां पश्चिमा वाचं व्याजहार पिता तव ।
 कालधर्मपरिधिप्तः पार्श्वेनैव मङ्गागजः ॥
 सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया ।
 लक्ष्मणश्च महाबाहु दृश्यन्ति पुनरागतम् ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
 विषसुवदनी भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥
 क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्राता सीतया च समागतः ॥
 तथा पृष्टा यथाव्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ।

मातास्य युगप्रदाकं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥
 स हि राजसूतः पुत्र चीरयासा महावनम् ।
 दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानचरो गतः ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्वस्रो भातुस्सारितशङ्कया ।
 स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं सम्पचक्रसे ॥
 कश्चिन्न वै परधनं हृतं रामेण कर्हिचित् ।
 कश्चिन्नाढ्यो दग्द्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
 कश्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
 कस्मात् स दण्डकारण्ये शृणुहेव विवासितः ॥

एवमुक्ता तु केकेयी भरतेन महाकृता ।

उवाच वचनं हृष्टा वृथापण्डितभानिनी ॥
 न वा परधनं किञ्चित् हृतं रामेण कर्हिचित् ।
 कश्चिन्नाढ्यो दग्द्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
 न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥
 मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ।
 याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ।
 नामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥
 तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशः ।
 पुत्रशोकपरिहूनः पश्यत्सुपपेदिवान् ॥

त्वया त्विदानीं धर्म्माच्च राजत्वमयलम्ब्यताम् ।

त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥

मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।

त्वद्धीना हि नगरी राज्ञः चेतदनामयम् ॥

श्रुत्वा तु स पितुर्वृत्तं मातरौ च दिवांसिता
भरणी दुःखमनास्त इदं वचनमब्रवीत् ॥

किञ्च कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।

विहीनस्याद्य पिता च भ्राता पितृसमेन च ॥

दुःखे मे दुःखमकरोऽन्णे क्षारमिवाददाः ।

राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामश्च तापसम् ।

कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥

त्वां प्राप्य हि पितामेऽद्य मत्यसन्धो महायुगाः ।

तीव्रदुःखमिसन्नाप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥

विनाशितो महाराजः पिता मे धर्म्मावलम्बः ।

कस्मात् प्रनाजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥

नन्वार्योऽपि च धर्म्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।

वर्त्तते शुद्धवृत्तिको यथा मातरि वर्त्तते ॥

तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी ।

त्वयि धर्म्मां समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥

तस्याः पुत्रं महात्मानं वीरवत्कलवाससम् ।

कथापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
 प्रप्याथ वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
 केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमत्सहे ॥
 अद्यापि मे भवेच्छक्तियोंर्गर्बुद्विभलेन वा ।
 मकामां न करिष्यामि त्वानहं पुत्रगर्हिनीम् ॥
 न ते विकांशा जायेत त्यक्तुं तां पापनिश्चयान् ।
 यदि रामश्च नापेक्षा त्वयि स्थान्माहवत् सदा ॥
 यत्प्रज्ञा तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ।
 साधुचारित्वविभूते पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥
 अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते
 अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्तन्ते समादिनौ ॥
 नहि मन्ये दृष्टं मे त्वं राजधर्म्यभवेक्षसे ।
 गतिं वा न विजानासि राजहत्तस्य शाश्वतीम् ॥
 ननु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
 यथा व्यसनमारब्धं लीवितान्तकरं मम ॥
 एतत्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानये ।
 निवर्त्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥
 निवर्त्तयित्वा रामश्च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
 दासमतो भविष्यामि वसिष्ठेणान्तरात्मना ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा

प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंताम् ।

शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः

सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ॥

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।

रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीच्च ॥

राज्याङ्गं गच्छ कैकेयि नृगंसे दुष्टचारिणि ।

परित्यक्तामि धर्मेण मारुते रुदती भव ॥

किन्नु तेऽदूषयद्रामो राजा वा भगधार्मिकः ।

ययोर्मृत्युर्विवासस्य त्वत्कृते सममागतौ ॥

कैकेयि नरकं गच्छ सा च तातसलोकताम् ।

यत्त्वया द्दीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥

त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।

अयमो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥

मातरूपे ममामिते नृगंसे राज्यकामुके ।

न तेऽहमभिभाव्योऽस्मि दुष्टे पतिघातिनि ॥

कौशल्या च सुमित्रा च यास्यान्वा मम मातरः ।

दुःखेन महताविष्टास्वां प्राण कुलदूषिणीम् ॥

न नमाम्यपतेः दन्या धर्मराजस्य भीमतः ।

राजसी तत्र जातसि कुलप्रध्वंशिनी पितुः ॥

यन्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।
 वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवक्षा यच्चया कृता ।
 तस्मान्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लक्ष्मणे ॥
 आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम् ।
 स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि नूनं मुनिनिषेवितम् ॥
 नक्ष्त्रं पापमङ्गल्ये पापे पापं त्वया कृतम् ।
 शक्तो धारयितुं पौरैरश्वकण्ठं निर्रीक्षितः ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
 रज्जुं बधान वा कण्ठे नहि तेऽन्यत् परायणम् ॥
 अहमप्यवनीं प्राप्तं राप्ते सत्यपराक्रमे ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकरुणपुः ॥

इति नाग इवारण्यं तोभराङ्गशतोदितः ।
 पपात भवि संक्रुद्धो निखसन्निध पन्नगः ॥
 अथ तदाययौ आतुस्तत् श्रुत्वा लक्ष्मणानुजः ।
 स तमनुत्तापयामास शत्रुघ्नो भरतं तदा ॥
 श्रुत्वा प्रव्राजितं रामं कुलाभेदितया तथा ।
 केकेया दुःखशोकार्तः शत्रुघ्नोऽद्यावदीदृशम् ॥
 विद्वानार्थोदयंसस्य सर्गभूतहिते रतः ।
 स्थिता नाम वनं रामः कर्म प्रव्राजितोऽवधः ॥

वलवीर्यास्त्रसम्पन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।

किं नाभिषिक्तवान् रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥

इत्येवं भाषमाणेऽथ शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजे ।

प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुक्षांश्चाभरणभूषिता ।

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गी महाहार्दयसंहता ॥

समीक्ष्य तां ततो द्वाः स्थो भ्रमं पापस्य कारिणीम्

गृहीत्वा त्वरितं कुक्षांश्चतुर्भ्यां न्यवेदयत् ॥

वस्थाः कृते गतो रामो न्यस्तदेहः पिता च ते ।

देयं पापा वृशसा च कुरुष्वस्या यद्यामति ॥

तामभ्यासगतां दृष्ट्वा शत्रुघ्नो मन्यरां तदा ।

चकर्ष विनिवृत्त्योर्यां गलेऽग्रे कृपाञ्चितः ॥

क्रोशन्त्यावदन् तस्याः पूरयामास पाङ्गुना ।

अन्तःपुरचरान् सर्वान् प्रत्युवाच कृपाञ्चितः ॥

वन्मूलन्तु मद्दुःखं भ्रातृणां मे तथा पितुः ।

तामिमां मन्यरां कृद्रां नेष्यामि यमसादनम् ॥

शत्रुघ्ने नैवमुक्ता तु सखीजनसमावृता ।

गृहीतो रःस्थले कुक्षांश्चतैर्दृष्टमनादयत् ॥

ततश्च ब्रह्मसन्तप्तस्यः सर्वसखीजनः ।

कुङ्कुमाञ्चाय शत्रुघ्नं न्यवेदयत सर्वशः ॥

आमन्त्रयत चैवार्तः कुक्षापरिजनस्तदा ।

यथायमभिसंक्रुद्धो निःशेषान् नः करिष्यति ॥
 भानुक्रांशां शरण्याश्च दीनार्त्तानाद्यवान्धवाम् ।
 कोशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽद्य परायणम् ॥
 स चापि रोपताम्बाश्चः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
 विचकर्ष भृशं कुक्षां क्रोशन्तीं दृष्टिवीतले ॥
 यमाक्षय्य च शत्रुघ्नः कैकेयीसन्निधौ तदा ।
 कैकेयीमभिनिर्दिश्य प्रोवाच परुषं वचः ॥
 तथासत्याशुभं कर्मा कुलक्षयकरं कृतम् ।
 यमत्स्वी साद्य कैकेयी कथं त्वां मोक्षयिष्यति ॥
 मूलं न स्वमनर्थस्य कुलक्षयकरस्य च ।
 तस्मात् कुर्वेऽहमद्य त्वां नयामि यमसादनम् ॥
 इत्युक्त्वा भृशसंक्रुद्धः शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
 विचकर्ष बलात् कुक्षां निष्टनन्तीं महीतले ॥
 इत्येवं परुषैर्वाक्यैः कैकेयी तेन तर्जिता ।
 शत्रुघ्नभयसंविग्ना पुत्रं शरणमभ्यगात् ॥
 तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नं वाक्यमब्रवीत् ।
 अवध्या सर्वभूतानां प्रमदा क्षयतां त्वया ॥
 दद्यामहमिमां पापां कैकेयीं स्वयमेव हि ।
 यदि रामो न धर्मात्मा त्यजेन्मां मातृघातिनम् ॥
 रोषं संयच्छ धर्माच्च हतैवेयं स्वकर्माणां ॥

यदैवेयं परप्रेष्या कुञ्जा स्त्री च विशेषतः ॥
 इमामपि हतां कुञ्जां यदि जानाति राघवः ।
 त्वाञ्च माञ्चैव धर्मात्मा नाभिरुन्मापयिष्यति ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नो भरतेगितम् ।
 संयच्छन्नात्मनो रोषं तां समोच च सत्यगाम्
 का बिभ्रा सहस्रात्म्याय सत्यरा भयविकृता ।
 कैकेयीमभिगम्यार्त्ता यथाचे शरणं तदा ॥
 सा पादमूले कैकेय्या सत्यरा निपपात ह ।
 विनिश्चसन्ती दुःखार्त्ता करुणं विललापे च ॥

गृह्यसेव जननीं दुःस्वशोकाकुलेन्द्रियः ।
 भरतोऽवेक्ष्य शत्रुघ्नमिदं वचनमववीत् ॥
 पुत्रशोकपरिहृणां भर्तृशसनकर्षिताम् ।
 कौशल्याके सहितो मया पश्चाद्य दुःस्विताय
 माता मम च शत्रुघ्न कैकेयी भर्तृवातिनी ।
 इदं कृतवती पापं सर्वलोकविगर्हितम् ॥
 इदन्तु मे मज्जदुःखं शत्रुघ्न हृदि वर्त्तते ।
 किं नु वक्ष्यामि कौशल्यामतिमात्रं विलम्बि
 इत्युक्त्वा भरतो वाक्यं शत्रुघ्नसहितसदा ।
 बरोदार्त्तस्त्रिनेत्रैः पूरयन्तिव तद्ब्रह्म ॥
 वस्य श्रुत्वा र्त्तनादं तं भरस्य महात्मनः ।

मातापितरौ वामन्याभिवाद्य च सीतया लक्ष्मणेन

च सह रामस्य वनप्रस्थानम् ।

इदं रामस्य सीता च लक्ष्मणस्य व्रताञ्जलिः ।
 ३३ संसृष्टा राजानं चक्रदीनाः ३ दक्षिणम् ॥
 ३४ अपि समनुज्ञाय धर्मज्ञः सह सीतया ।
 ३५ ततः शोकसंसृद्धो जननीमभ्यवादयत् ॥
 ३६ त्वच्च लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्यामभ्यवादयत् ।
 ३७ यद्य मातुः समित्वाया जग्राह चरणौ पुनः ॥
 ३८ त वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
 ३९ हितकामा महाबाहुः मूर्ध्निपात्राय लक्ष्मणम् ॥
 ४० खट्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सहज्जने ।
 ४१ गले प्रसादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥
 ४२ व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ।
 ४३ उप लोके सतां धर्मी यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ।
 ४४ इतं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ॥
 ४५ गामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकालजाम् ।
 ४६ अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥
 ४७ लक्ष्मणं त्वेवमुक्तासौ कौशल्यामन्दर्पितम् ।
 ४८ समित्वा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरवाच तम् ॥

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राकृत्स्निर्विक्रमज्ञः
 विनीतो विनयद्वन्द्व्य भातजिर्वीरवं यथा ॥
 रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र सहायभः ।
 क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मा राम वक्ष्यसे ॥
 तं रथं सूर्यसङ्काशं सीता कृष्टेन चेतसा ।
 दारुणो ह वरारोहा कृत्वा नङ्कारमात्मनः ॥
 अथ ज्वलनसङ्काशं चामीकरविश्रुपितम् ।
 तमारुह हतुर्क्षुण्णं भातरी रामलक्ष्मणौ ॥
 सीताहृतीयाधारुढौ तद्वा रथमनोदयत् ।
 सुमन्त्रः संयतानघ्नान् वायुवेगसमान् जये ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति जताञ्छली ।
 आर्त्तशब्दो हि मञ्जुस्त्रोणासन्तःपुरे महान् ॥
 अनायस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
 यो गतिः शरणश्चासीत् स नाद्यः क्व न गच्छति ।
 न क्रुध्यत्यभिषक्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
 क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्जान् समदुःखः क्व गच्छति ।
 कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्त्तते ।
 तथा यो वर्त्ततेऽस्मात् स महात्मा क्व गच्छति ।
 कैकेया क्षिप्तमानेन राज्ञा संनोदितो वनम् ।
 परित्याता समस्तस्य जगतः क्व न गच्छति ॥

रुद्रास्तु कौशल्या सुमितामिदमब्रवीत् ॥

आगतः क्रूरकर्म्यायाः कैकेया भरतः सुतः ।

तमहं दृष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥

एतन्मया समितां तां विवर्णवदना कथा ।

पतन्त्ये भरतो यत्त वेपमाना विचेतना ॥

अ तु राजाऽप्यपि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।

प्रतप्ते भरतो यत्त कौशल्याया निवेशनम् ॥

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।

पर्यव्रजेता दुःखार्त्ता पतिता नष्टचेतनाम् ॥

भरतौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।

भरतं प्रत्यवाचेदं कौशल्या गृध्रदुःखिता ॥

इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकष्टकम् ।

सम्प्राप्तं वत्त कैकेयाः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥

मया च चिरयमनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।

कैकेयी कं गुणं तत्त पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।

दीर्घवाञ्छः स यत्तास्ते सुतो मे सुमहाययाः ।

अथवा स्वयमेवाहं सुमितानुवरी सुखम् ।

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य मया स्ते यत्त राक्षसः ॥

कामं वा स्वयमेवाहं तत्त मां नेतुमर्हसि ।

स तपस्तप्यते अत्र पुत्र से पितुराज्ञया ॥
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधात्यसमाचितम् ।
इत्थं श्वरथमम्पूर्णं गाजं भोगाय वर्त्तताम् ॥

एवं त्रिलपसानां तां प्राञ्चलिर्भरतस्तदा ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिराहताम् ॥
शौच्यं कस्मादजानन्तां गर्हसे मामकिञ्चिदपम् ।
विपुलास्तु मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥
कृतशान्तानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन ।
सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्याय्योऽनुमते गतः ॥
कारयेत् यो महत् कर्म भर्ता अत्यमवेतनम् ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्याय्योऽनुमते गतः
परिपालयमानाय राज्ञे भूतानि पुत्रवत् ।
तस्यास्तु दुःखतां पापं यस्याय्योऽनुमते गतः ॥
बलिषट्भागमुद्धृत्य वृषस्तारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो यस्य सोऽस्यास्तु यस्याय्योऽनुमते गतः ॥
उपदिष्टं सन्तुष्टमर्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाश्रयतु दुष्टात्मा यस्याय्योऽनुमते गतः ॥
अल्पतां पथमाश्रित्य हृत्पथे विवाहमाश्रयेत् ।
पापं स समवाप्नोतु यस्याय्योऽनुमते गतः ॥
यदि पापं कृतं तदा यत्पापं तस्मिन् न च ।

तत् सर्वं समवाप्नोति यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ।
 पुत्रदीर्घश्च भृत्यश्च स्वगृहे परिवारितः ।
 स एको मिष्टमश्नातु यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ।
 राजस्त्रीबालदृष्टानां वधे यत् पापमुच्यते ।
 भृत्यत्वागेन यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥
 कपातपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंहतः ।
 भिक्षमाणो यथोत्सन्नो यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ।
 मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेपे च नित्यशः ।
 कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ॥
 मास्य धर्मो मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ।
 अपातवर्षा भवतु यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ॥
 वसितान्यस्य वित्तानि निषिद्धानि सहस्रशः ।
 इत्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ॥
 बह्विन्दायके पापं यत् पापं गुरुनिन्दके ।
 मितद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥
 पतां लोकात् सतां कीर्तः सञ्जुष्टात् कर्मणसाया ।
 भूयतु विप्रमद्यैव यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ॥
 अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।
 दीर्घजाहर्महाबला यस्यार्घ्योऽनुमते गतः ॥
 भङ्गमृत्यो हरिद्रश्च प्लवरोगसमन्विताः ।

स यायात् सततं लक्षणं यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 आशामाशंसमानानां दीनानामर्क्षचक्षुषाम् ।
 अर्थिनां वितथां कुर्यात् यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 मायया रजतां नित्यं पुरुषः पिशुनीऽशुचिः ।
 बालवत्साक्ष गां दोग्धु यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 धर्म्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवताम् ।
 त्यक्तधर्म्मरतिर्मूढो यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
 यत्तदेकः स लभतां यस्यार्थोऽनुमते गतः ।
 तृपात्तं सति पानीये विप्रलब्धेन योजयन् ।
 यत् पापं लभते तत् स्वात् यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥

एवमाश्वासयन्नेव दुःखान्तो निपपात ह ।
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौशल्यां पार्थिवात्मजः ।
 तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।
 भरतं शोकसन्तप्तं कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
 शपथैः शपमानो हि प्राणान्पुरुषस्त्रि मे ।
 दिष्टा न चलितो धर्म्मादात्मा ते शुभलक्षण ।
 वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकमवाप्स्यसि ॥
 इत्युक्त्वा चाङ्गुमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।

परिध्वज्य महाबाह्वं करोद् कशदुःखिता ॥

तदं विलप्रमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः ।

मोहाद्गो कसम्भाराद्भवत्तुलितं मनः ॥

लालप्यनानस्य विचेतनस्य

प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।

सङ्गर्भुर्जनिष्वसतश्च दोषं

मा तस्य शोकेन लगाम रात्रिः ॥

म प्राप्नो व्यसनं घोरं चीनवर्णस्वरेन्द्रियः ।

भरतो न रराजार्त्तः शशीव समभिमतः ॥

मरणेन पितुर्दीनो रामप्रवाजनेन च ।

कैकेय्याश्चार्थतृष्णाया धर्मत्यागेन पीडितः ॥

उत्कामन्त्या जनन्याहं धर्ममार्यनिषेवितम् ।

अगाधपारे महति पातितः शोकसागरे ॥

मन्निमित्तं मृतो राजा रामश्चापि विवासितः ।

अपापः पापतां नीतो मात्नाहं पापवृक्षया ॥

विहीनश्चन्द्रमूर्याभ्यां यथा मेरुर्न शोभते ।

तथा पित्रा च भ्रात्रा च शून्यं पुरमिदं भ्रुवम् ॥

तोऽहं पित्रा सहाग्निं वा वनं रामेण वा सह ।

विचामि विना ताभ्यां नहि जीवितुमुच्छदे ॥

गन्तस्य यदि रामस्य पादौ तौ ममलक्षणी ।

संवाहये वनस्थोऽहं तन्मे राज्याद्वरं भवेत् ।
 शुश्रूषमाणश्चरणौ यने वन्येन जीवतः ।
 अहमार्थस्य वक्ष्यामि तस्यार्थायोञ्छमाहरन् ॥
 आर्यरामस्य पूर्णेन्दुमहेशं चाह लोचनम् ।
 मम शोको मुक्तं वीक्ष्य न म्यात् पितृवियोगजः ।
 इति श्रुत्वा वचो धर्म्यं भरतस्य महात्मनः ।
 अमात्यां बन्धुवर्गांश्च दुःखादश्रुण्ववर्त्तयन् ॥

तमवाक्शिरसं भूमिं चरणग्रेषु राघवम् ।
 विलिखन्तमवाचेदं वशिष्ठो भगवानृषिः ॥
 आपत्स्वमृदो धृतिमान् यः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
 कर्माण्यवश्यकार्याणि तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥
 स त्वं धैर्यमुपाश्रित्य विधूय हृदयज्वरम् ।
 कर्त्तुमर्हस्यसंमृदु आनन्तर्यक्रियां पितुः ॥
 पिता ते पुत्रशोकान्तो राले प्रवाजिते वनम् ।
 त्वय्यनागच्छति प्राणानिटांस्त्वक्का दिवं गतः ॥
 अनाथ इव धर्मात्मा लोकनाथः पिता तव ।
 निर्वृयेत कथं नाम मृतस्तात त्वया विना ।
 इत्यस्माभिर्विचार्यैव तैलट्रोण्यां स शायितः ।
 तस्य निर्हरणं तात पितुस्तत् कर्त्तुमर्हसि ॥
 परिधाध्व मादृश्व मा च शोके मनः लब्धः ।

सकलस्यैवाविनी येऽयोसो न शोच्या भवद्भिः ।

संप्रसादत ज्ञानसत्त्वविद्भिर्महात्मभिः ॥

त्प्राप्त संशयस्यात्मानं मा भर्भरत बालिशः ।

काहुताप न भवान् कालः शक्यते नातिवर्जितम् ॥

एवमुक्त्वा वशिष्ठेन भरतो धीमतां वरः ।

वशिष्ठसभिवोक्तेऽमुवाचार्ततरो वचः ॥

भवत्येष ज्ञयति ते दीर्यतीव मनो भुने ।

लोकनाथं स्थिते रामे नाश्रयं नयि कीदृशम् ॥

किन्तु तत्र नयध्वं मां यत्र राजा पिता मम ।

करिष्ये तस्य संस्कारं भवद्भिः सहितोऽवगः ॥

नेदानीं हृदयं चेन्मे सृष्टियति सहस्रधा ।

दर्शयन्तु भवन्तस्मिं राजानं हीनजीवितम् ॥

ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ते वृषमन्त्रिणः ।

अनयन् भरतं तत्र यत्र राज्ञः कलेदरम् ।

गतः प्रविश्य भरतं सह राजपरिग्रहेः ।

पदार्थं पितरं प्रेतं राममातुर्निवेगने ॥

स तं गतास्तु पितरं हृद्द्वैवोपहतत्विषम् ।

हा राजन्निति विक्रुध्य पपाते धरणीतले ॥

संज्ञाविहीनः संज्ञान्तु लब्ध्वा भूयः सुदुर्मनाः ।

जीवन्तमिव संप्रेक्ष्य पितरं सोऽभ्यशासत ॥

राजसन्निष्ठ किं शेषे भरतोऽहमपागतः ।
 तवाज्ञया महाराज शतघ्नसहितस्वरम् ॥
 मम मातामहस्तात कुशलं त्वानुच्छति ।
 प्रणम्य शिरसा तवद्वधाजिह्वातुल्य मे ॥
 दत्तः कुतश्चित् संप्राप्तमङ्गमाधाय मां उप ।
 त्वं हि मर्द्दन्युपाधाय प्रतिनन्दसि भूमिप ॥
 स इदानीमनुप्राप्तं कल्याणां नाभिभाषसे ।
 नापराध्यामि ते किञ्चिद्दहं राजन् प्रसीद मे ॥
 धनः स रामो येनाज्ञा कृता ते व्रजता वनम् ।
 लक्ष्मणश्चापि धन्योऽसौ यो राममनु निर्गतः ॥
 अधन्योऽहमपुण्यश्च यत्त्वं मां प्रति मन्यमान् ।
 दुःखेन महताविष्टः प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥
 ननश्च तौ न आनीतो मृत्युं ते रामलक्ष्मणौ ।
 यद्या हि वनसु श्लब्ध तागताविह दुःखितौ ॥
 मातृदोषादप्रिच्छे यदि तावद्दहं नृप ।
 शतघ्नमपि तावत्त्वमभिभाषितुमर्हसि ॥
 निर्वास्य चीरवसनं रामं लक्ष्मणमेव च ।
 स्त्रीहेतोः किमसि प्राणांस्त्यक्ता राजन् दिवं गतः ॥

एवं विसृज्य तत्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 श्रुत्वा नृपतिपत्न्यसा बहवर्धुर्भगदुःखिताः ॥

विष्णुपत्नं तथा तन्तु भरतं शोकविह्वलम् ।
 वशिष्ठो वदतां श्रेष्ठो जावान्नि स्येदमूचतुः ॥
 ना शोच भरत प्राञ्ज नैष शोच्यो मष्टीपतिः ।
 शान्तनय्यसंमूढः कर्त्तुमस्य त्वमर्हसि ॥
 तयं शोच्यस्तव पिता स्वकर्मजितलोकभाक् ।
 वृत्तो नायं सुता यस्य यूयं रामपुरोगमाः ।
 रश्मीत्मानो गच्छात्मानो लोके प्रथितपौरुषाः ॥
 एवमूक्तो वशिष्ठेन भरतो धर्मकोविदः ।
 यथा शोकमिदं वाक्यमवाच वदतां वरः ॥
 युयन्ति यद्वन्तो मां तथा तदिति से मतिः ।
 त्वयास्तु पितृस्नेहो भूषं पीडयतीव माम् ॥
 संस्तुमिहो भवद्विष्य गुरुभिर्हितवादिभिः ।
 यथा शोकं करिष्यामि पितुरस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥
 शान्तवन्तु यथोद्दिष्टं भवन्तो वृषमन्त्रिणः ।
 संस्कारिकं पितुर्मेऽद्य सर्वं सम्भारमुत्तमम् ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भरतं सूतभागधाः ।
 प्रबोधयिष्यन्तस्तुष्टुवर्मधुरस्कराः ॥
 यथा साध्यन्त्यन्त दुन्दुभ्यः सुमहास्रवाः ।
 व्याप्यन्त मधोपास्त शङ्खबेणुगणाः पृथक् ॥
 व्यधोपः सुमहान् पूरयन्निव तां पुरीम् ।

बोधयामास भरतं शोकव्याकुलमानसम् ।
 प्रतिदिध्याय भरतस्तं प्रबोधकनिखनम् ।
 नाहं राज्ञेति चाप्यहं ततः शतघ्नमब्रवीत् ॥
 पश्य शतघ्न कैकेया कुर्वन्त्या लोकगर्हितम् ।
 अयम् पातितं मूर्ध्नि समासह्यमनागसः ॥
 राजधर्मानुगा राज्ञः पितुर्मे तद्विनाशता ।
 परिभ्रमन्ति राज्ञीर्जिह्वा नौरिदाम्भसि ॥
 इत्येवं भरतं तत्र विलपन्तं पुनः पुनः ।
 दृष्ट्वा प्रकुरुदुः सर्वाः शोकान्ता दृपयोधितः ॥
 भरतेन ततः सार्द्धं वशिष्ठो वेदवित्तमः ।
 प्रविशेत् तदा राज्ञः सभां सन्वयितुं हितम् ॥
 तत्वासने रत्नचित्ते सद्गर्हास्तरणसंरुते ।
 उपविश्य ततः सर्वानानयामास सन्निवणः ॥
 जनौषः समष्टांस्तत्र समुपायात् सजन्तयः ।
 सभायां भरतं द्रष्टुं शतघ्नमहितं तदा ॥
 ततो हलहलाशब्दः समष्टानभवत्तदा ।
 कौतूहलाज्जनौघस्य सभां प्रत्यभिधावतः ॥
 तत्राय भरतं दृष्ट्वा सभायां सपुरोहितम् ।
 अभ्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥
 समावृत्ते अने तस्मिन्निहिते च दिवाकरे ।

वशिष्ठस्तमुवाचेदं भरतं तांश्च मन्त्रिणः ।
 अतिष्ठ भरत क्षिप्रं ता भूत् कालात्ययः प्रभो ।
 पितुः कुरु यथाज्यायं संस्कारं भूमिदक्षिणम् ॥
 यस्मिन्ना शिविका चेयं पितुस्ते रत्नभूमिता ॥
 क्वचिन् शिविकायां तं संवेशय नराधिपम् ।
 शिविकागतमन्त्रिण्य नयनं वह्निराग् च ॥
 एवमुक्तो वशिष्ठेन भरतः प्रत्युवाच तम् ।
 वशिष्ठं वदतां श्रेष्ठं पितुर्वैजसतं गुरुम् ॥
 तदा ज्ञापयसे राज्ञः कारवाणि तदादृतः ।
 देवतं ह्यसि मान्यस्य गुरोश्चापि गुरुर्मज्ज ॥
 शक्येन तेन तस्याय भरतस्य महात्मनः ।
 आजगाम परं धर्मं दक्षिणो विजसन्तमः ॥
 गोकवेगमसह्यं तं धारयन् भरतस्ततः ।
 तलेवरं भूमिपतेः स तदा समुदेक्षत ॥
 तच्चागच्छोत् स गोकस्य वेगं धारयितुं तदा ।
 महार्णवस्यापततस्तोयवेगमिवोद्धतम् ॥
 तदार्तिमान् वेपमानस्तत्तत् स विलपन् बभूव ।
 तन्नसहितः क्षिप्रं शिविकामनयस्रूपम् ॥
 शिविकास्थं स राजानमलङ्कृत्य विधानतः ।
 तस्यैव महार्हेण समाच्छाद्य सत्संरुतम् ।

अवकीर्त्य च माल्येन दिव्यधपात्रधूपितम् ।
 गन्धचूर्णैः सुरभिभिः परिकीर्त्य च सर्वशः ।
 उवाहोत्प्लिष्य शिविकां शत्रुघ्नसहितस्ततः ।
 हा राजन् कासि गन्तेति रुदन्मार्गः पुनः पुनः ॥
 अग्रतः प्रययुच्चैनं सत्कर्णसुतिभिर्वपम् ।
 अभिष्टवन्तो मधुरं सुतभागधवन्दिनः ॥
 तस्मिन् निर्हरणे राज्ञः करुणसु महांस्तदा ।
 आर्त्तनादोऽभवत् स्त्रीणां यथास्य मरणे तथा ॥
 ततः पौरजनः सर्वः स खीरद्वकुमारकः ।
 यन् राजशरीरं तस्मिन्निर्ध्वयो नगराद्रहिः ॥
 तथा भरतशत्रुघ्नौ शिविकां परिगृह्य तौ ।
 शोकदुःखसमाविष्टौ रुदन्तावनजन्मतुः ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च तथापरा ।
 रुदन्त्यः शोचमानाश्च कुरव्य इव सहस्रशः ।
 अनुजन्तुः शरीरं तद्राज्ञो राजीव नवनाः ॥
 अथास्य सरयुतीरे विविक्ते सदुशादले ।
 चन्दनागुरुकाष्ठैस्तैः राज्ञश्चक्रचितां तदा ॥
 तस्यां चितायां वपतेः शरीरं तत् सहज्यनः ।
 अथाययत् समन्तिष्य शोकव्याकुलचेतनः ॥
 चितां प्रज्वालयाद्भक्तं भरतः सह बन्धुभिः ॥

प्रथम्याल ततो वद्धिः सहस्रैव सनेधितः ।
 उद्यार्थिष्णान् दृष्ट्वा रा इधिताकूटं कलेवरम् ॥
 विधिवत् संस्कृतो राजा गुरुभिर्वेदपारंगैः ।
 जगाम परमं स्थानं यव्वनः पुरयकर्षणाम् ॥
 ययकीर्त्यं च माल्येन चिता तामपस्यतः ।
 तेषु स पितुः पादौ निपत्य धरणीतले ॥
 शान्तिं कृत्वा पतितं विलपन्तमचेतनम् ।
 उवापयामास बलात् पण्डित्य स हृज्जनः ॥
 तस्य स पितुर्दत्तं सर्वगात्रेषु प्रावकम् ।
 विललापातिकरणं भरतः परिविचलः ॥
 तदा गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितस्त्वया ।
 तान्मया तात कौशल्यां किमर्थं नाभिभाषसे ॥
 एवमाद्यतिदुःखान्तो विलपन्नेव राघवः ।
 तसंचकल्यो न्यपतच्छोचन् पितरमात्मनः ॥
 उन्मत्त इव विप्रेक्ष्य विललाप निपत्य सः ।
 गुणसंकीर्तनं कुर्वन् पितुर्वै पितृवत्सलः ॥
 सुकुमारश्च बालश्च सततं लालितं त्वया ।
 क तात भरतं हित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥
 भोज्याभरणपानैस्त्वं वासोभिश्च पृथग्विधैः ।
 संपर्हयसि नः सर्वान्ममः कोऽद्य करिष्यति ॥

त्वयि राजन् गते स्वर्गं रामे पारण्यमाश्रिते ।
 न जीवितुं व्यवस्थामि प्रवेक्ष्यामि लताशनम् ॥
 एवमादि तयोः सुखा आतोर्विलपितं तत्
 सर्व्वः परिलनो भूयो भृशमार्त्ततरोऽभवत् ॥
 ततः शोकपरिश्रान्तौ गत्रज्ञभरताबुभौ ।
 विलपित्वातिकरुणं ध्यानतेवान्वपद्यताम् ॥
 तौ ध्यानमाश्रितौ वृद्धा पितुरिष्टः पुरोहितः ।
 वशिष्टो भरतं वाक्यमत्याप्येदमुवाच ह ॥
 इन्दुदुःस्वर्ज्जगत् सर्व्वमभिभूतमिदं सदा ।
 अवस्थम्भाविनं भावं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 ज्ञातस्य हि भ्रूवो मृत्युर्नृवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्य्यैर्य्यै न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमत्याप्य धरणीतलात् ।
 आवयामास तत्त्वज्ञः सर्व्वभूतमवाभवम् ॥
 उत्थितौ तौ नरव्याघ्रावश्रुतिज्ञौ विरेजतुः ।
 र्वातोयपरिक्षिप्तौ पृथगिन्द्रध्वजविव ॥
 अश्रूणि परिमार्ज्जन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
 अमात्यास्वरयामाबुः पितुः प्रति जलक्रिया म्
 एवं संस्कारं कृत्वा भरतः पृथिवोपतेः ।
 जलक्रियां पितुर्धर्मात् कर्तुं समुपवस्रमे ॥

पुण्यां पुण्यजनाकीर्णां महर्षिगणमेविताम् ।
 उदकं स पितुर्दीतुं सरयूं सरितं ययौ ॥
 अवगात्वा ततः पुण्यां सरयूं ससुहृज्जनः ।
 दीदौ पितरमुद्दिश्य भरतः सत्तिलाञ्जलिम् ॥
 स सर्वमात्मयुक्तः सामात्यः सपुरोहितः ।
 रियामास राजानं सत्तिलेन विधानतः ॥

ततः कृत्वोदकं सर्वे पौरजानपदा जनाः ।
 अवगात्वासयामास भरतं शोकविह्वलम् ॥
 नाप्रवस्यमानस्तैश्चाथ प्रथयौ भरतज्ञातः ।
 तेनैव सहितः सर्वैरयोध्यासगमत्तदा ॥
 दरादेव च तां दृष्ट्वा दीनातुरजनालताम् ।
 तुरीमयोध्यां भरतः पौरान् वचनमब्रवीत् ॥
 गते नरपते स्वर्गं रामोऽपि वनमाश्रिते ।
 भावीयं मे निरानन्दा प्रमथानमदृशी पुरी ॥
 प्रमदा हतवीरेव विचन्द्रेव च शर्करा ।
 विहीना नरदेवेन पुरीयं न विराजते ॥
 नेच्छास्येतामहं द्रष्टुं न प्रवेष्टुं हतत्विषम् ।
 इहैव भावमासिष्ये पितुर्दर्शनकाञ्क्षया ॥
 किं मे पिता विहीनस्य जीवितेन सुखेन वा ।
 ज्ञेयमि जीवितं नाहमनुयास्यामि भूमिपम् ॥

अथ राज्ञो महाभात्यो धर्म्मपाल इति अरु
 परिदेवयमानं तं भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥
 शोचतो भुक्ष्यतश्चैव मोघं ते भरत श्रुतम् ।
 कुरु वाक्यं ममैवदमदनुरूपं नृपालज ॥
 शोके भरत निवृत्तं नात्यर्थं कर्तुमर्हसि ।
 सर्वस्वजननाशेऽपि न हि शोचन्ति पण्डिताः ॥
 कदतः शोचतो वापि यदि नाम पुनर्मृतः ।
 सञ्जीवेत् स्वजनः कश्चिन्नन् शोचेम सर्वशः ॥
 यदा त्ववश्यं गन्तव्यं सर्वैरस्याभिरागतैः ।
 मृत्युकाते तदा शोके नास्ति सामर्थ्यमस्वपि ॥
 एकाग्रं त्वं सहास्याभिरुगोध्यां प्रविश प्रभो ।
 स्वजनं शोकसन्तप्तं समाश्वामय मानद ॥
 त्वं हृद्य नाथः सर्वेषामभ्याज स्वजनस्य च ।
 शोचितुं नार्हणे तत् त्वं प्रजानां नाथतां गतः ॥
 एवमुक्तः स विप्रेण धर्म्मपालेन धार्म्मिकः ।
 प्रविवेश निरानन्दमयोध्यां स्वजनेर्हतः ॥

रामं प्रत्यानेतुं समन्यस्य भरतस्य

वनप्रयाणम् ।

अथ रामसरण्यस्य भरतस्थोपयायिनः ।

मन्त्रेणैव शब्दश्च प्रादुरासीत् नभःस्पृशौ ॥

यस्मात् सैन्यसमूहो न शब्देन महता ततः ।

दर्शिता यद्यपि सन्ताः स्वयथाद्दृग्दर्शिनः ॥

तस्या विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तद् अत्वा महास्वनम् ।

अवाच रामः सौमित्रं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥

तत्तु लक्ष्मण पश्येद तुमूलः श्रूयते स्वनः ।

वितामिता ऋगाः सर्वे महता विद्रुता दिग् ॥

राजा वा राजपुत्रो वा ऋगयामटते वने ।

सर्वे सन्तत् यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥

स लक्ष्मणः सत्वरितः शालमारुह्य पुष्पितम् ।

पश्यन्तः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥

तं रामाय नरव्याघ्रो लक्ष्मणः परवीरहा ।

शंसं सेनामायान्तीं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥

अग्निं शंसयत्वार्थः सीता च भवतां गुहाम् ।

सन्तं कुरुष्व चापञ्च शरांश्च कवचन्तथा ॥

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।

बहिः लक्ष्मण तत्त्वेन कस्येमां मन्यसे चमम् ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
 दिधक्षन्निव क्रोपेन ज्वलितः पावको यथा ॥
 सपत्नो राज्यकामोऽयं अर्क्तं प्राप्याभिधैवनम् ।
 आवां हन्तुं समर्थेति भरतः कैकेयीसुतः ॥
 गृहीतधनुषादावां गिरिं वीर अयावहे ।
 अथयेहैव तिष्ठायः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ॥
 अथि द्रक्ष्याव भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ।
 त्वया राघव सम्प्राप्तं सीतया च मया तथा ॥
 यद्भिन्नित्तं भवान् राज्यात् च्युतो राघव शाश्वता
 सम्प्राप्तोऽयमगिर्वीर भरतो वध्य एव हि ॥
 भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ।
 पूर्वापकारिणं हत्वा नक्षधर्म्येण युज्यते ॥
 पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मस्य राघव ।
 एतस्मिन् निवृत्ते कृन्त्यामनुगाधि वसुन्धराम् ॥
 अद्य पुत्रं हतं संख्येय कैकेयी राज्यकामका ।
 मया पश्येत् सुदुःखार्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम्
 कैकेयीसु वधिष्यामि मानुषन्धां सन्नान्धवाम् ।
 कलुषेणाय महता मेदिनी परिमुष्यताम् ॥
 अद्याहं राघवश्रेष्ठ क्रोधं मे चिरसंयतम् ।
 माक्ष्यामि शत्रुसैन्ये कक्षेऽपि व ऊताशनम् ॥

शक्षेव चित्रकूटस्य काननं निशितः शरैः ।

किन्तु शवशरीराणि करिष्यं शोणितोजितम् ॥

निर्मिद्वहदद्यान् कुशगंशुरगास्तथा ।

पापदा पश्चिर्पन्तु नरांस्य निहतान् मया ॥

राणां धनपस्याहमवृणोऽस्मिन् महाधने ।

ममत्वं भगवं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥

असकृद्भोत्य भौमितिं लक्ष्मणं प्रोधमूर्च्छितम् ।

राजवः यस्यसास वचनञ्चन्दसप्रवीत् ॥

किप्रियं कृतपूर्यं ते भरतेन कदा न किम् ।

नय वा भगवात् किन्ते येन तं हन्तुमिच्छसि ॥

विमत धनपा कार्यममिता वा मचर्मणा ।

महाधने महोत्साहे भरते स्वयभागते ॥

किन्तु सत्यं प्रत्युत्त्य हत्वा भगवमाहवे ।

किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥

बहूयां वास्त्वानां वा मित्राणां वा जये भवेत् ।

नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भज्यान् विप्लवतानिव ॥

पार्श्वमर्थेन कामक्ष पृथिवीक्षापि लक्ष्मण ।

देहामि भवतामर्थे एतत् प्रतिगृणोमि ते ॥

ते न मम गद्दी सौम्य दुर्लभा सागराखरा ।

न हीच्छेयमधर्म्यं शक्तत्वमपि लक्ष्मण ॥

दहिना भरतं त्वान्न प्रत्यक्षञ्चापि मानद ।
 भवेन्नाम सुखं किञ्चिद्वस्त्रं तत् कुरुतां शिखी ॥
 मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुष्मरन् ।
 अत्वा प्रव्राजितं सां हि जटावल्कलधारिणम् ।
 जानक्या सहितं वीर त्वया च पुनपोत्तम ॥
 स्नेहेनाक्रान्नाहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।
 द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नाय संशयः ॥
 नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
 अहं अप्रियमुक्तः सदा भरतस्याप्रिये जने ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्याश्चिदापदि ।
 भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्ते प्राणमात्मन
 यदि राज्यस्य हेतोः स्वमिमां वाचं प्रभाषमे ।
 वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥
 उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ।
 राज्यमस्मै प्रयच्छेति पादमित्येव मंस्यते ॥

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्राता तस्य हिते रा-
 लक्ष्मणः प्रविवेक्षेव स्थानि गातानि लज्जया ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
 त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥

लीङितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्यवाच ह ।
 त्वं सत्यं महाबाहुरिहास्मान् दृष्टमागतः ॥
 त्वं नो ग्रहं सत्यं सत्यमानः सत्योचितो ।
 त्वामसन्त्याय गृह्णाय पतिनेष्यति ॥
 त्वं दाप्यं वै दहीमत्यन्तमखलेविनीम् ।
 त्वं नो राघवः श्रीमान् वनादादाय वास्यति ॥
 त्वं नो सम्यकाग्नेते गोपवन्तो जनोरमौ ।
 त्वं नो गोपीरौ जवनो नृपगोक्षभौ ॥
 त्वं नो कुसुमाकाशं कल्पते वासितोभवे ।
 त्वं नो गन्धर्वो नो गन्धर्वस्नातस्य धीमतः ॥
 त्वं पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतम् ।
 त्वं दृष्ट्वं सदाभाग संशयो भवतीह मे ॥
 त्वं नो गदवरोहं त्वं कुरु लक्ष्मण सदृचः ।
 त्वं नो रासो धर्मात्मा सौमित्रि तमुवाच ह ॥
 त्वं नो नु शालायात्तस्मात् स समितिञ्चयः ।
 त्वं नो प्राञ्जलिर्भूत्वा तद्वयौ रामस्य पार्वतः ॥
 मरुतेनाय सन्दिष्टा सङ्गदौ न भवेदिति ।
 मज्जन्तात्तस्य गलस्य सेना यासमकल्पयत् ॥
 मथ द्विमिलाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह ।
 मथैव न्यविशदाष्टय गजवाजिनराकुला ॥

निविष्टायां तु रेनायां यथोद्देशं विधीतवत् ।
 भगतो भूतारं वाक्यं शतश्रमिदमब्रवीत् ॥
 पित्रं वनसिद्धं सौख्यं नरसङ्गः समन्ततः ।
 लब्धस्तु सहितैरेभिस्त्वमन्वेपितुमर्हसि ॥
 गृहो जातिसहस्रेण शरचापामिषाणिना ।
 समन्त्येपत काकुत्स्थवस्मिन् परित्ततः स्वयम् ॥
 यावेदं राज्यं दृक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाव्रतम् ।
 वैदेहीं वा सक्ताभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्दृक्ष्यामि शुभाननम् ।
 भानुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न चण्णौ भानुः पार्थिवस्य स्रुनाम्बितौ ।
 शिरसा प्रगृहीयामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 यावन्न राज्यं राज्यार्क्षः पितृपैतासहे स्मिन् ।
 अभिषिक्तो महाव्राज्जर्न मे शान्तिर्भविष्यति ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 भक्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥
 शुभगञ्चितकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ।
 यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दते ॥
 कृतकार्यमिदं दुर्गे वन व्यात्मनिरेषितम् ।
 यदध्यासी महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥

एवमज्ञा महाबाहोभरतः पुरुषधमः ।
 एतेनैव महातेजाः प्रविवेकं महद्वनम् ॥
 तिरिश्चिवकुटुम्बं ज्ञानमारुता सावरम् ।
 तदा यमगतस्याग्नेर्दृष्टं ध्वजमुच्छ्रितम् ॥
 दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् सुसीद महवान्धवः ।
 यः काम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्बुधेः ॥
 यो वशिष्ठं सन्दिश्य मातृभे शीघ्रज्ञातयः ।
 त्वत्परितमं स जगाम गुरुवत्सलः ॥
 कुरुं पात्रं भरतस्नापयमात्तदसंख्यताम् ।
 ततः पूर्णकुटीं श्रीमानुत्तमं दृष्ट्वा ह ॥
 ज्ञात्वास्त्वप्रतस्तस्या दृष्ट्वा भरतस्तदा ।
 शानि चावभग्नानि पुण्याण्युचितानि च ॥
 तं भवने तस्मिन् महतः सञ्जयान् जतान् ।
 शरणां सहपाणाञ्च करीषः शीतकारणात् ॥
 गच्छन्नेव महाबाहोर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
 युवसव्रवीत् हृष्टस्तानमात्याञ्च सर्वशः ॥
 मे प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमव्रवीत् ।
 तिरिहरे हि मन्योऽहं नदीं मन्दाकिनोमितः ॥
 शोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तगस्विनाम् ।
 तेषां परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥

यत्सर्वाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः सकलः कृष्णवर्त्मनः ॥
अद्याहं पुरुषव्याघ्रं पितुर्निर्देशकारिणम् ।
आर्यं दृक्ष्यामि काकुत्स्थं महर्षिसमदर्शनम् ॥

अथ गत्वा मुहूर्तान्तु चित्रकूटं स राधवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनश्रेष्ठब्रवीत् ॥
सत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राधवः ॥
इति लोकवर्षिष्ठस्य ज्ञादयोः संप्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥
एवं स विलपंस्तन्निन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकाम् ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥

निरीक्ष्य स मुहूर्तान्तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उटजे राममासीनं अटावल्कलधारिणम् ॥
तमभिप्रेक्ष्य स श्रीमान् दुःखमोहपरिमुक्तः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भ्रातरं केकयीसुतः ॥
दृष्ट्वैव विलालपान्तो वाष्पसन्दिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन् धारयितुं वचनं चेदमब्रवीत् ॥

१. संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्तं प्पासितुम् ।
 त्वैर्मर्गैः परिहृतः सोऽयमा ते समाग्रजः ॥
 सोभिर्वज्रसाहसैर्यो वै विवर्धितः पुगा ।
 ताजिने सोऽयमिह प्रसूतो जगतीतले ॥
 तागच्छो विविधाश्चिदाः नमनसः सदा ।
 तेषां जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥
 त्वनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपमेवितम् ।
 त्वेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य भव्यते ॥
 त्रिमिश्रमिदं दत्तं प्राप्ता रामः सखोचितः ।
 वृज्जीवितं यशसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥
 इत्थं विजयन् दीनः प्रविजयन् प्रपङ्कजः ।
 तदावपेता रामस्य पपात भग्नो कथम् ॥
 ताम्रमितो भरतो राजपुत्रो महाव्रतः ।
 तार्येत्येताभिसंक्रुष्य व्याहर्त्तुं नाशकृत्तदा ॥
 त्वन्नश्वापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
 तमौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रुण्ववर्त्तयत् ॥
 य रामो महाप्रद्योभरतं गुरुवत्सलम् ।
 यणेन सह भ्राता प्रष्टुं समुपचकले ॥
 मितदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रस्थातुं त्वया ।
 यात्त्वमागतो देशमिमं वीरजटाजिनी ॥

यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनशटाधरः ।
 हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥
 इत्युक्तः केकयीपुत्रः काकुरस्येन महात्मना ।
 दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य प्राञ्चलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 प्रतिष्यति सत्तथोरे नरके जमनी मम ।
 चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥
 तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सहृदः कुरु ॥
 एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ।
 भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥

एतमुक्त्वा महाबाहुः सवाप्यः केकयीपुत्रः ।
 रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निश्वसन्तं पुनः पुनः ।
 भातरं भरतं रामः परिष्वज्य दमब्रवीत् ॥
 कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजसी चरितवतः ।
 राज्यहेतोः कथं प्रापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममथरिसूदन ।
 नचापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥
 यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
 तावत् धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥

गताभ्यां धर्माशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।
 मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥
 यथा राज्यमयोध्यायां प्रापय्यं लोकसत्कृतम् ।
 प्रपश्यं दण्डकारण्ये मया वत्कलवाससा ॥
 न च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ।
 यथा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥

रासस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
 तं मे धर्मविहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥
 पश्यतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मात् नरर्षभ ।
 वृष्टे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥
 समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव ।
 भिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ।
 कथस्य च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
 मान् स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सताम्भतः ॥
 श्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
 वशोकाभिभूतश्च राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥
 किञ्च पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।
 शत्रायश्च शत्रुघ्नः पूर्वमेव जतोदको ॥
 किञ्च किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
 त्वयि भवतीत्याज्जर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेषु -
स्वयमेव सक्तामनिवर्त्तनं वृद्धिम् ।
त्वया विहीनस्तव शोककृष्ण-
स्वां संस्मरन्नेव गतः पिता नः ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंछिताम्
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥
उत्तिष्ठष्य रामो ब्राह्म वै पुष्यिताङ्ग इव द्रुमः ।
वने परगना कृतस्तथा भविष्यति क्व ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामस्मृत्सृजन् ।
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं वृद्धं भाषितुम् ॥
किं करिष्याम्यथोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।
कस्तां राजवराद्रीनामथोषां प्राप्तविष्यति ॥
किन्नु तस्य मया कार्यं दर्शितेन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥
अहो मरुत सिद्धार्थो येन राजा त्वयामघ ।
शत्रुत्वेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु संस्कृतः ॥
निष्प्रधानामनेकाया मरेन्द्रेण विनाकृताम् ।
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥
समाप्तवनवासं मामथोध्यायां परमप ।
कोऽनशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥

एवमक्ता तु भरतं भाष्यमभ्येत्य राघव ।
 उवाच शोकमन्ततः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥
 सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लज्जण ।
 भगवो नृनमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥
 ततो वज्रगुणं तेषां वाप्य नेतेष्वजाश्रत ।
 तथा ब्रुवति काकुत्स्थं कुमाराणां यशस्विनाम् ॥
 सीता तु स्वर्गतं भ्रुत्वा श्वशुरं तं मञ्जानुपम् ।
 नेताश्वामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेकितुं प्रियम् ॥
 ततो नित्यानगस्तेषां विदितात्मा मञ्जामतिः ।
 सुदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ।
 समन्तस्तेर्ह्यपसृतैः भार्द्वमन्त्रस्य राघवम् ।
 अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शुभाम् ॥
 अटक्ता च महाभागो जलपूरितमञ्जलिम् ।
 दिशं व्याम्यामभिमृग्यो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥
 एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।
 पितृलोकगतस्याद्य महत्तमपतिष्ठताम् ॥
 ततो मन्दाकिनीतीरात् प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
 पितृशुकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात् ।
 आहरोह नरव्याघ्रो रघ्वनानुं महीधरम् ॥

ततः पर्णकुटीदारमासाद्य जगतीपतिः ।
 प्रतिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥
 तेषान् रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्भिरौ ।
 स्वाटुणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥
 महाजलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।
 आकर्ण्य तुमुलं शब्दं तस्ता भरतसैनिकाः ॥
 अत्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ।
 तेषांसेव महाशब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥

अथ बाहान् परित्यज्य तं सख्येऽभिमुखाः स्वनम्
 अयेकमनसो जम्बुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥
 हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलङ्घितैः ।
 सुकुमारास्तथैवान्ये पङ्क्तिरेव नरा ययुः ॥
 अचिरप्रापितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
 द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥

ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषम् ।
 आसीनं पृथिव्यङ्गुले रामं ददर्श सहसा जनः ॥
 विगर्हमाणः कैकेयीं भर्तृरासहितामपि ।
 अभिगत्य जनो रामं बाध्यपूर्णमुखोऽभवत् ॥
 तान्नरान् बाध्यपूर्णान् समीक्ष्याद्य सुदुःखितान् ।
 पर्यश्रजत धर्म्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सहृद्वैः ।

शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत ॥

रजन्यां तु प्रभातायां भ्रातरस्ते सहृद्वताः ।

नन्दाकिन्यां ऊतं जप्तं कृत्वा राममुपागमन् ॥

तूष्णीं ते समुप्रासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।

भरतस्तु सहृद्वन्मध्यं रामं वचनमब्रवीत् ॥

प्रापिते मयि यत् पापं माया मत्कारणात् कृतम् ।

तुदया न तदिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥

धर्म्मबन्धेन बहोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।

हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हं पापकारिणीम् ॥

मयं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ।

जानन् धर्ममधर्मश्च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥

सो हि धर्म्मार्थयोर्हर्त्तानिर्मादृशं कर्म्मगर्हितम् ।

स्त्वयाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद्वर्म्मज्ञ धर्म्मवित् ॥

मन्तकाले हि भूतानि मुक्तान्तीति पुरा श्रुतिः ।

तत्रैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥

स्य तं मतिसम्बोहमन्तकालसमुद्भवम् ।

मातस्य समतिक्रान्तं प्रत्याहर्त्तुं त्वमर्हसि ॥

पितुर्हि समतिक्रान्तं यः साधु कुरुते सुतः ।

क्षपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥

तदपत्यं भवानस्तु मेदं त्वं दुष्कृतं पितुः ।
 अनुवर्त्तस्व काकुत्स्थ लोके साधुविगर्हितम् ॥
 कैकेयीं माञ्च तातश्च सुहृदो बान्धवांश्च नः ।
 पौरान् जानपदान् सर्वान् त्वायस्व सकलानिमान् ॥
 क्व चारण्यं क्व च ज्ञातं क्व जटाः क्व च पालनम् ॥
 ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्त्तुमर्हति ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।
 येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
 धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाश्रुहि ॥
 चतुर्णामश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।
 प्राज्जर्द्धर्माच्च धर्मज्ञानं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥
 श्रुतेन बुद्ध्या ज्ञानेन जन्मना चावरो ज्ञानम् ।
 स कथं पालयिष्यासि भूमिं भवति तिष्ठति ॥
 इहैव त्वामिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
 अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यापालने व्रज ॥
 अद्याव्यं मुदिताः सन्तु सुहृदस्तोऽभिषेचने ।
 अद्य भीताः पलायन्तु दुर्हृदस्तो दिगो दश ॥
 आक्रोशं मम मातुश्च प्रसज्य पुरुषर्षभ ।
 अद्य तव भवन्तश्च । परं रजः किल्बिषात् ।

शिरसा त्वाभियाचेष्टं कुरुष्व करुणां मयि ॥
 अथ मां दृष्टतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।
 गमिष्यति गमिष्यामि भवता सादृश्यतम् ॥
 ५ तथा भगतेनोक्तो रामो धर्मापने स्थितः ।
 तद्वचनमल्लीवं मध्ये परिपटोऽब्रवीत् ॥
 उपपन्नमिदं वाक्यं दस्त्वमेवमभाषथाः ।
 जातः पुतो दशरथात् कैकेयां राजसत्तमात् ॥
 दुरा कान्तः पिता नः स सातर्क ते समुदहन् ।
 मातानहं समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ।
 तस्मा सम्प्रतिष्याम्य तव माता यशस्विनी ।
 यथाचत नर श्रेष्ठ द्वौ वर्गौ वरवर्णिनी ॥
 तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजने तथा ।
 च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥
 वनं पिताहमप्यत नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
 चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥
 मीढं वनमिदं दुर्गं निर्जगं लक्ष्मणान्वितः ।
 मसीतश्चागतो योर सत्यवादे स्थितः पितुः ॥
 भगवन्पि तथा क्षिप्रं पितरं पत्यवादिनम् ।
 कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रं सत्त्वं भवेचनात् ॥
 क्षणान्मोक्षय राजानं मत्तं भरत प्रभुम् ।

पितरं ब्राहि धर्मज्ञ मातरश्चाभिनन्दय ॥
 त्रयोध्यां गच्छ भरत प्रहृतीरनुरञ्जय ।
 शत्रुघ्नसहितौ वीर सह सर्वैर्दिधातिभिः ॥
 प्रवेक्ष्य दण्डकारण्यमहमप्यपिलम्बयन् ।
 आभ्यान्त सहितौ वीर सीतया लक्ष्मणेन च ॥

—०००—

सम्यग्णम् ।

चेतावान् लोभविरहो येन स्वहस्तस्यमपि सुव-
र्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद्दातुमिच्छामि । गद्यापि
व्याघ्रो मानसं खादनीनिलोकापतादो दुर्निवारः ।
मया च धर्मशास्त्राख्यधीतानि । शृणु

प्राणा यद्यात्मनीऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥

तद्भातीव दग्धतस्त्रेव तत्तुल्यं दातुं सयत्नोऽहम् ।
नद्याचोक्रम्

दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेस्वरे धनम् ।

व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।

तद्व सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण ।

ततो यावदसौ तद्वच्च प्रतीतो लोभात् सर-
स्वातुं प्रविशति तावन्महापङ्के निमग्नः पलायि-
तमजसः । तं पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्
गह्वरं महापङ्के पतितोऽसि अतस्वामहमुत्था-
प्रयामि । इत्युक्त्वा गनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण
पुनः स पात्र्योऽचिन्तयत्

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न चापि वेदाध्ययनं हृत्तात्मनः ।

स्वभाव एवात तत्र हरिष्यते

यथा प्रकृत्वा मधुरं गवां पयः ॥

अपरश्च

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वन
तन्मदा भद्रं न कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः क
इति चिन्तयन्नेवासौ व्याघ्रेण त्यापादितः स्व
तश्च । अतः सर्वथा अविचारितं कर्म न क
मिति ।

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः मदर्पमाणः
किमेवमुच्यते ।

वृद्धस्य वचनं श्रुत्वा मापत्काले ह्यपस्थिते ।
सर्वत्रिवं विचारे तु भोजनेऽप्यप्रवर्जनम् ॥

यतः

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तयद्भयं पानश्च भूतं
प्रवृत्तिः कुत कर्त्तव्या जीवितस्यं कथं न
ईर्ष्या घृणी त्वमन्नुष्टः क्रोधनो नित्यशक्ति
पारभाष्योऽजीवी च धेते दुःस्वभागिनीः
अनन्तरं सर्वे तण्डुलकणलोभेन नभोः
तीर्थं जालनिबद्धा बभूवुः ।

ततो यस्य वचनं सतात्पल्लविताक्षं सर्वं
स्कुर्वन्ति ।

यतः

न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।
 यदि कार्ये विपत्तिः स्यान्मखरस्तत्र हन्यते ॥
 तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्तग्रीव उवाच नायमस्य
 दोषः ।

आपदासापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुनाम् ।
 नाटजहा हि वत्सस्य क्षम्यीभवति बन्धने ॥
 निपत्काले विष्णय एव कायुरुपलक्षणम् । तदत्र
 धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम् ।
 यतः । विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
 भदसि वाक्पटुता यधि विवसः ।
 यशसि चाभिहृषिर्व्यसनं श्रुतौ
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महातानाम् ॥

अन्यञ्च

षड् दोषाः पुरुषेणैह हातव्या भूतिभिच्छ्रिता ।
 निद्रा तन्द्रा मयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूतता ॥
 दानीमेवं क्रियतां सर्वैरेकचित्तीभ्य जालमादाय
 उद्धीयताम् ।

यतः

अल्पानामपि वस्तूनां सं हतिः कार्यसाधिका ।
 तृणैर्गुह्यत्वमापन्नं वर्ज्यं न भक्षदन्तिनः ।
 इति श्रुत्वा पश्चिषः सर्वे जालमादाय उत्स-

तिताः । अनन्तरं स व्याधः सुहृद्राज्यालापः
कांक्षानवलोक्य पश्चाद्भावितोऽचिन्तयत्

संहतास्तु हरन्तीमे जातं मम विहङ्गमाः

यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा
ततस्तेषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्य-
निवृत्तः ।

अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः कि-
मस्मीं कर्तुमुचितम् । चित्रग्रीव उवाच अस्म-
मित्वं हिरण्यको नाम मुपिक राजो गण्डकीतं
चित्रवने निवसति सोऽस्माकं पाशाख्यं त्यजि-
द्वत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः
हिरण्यकश्च स्वर्जटा पापशङ्कया शतद्वारं वि-
हृत्या निवसति । ततो हिरण्यकः कपोतावप्रा-
भयाञ्चकितसूर्णा स्थितः ।

चित्रग्रीव उवाच सर्वे हिरण्यक कथमस्य
न सम्भाषसे । ततो हिरण्यकरतद्वचनं प्रत्यभिज्ञ-
ससम्भ्रमं वहिर्निःसृत्याब्रवीत् आः पुण्यवाना-
प्रियमुह्यन्ते चित्रग्रीवः समायातः ।

वस्य मित्तेण सम्भाषो यस्य मित्तेण संस्था

वस्य मित्तेण संलाधः तो मासीह पुण्यवान-
अथ पापवद्वाचैतान् दृष्ट्वा सावेक्ष्यः क्षणं स्थि-

उवाच सखे किमेतत् । चित्तग्रीव उवाच । मध्ये
मस्माकमविमृश्यकारितायाः फलमेतत् ।

रोगशमेकपरीतापग्रन्थनय्यसनानि च ।

आत्मापराधवृत्ताणां फलान्येतानि देहिनाम् ।

मृषिकश्चित्तग्रीवस्य बन्धनं क्रेत्तुं सत्वरमुपसर्पति ।
चित्तग्रीव उवाच मित्त मैवं कुरु । पूर्वमस्मादाश्रि-
तनासेषां तावत् पाशांस्मिन्नि मम पाशं पश्चात्
देवयमि । द्विगुणकोट्याह अहसत्यशक्तिः दन्ता-
श्च से कोमलाः तदेतेषां पाशांश्च कथं समर्थः ।
एव तावन्मे दन्ता न तुष्यन्ति तावत्तव पाशं
किर्नाह्म । अनन्तरमेवामपि बन्धनं यावच्छक्यं
देवयामि । चित्तग्रीव उवाच । एतन्मेव तद्यापि
तथाशक्ति बन्धनमेतेषां खण्डय ।

द्विगुण्यकेनोक्तम् आत्मपरित्यागेन यदाश्रि-
तानां परिरक्षणं तन्न नीतिवेदिनां सम्मतम् ।

ततः

धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तामिहता किञ्च हतं रक्षता किञ्च रक्षितम् ॥

चित्तग्रीव उवाच नीतिस्तावदीदृशेव । किमवह-
गस्मादाश्रितानां दुःखं तानु सर्वथैवासमर्थोनेदं
ब्रवीमि ।

अयमपरश्चासाधारणो हेतुः

जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तु विष्यति ॥

किञ्च

धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राप्तुं उत्सृज्यन्त

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति

यदि मित्यमनित्येन निर्मूलं मलवाहिना ।

यद्यः कायेन लभ्येत तन्न लब्धं भवेत्तु किम्

शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम्

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्यायिनो गुणा

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः प

कितः सन्नब्रवीत् साधु मित् साधु अनेनापि

वात्सल्येन त्वेलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्य

एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां बन्धनानि क्षिप्तानि ।

हिरण्यकः सर्वान् सादरं प्रपूज्यान् सर्वे चित्त

सर्वथा अत्र आलम्बनविधौ सति दोषमात्र

आलम्बवद्वा न कर्तव्या । इति प्रबोध्यति

कृत्वा आलिङ्ग्य च संप्रेषितस्त्रिदशैः सप

वारो वयेष्टदेशान् दयौ । हिरण्यकोऽपि स्व

वरं प्रविष्टः ।

अथ लघुपतनकनामा वायसः सर्वदृष्टान्त

माश्चर्य्यमिदमाह अहो हिरण्यक लाघयोऽसि ।
 यतोऽहमपि त्वया सह मैत्रीमिच्छामि । त्वं मां
 मत्तुङ्गानुग्रहीतुमर्हसि । एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽ-
 पि विवराभ्यन्तरादाह कस्त्वम् । स ब्रूते लघुप-
 त्तकनामा वायसोऽहम् । हिरण्यको विहस्याह
 याः का त्वया सह मैत्री ।

यतः

यस्मै शृङ्गान्ते लोके बृधस्तान्तेन योजयेत् ।
 अहमन्नं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ।

अपराध

भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं यतः ।

शृङ्गालात् पाशवद्वोऽसौ मृगः ताकेन रक्षितः ॥
 वायसोऽब्रवीत् कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति ।

अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामारण्यानी ।
 अस्यां चिरात्प्रवृत्ता स्नेहेन मृगकाको निवसतः ।
 स च मृगः स्वेच्छन्ना आभ्यन् हृष्टपुटाङ्गः केनचित्
 शृङ्गालेनावलोकितः । तं हृष्टा शृङ्गालोऽचिन्तयत्
 याः कथमेतस्यांसं सुललितं भक्षयामि । भवतु
 निवासं तावदुत्पादयामि । इत्यालोच्य उपस्-
 खाव्रवीत् मित कुशलं ते । मृगेणोक्तं कस्त्वम् ।
 स ब्रूते शुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । अतारण्यं

बन्धुहीनो मृतवन्निवसामि । इदानीं त्वां नि
मासाद्य पुनः सबन्धुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽसि
अधुना तवानुचरेण मया सर्वथा भवितव्यमि
मृगेणोक्तमेवमस्तु ।

ततः पश्चादहं गते सवितरि भगवति मरी
मालिनि तौ मृगस्य वासभूमिं गतौ । ततः च
कष्टक्षयाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य नि
मित्तं निवसति । तौ दृष्ट्वा काकोऽमृतं सखे को
द्वितीयः । मृगो ब्रूते लम्बकोऽयमस्मात्सख्य
च्छन्नागतः । काको ब्रूते मितं अकस्मादागतं
सखे मैत्री न युक्ता ।

तथाचोक्तम्

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचि
माज्जारस्य हि दोषेण हतो मृगो जरद्भवः
तावाहतः कथमेतत् । काकः कथयति

अस्ति भागीरथीतीरे मृगकुटनाम्नि पर
महान् पर्कटी दृष्टः । तस्य कोटरे जरद्भवनं
दृष्ट्वा मृगः प्रतिवसति । अथ कथं तच्छीवणं
तदुच्यवाचिनः प्रविष्टः स्वाहारात् किञ्चिदुद्धृत्य ह
तेनासौ जीवति ।

अथ कदाचिद्दीर्घकर्षणनामा माज्जारः पक्षि

ज्ञानं भक्षितुं तत्वागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा
जिज्ञासुकैर्भयार्तोः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा
गृहवेगोक्तं क्रोडयमाधाति । दीर्घकर्णे गृध्रभव-
त्किं समयजगद् दृष्ट्वा हतोऽस्मि ।

यथा

यावद्भयस्य भेतल्यं यावद्भयसमागतम् ।

आगतश्च भयं वीक्ष्य प्रतिक्रियाद्यद्योचिन्म्यम् ॥

। धृता आनिधाने प्रवर्तयितुमशक्ताः । तद्भवत् तावत्
व्यासमुत्पाद्य अस्म्य समीपमुपगच्छामि ; इत्या-
च्य उपसृत्याववीत् आर्यं त्वामभिदन्तं ।
सोऽब्रूत् कस्वम् सोऽब्रूत् माज्जीरोऽहम् ।
सो ब्रूते दूरमपसर न चेद्वन्तल्योऽसि मया ।
ज्जीरोऽब्रूत् ययतां तावत् नम वचनम् । ततो
गृहं वध्यस्तदा हन्तव्यः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद्विन्यते पूज्यते क्वचित् ।

अवहारं परिज्ञाय वध्यः पूजोऽयवा भवेत् ॥

सो ब्रूते ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि ।

सोऽब्रूत् अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्थायी
गामिपाणी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरं-
तिष्ठामि । युष्मान् धर्मज्ञानरतान् विश्वासभूमय
ते पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रसुवन्ति ।

अतो भवद्भ्योविद्यावयोयुद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहा-
गतः । भवन्तश्चैतादृशा धर्मीक्षाः यन्मामतिथिं हन्तु-
मुद्यताः । गृहस्यधर्मस्यैषः

अरावप्यचितं कार्यमातिथ्यं गृहभागते ।

क्षेत्रः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरति द्रुमः ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः
पूज्यताम् ।

यतः

हृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृष्टा ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तत्रैव

उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहभागतः

पूजनीयो यथायोम्यं सर्वदेवमयोऽतिथिः ॥

गृध्रोऽवदत् मार्जारो हि मांसरुचयः पक्षिणा

काश्चात् निवसन्ति तेनाहमेवं ब्रवीमि । तच्छ्रुत्वा

मार्जारो भूमिं स्मृत्वा कर्णौ स्मृशति प्रुते च म

धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणोदं दुष्करं व्रतं चान्द्र

यणमध्यवसितम् । यतः परस्परं विवदमानान्

मपि धर्मशास्त्राणां अहिंसा परमो धर्म इत्येत

मत्यम् ।

सर्वहिंसानिरुक्ता ये नराः सर्वसहाय्य ये ।

सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

एक एव मुहूर्तस्मिन् निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यक्तुं गच्छति ॥

योऽस्ति यस्य यदा मांससुभयोः पश्यतां नारम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥

स्वच्छन्दवनजातेन शाक्रेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य मृधोदरस्यार्थैः कः कुर्यात् पातकं मृदत् ॥

एवं दिग्वास्य स माञ्जरीरस्तत्तुकोटरे स्थितः ।

तो दिग्नेषु गच्छत्सु पक्षिणावकानां क्रम्य कोटरमा-

नियं प्रत्यहं खादति । येषामपत्यानि खादितानि तैः

लोकात्तैर्विलपाद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समाख्या ।

तत् परिज्ञाय माञ्जरीरः कोटराद्भिन्नः स्थलं वहि-

ः प्रत्यायितः । पश्चात् पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भि-

न्नात तत्तुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अन्-

तरम् अनेनैव जराद्वेनास्माकं शावकाः खादिता

न्ति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य मृधो व्यापादितः ।

इत्याकर्ण्य जम्बुकः सकोणमाह मृगस्य प्रश-

मदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एवासीत् । तत्

पक्षं भवता सह एतस्य स्नेहानुदन्तिवत्तरोत्तरं

वर्धते ।

अथवा

यत् विद्वज्जनो नास्ति साधयस्तत्तात्पर्यधीरपि ।
 निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥
 अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम् ।
 उदारवरितानान्तं वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
 यथायं सगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । सगो
 जवात् किमनेनोत्तरेण । सत्त्वेरेकत्वं विवस्त्रा
 नापिः सुखमनुभवद्भिः स्वीयताम् ।

एत.

न कश्चित्कस्यचिन्मितं न कश्चित्कस्यचिर्द्विपुः ।
 श्रवहारेण मित्वाणि जायन्ते रिपतस्तथा ॥
 ताकेनोक्तमेवमस्तु ।

एकदा निश्चितं गृगालो ब्रूते सत्यं सत्यं
 अस्मिन् वनकदेशे शस्यपूर्णं त्रेत्रमस्ति । तद्वृक्षं त्वं
 नीत्वा दर्शयामि । तथा कृते सति वृगः प्रत्यः
 तत्र गत्वा शस्यं खादति । अयं त्रेत्रपतिना जेतुं
 दृष्ट्वा पाशो लोजितः । अनन्तरं पुनरागतो वृगः
 पाशैर्बद्धोर्जचिन्तयत् को मामितः कालपाशादिः
 साधपाशान् जानुं समर्थो मित्वादित्यः । अनन्तरं
 अस्मिन्कस्तवागत्य उपस्थितोर्जचिन्तयत् फलिता नाय
 दस्माकं कपटप्रबन्धेन मनोरथामिहि । एतस्योल्
 त्यमानस्य मांसाद्वर्गिणानि अस्थीनि मया

माप्रव्यानि । तानि च वाञ्छित्येन भोजनानि भवि-
ष्यन्ति । मृगस्य हृष्टोक्तासितो व्रते सखे किञ्चि-
दवकासश्च न्यूनं मत्तरं दातव्यं माम् ।

५५ :

उक्तं व्यसने चैव दर्शितं राष्ट्रविलयः ।

राजद्वारं भ्रममानं च दक्षिणति स जात्यवः ॥

वक्ष्यकः पाशं विलोच्य मुञ्चरचित्तयन् हृष्ट-
मानसः सन् ॥ व्रते च मये स्वायत्तिर्निश्चिता-
मप्यासदय भट्टारकवारे कथमेतान् दत्तैः सुभाभि-
रतः यदि चित्तं जात्यया मत्तमे तदा प्रभाते
रक्षया वक्तव्यं तत् कर्त्तव्यमिति ।

अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले उगमनागतज-
लोत्थ इतस्ततोऽभ्यष्यन् तथाविधं हृष्टोवाच सखे
कमेतत् । मृगेणोक्तम् अवर्धयितुं हृडाभ्यष्य
कमेतत् ।

शाचोक्तम्

सुहृदां हितकामाणां यः शृणोति न भाषितम् ;

विण् सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥

काको व्रते स वक्षकः कास्तं । मृगेणोक्तं मन्त्रा-

सार्धं तिष्ठत्यत्रैव । काको ब्रूते उक्तमेव
सया पञ्चम् ।

अप्रगोधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकाङ्क्षम् ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामापि ॥

पगोक्षं कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयन्तादृशं मितं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

ततः काको दीर्घं निश्चस्य अग्रे वक्ष्यकं किं त्वया

पापकर्मणा कृतम् ।

उपकारिणि विश्वे शुद्धनतौ यः समाचरति पापम्
तं जनमसत्यसन्तं भगवति वसुधे कथं वहामि ॥

अथ प्रभाते जेतपतिर्लघुद्वस्तसां प्रदेशं गच्छन्
काकेनावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तं स्व-
यम् त्वमात्मानं मृतवत् सन्दर्शं वातेनोदरं पूर-
यित्वा पादान् स्तब्धीकृत्य तिष्ठ । अहं तव चक्षुषी-
चक्षुः विलिखामि । यदाहं शब्दं करोमि त्वम्
त्याय सत्वरं प्रलापित्यसि । मृगस्तर्धय काकवचनेन
स्थितः । ततः जेतपतिना हर्षोत्फुल्ललोचनेन
तथाविधो रूप आलोकितः । आः स्वयं मृतोऽपि
इत्युक्त्वा मृगं पत्न्यान्मोचयित्वा पाशान् अशी-
सत्वरं बभूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वर-
मुत्थाय प्रलापितः । तमुद्दिश्य तेन जेतपतिना
शिशनेन लघुदेन शृगालो व्यपादितः ।

एतत् श्रुत्वा लघुपतनकः पुनराह

भक्षितेनार्पि भवता नाहारो मद पुष्कलः ।

त्वयि जीवति जीवाभि चित्तरीव इयानघ ॥

हिरण्यको ब्रूते चपलस्त्वं चपलेन सह स्निहः
सर्वं वा न कर्त्तव्यः । किञ्चान्यत् गतुं पक्षी भवता
न स्म्याकम् । उक्तं सैनत्

गदणः न हि सन्तुध्यात् सन्निष्टेनापि सन्निना

मृतप्रसपि पानीयं ग्रमयत्येव घानकम् ॥

दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्यया न हृतोऽपि सन् ।

मणितः भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ।

अधुपतनको ब्रूते श्रुतं मया सर्वम् । तथापि ममै
वाक्येव सङ्कल्पं यत् त्वया सह गौहृद्यमदस्य
हर्त्तव्यमिति । नोत्तेदनाहारेणात्मानं तव द्वारि
व्यापादयिष्यामि ।

एतद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको वह्निर्निःसृत्याह
व्याप्यायेतोऽहं भवतामनेन वचनामृतम् ।

किञ्च

रक्षभमेवो याच्ञा क नैष्ठुर्यं च न चित्तता ।

क्रोधो निःकृत्यता ह्युत्तमेतन्निवस्य दूषणम् ॥

एतद्वचनोक्तमेकमपि दूषणं त्वयि न लक्ष्यते । तद्
यत् भवतोऽभिमतसेव । इत्युक्त्वा हिरण्यको भैतं
विधाय भोजनविशो गौर्गम्यं

वायसोऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रभृति तयोरन्यो-
न्याहारप्रदानेन कुशलप्रदं विश्वभालापेक्षु कालो-
ऽतिवर्त्तते ।

एकदा लघुपतनको द्विरण्यकमाह सखं वाय-
सस्य कष्टलभ्याहारमिदं स्थानम् । तदेतत् परि-
त्यज्य स्थानान्तरं गन्तुमिच्छामि । द्विरण्यको ब्रूते
मित्तं क्व गन्तव्यम् । वायसो ब्रूते अस्ति सुनि-
र्वाप्तं स्थानम् । द्विरण्यकोऽब्रूत् किन्तत् ।
वायसो ब्रूते अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूरगंगाभिधानं
सरः । तत्र चिरकालोपाज्जितः प्रियसङ्गो
मन्यराभिधानः कूर्मः सङ्गजधार्मिकः प्रतिवसति ।
स च भोजनविशेषैर्मां संवर्द्धयिष्यति । द्विरण्यको-
प्याह तत् किमतावस्थाय मया कर्त्तव्यं मामपि
तत्र नय ।

अथ वायसस्तेन मितेन सह चित्वालापकया
सुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो मन्यरो
द्रुमादेव लघुपतनकपालोक्त्य उच्यते यद्येवित-
मातिष्ठ विधाय भूपिकस्थापितधिसत्कारं चक्रा-
वायसोऽब्रूत् सखे मन्यर मविशेषभूजामस्मै विधेहि
यतोऽयं पुण्यकर्म्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो
द्विरण्यको नाम भूपिकराजः । एतस्य गुणश्रुतिं

नह्यमहस्वद्वयेन यदि सर्पराजः कदाचित् कर्तुं
 नर्थः स्यादित्युक्त्वा चित्तग्रीवोपागम्यानं दण्डितवान् ।
 तौ मन्थरः सादरं द्विरुद्धतं संपूज्यात् भद्रं
 तस्मै निज्जनननाशमनकारणमाध्यातुमर्हसि ।
 परम्यकोऽवयम् कथयामि श्रूयताम् ।

अस्मिन्पक्षकाभिधानात् नमर्थः परिव्राजका-
 नयः । ततश्चूडाकर्णौ नाम परिव्राजकः प्रति-
 ति । अथ भोजनावशिष्टनिजान्द्रमहितं भिक्षा-
 तं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्तूपिति । अहं च तद्वस्त्र-
 मयं प्रत्यहं भक्षयामि । एकदा तस्य प्रियमुच्छृत्-
 त्वाकर्णौ नाम परिव्राजकः समायातः । तेन
 कथाप्रसङ्गावास्थितो मम तामादं जर्जरदंश-
 म्भिन चूडाकर्णौ भूमिमताडयत् । वीणाकर्णौ
 सच सखं किमिति मम कथाविरक्तोऽन्यामक्रो-
 दात् । चूडाकर्ण उवाच भद्रं नाहं विताः किन्तु
 तदं मूषिको समापकारी सदा पादस्थं भिक्षा-
 त्भक्ष्य भक्षयति । वीणाकर्णौ नागदन्तकं
 गोत्याह कथं मूषिकः स्वल्पबलोऽप्येतावद्दूरमु-
 रति । तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यम् ।
 एव विचिन्त्य परिव्राजकेनोक्तं कारणं श्रुत्वा धन-

यतः

धनवान् बलवान् लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
प्रभुत्वं धनसुखं हि राज्ञामप्युपजायते ॥

ततः खनित्वा दातुं तेन विदुरं खनित्वा चिर-
सञ्चितं समं धनं गृहीतम् । ततः प्रत्यहं निजशक्ति-
हीनः स्वतोत्साहरहितः स्वाहारमप्युत्पादयितु-
मजमः स्वाशं मन्दं मन्दमुपमर्पन् चूडाकर्णेनाव-
लोकितोऽहम् ततस्तनोक्तम् ।

अर्थेन बलवान् सर्वं अर्थाद्भवति परिश्रुतः ।

पश्चाद्यं भूपिकः पापः स्वजागिसमतां गतः ।
एतदाकर्ण्य मया लोचितं ममावावस्थानमपुत्र-
मिदानीम् । यच्चान्यस्मै एतदृत्तान्तवाक्यं तदप्य-
चितम् यच्च याच्ञया जीवनं तदप्यतीव यद्विमत-
तत् किमृहं परपिण्डेनात्मानं पोषयामि । क-
भोः तदपि द्वितीयं कृत्यद्वारम् । यतः

रोगी चिरप्रवासी पराव्रभोगी परावसथभायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं भोःस्य दिशामः ॥
इत्यालोच्यापि लोभात् पुनरपि वदीयस्व यदीति
ग्रहमकरवम् ।

लोभेन दद्विचलति लोभो जनयते त्वषाम् ।

ततोऽहं नन्दं मन्दमप्रमर्षस्तेन वीणाकर्णेन अञ्जर-
वशखण्डेन ताडितोऽविन्तयं लब्धोऽहमनुष्टो नित्य-
मात्मद्रोही भवति ।

सर्वो एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न जानसन् ।

सर्वोऽनस्पृक्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मातमन् ॥

सन्तोषाभ्युत्पन्नानां यत् सुखं शान्तकेतसाम् ।

कुलशङ्कननुखानामित्येतस्य धारयाम् ॥

अमेधितेभ्यश्चकारमहृष्टविरहज्यथम् ।

अनृक्तर्कायतनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥

न योजनशतं दूरं वाह्यमानस्य दृश्यया ।

सन्तुष्टस्य करप्रप्तं पथ्ये भवति नादरः ॥

तदत्राप्यर्थोऽपि तत्कार्यपरिच्छेदः श्रयाम् । इत्या-
दिष्वहं निर्जनवनमागतः । ततोऽस्मत्पुण्यो-
दनेन मित्रेषाहं स्नेहानुवृत्तया अनुगृह्योतः । अधुना
च पुण्यपरम्परया भवदाश्रयः स्वर्ग एव मया प्राप्तः ।

तदेवं ते स्नेच्छाहारविहारं कर्त्तव्याः सन्तुष्टाः
सर्वं निवमन्ति स्म ।

अथ कदाचिच्चिदाङ्गनाभा भृगः केनापि त्रासि-
त्वागत्य मितितः । ततः श्रुत्वादायान्तं भयहेतुं
अन्धाव्य मन्थगो जलं प्रविष्टः मूषिकश्च विवरं गतः
माकोऽपि उड्डीय दृक्भाख्युदः । ततो लघुपतन्नेन

मुद्गरं निरुध्य भयहेतुर्न कोऽप्यालोकिनः । पञ्चा
ह्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टा
मन्यरेणोक्तं भद्रं मृगं कुशलं मे । खेच्छया उदरं
द्याहारोऽनुभूयताम् । अत्रापि स्थानेन वननि
रुतायीक्रियताम् ।

चित्वाङ्गो ब्रूते लुब्धकत्वामितोऽहं भवता शर
भागतः भवद्भिः सह सख्यमिच्छामि । द्विगुण्य
वदन् मितत्वं तावदभ्याभिः सह अयत्नेनैव निरु
भवतः तदत्र भवता स्वगृहनिर्व्विशेषेण स्वीयता
तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दः कृतस्थेच्छाहारः पान
पीत्वा जलामन्नतरुच्छायायासुपतिष्ठः ।

अथ मन्यरेणोक्तं सुखे मृगं केन त्वामितोऽपि
अस्मिन् विजने घने कदाचित् किं व्याधाः
द्वयन्ति ।

मन्यरेणोक्तम् अस्ति कलिङ्गविषये रुक्मः कुटोः
रुपतिः । स च दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य स
भागानदीतीरे तमावासितकटको वर्त्तते । प्रा
तेनात्प्रागस्य कर्पूरसरः समीपे भवितव्यमिति ।
धानां सुखात् किंवदन्ती श्रूयन्ते । तदत्रापि प्रा
वस्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथा कार्यं त
पश्यताम् । तच्छ्रुत्वा कूर्मः समथमाह जलाशया

गच्छामि । काकस्थगावपि उक्तवन्तौ एवगन्तुः । ततो
 तिरण्यको विन्द्याह पुनर्जलाग्रये प्राप्तो मय्यस्य
 जगत् स्थले गच्छतोऽस्य कः प्रकारः ।

तदि तस्य वचनमाकर्ण्य कृतता भयेन विभृग्ध
 तं जलाग्रयमुत्सृज्य मय्यगच्छति । ततो
 तिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टं जन्माना मय्यगमन्-
 तम् । ततः स्थले गच्छन् कैनापि व्याधेन कानन
 तिरण्य मय्यग प्राप्तः । तं गृहीत्वा जलाग्र
 तपि बद्धा व्याधः स्वगृहाभिमुखं चरितः ।

अथ ते मृगवायसमुपिकाः परं विनादमुपगता-
 तमनगच्छन्ति स्म । ततो तिरण्यको विन्दुपति

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
 गच्छाम्यश्वं पानमिवार्णवस्य ।
 तावद्वितीयं समुपस्थितं मे
 द्विद्वेष्वनर्था ब्रह्मलीभवन्ति ॥

स्वभावजन्तु दम्भितं भाग्येनैवाभिजायते ।
 तदन्तममौर्द्धमापस्वपि न मुञ्चति ॥
 न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
 विश्वास्तदाहः पुंसां यादृङ्मिते स्वभावजे ॥
 इति मुञ्जर्विचिन्त्य सहो दुर्दैवम् ।

स्वकर्म्मसन्तानविचेष्टितानि

कालान्तरावृत्तिशुभाशुभानि ।

इहैव दृष्टानि मयैव यानि ।

जन्मान्तराणीव दृशान्तराणि ॥

कथं वा इत्यमेवैतत्

कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्

समागमाः सापगमाः सर्वसुखादिभङ्गः

एवं ब्रह्म विलप्य हिरण्यकश्चिदाङ्गलघुपतन

वाह यावदयं व्याधो वनात् न निःसरति तावन्म

मोचयितुं यत्नः क्रियताम् । तावूचतुः सत्वरं व

सुपदिश । हिरण्यको जूते चित्ताङ्गो जलसा

गत्वा मृगमिव आत्मानं निःश्रेष्ठं दर्शयन् । लम्

नकश्च तस्योपरि स्थित्वा पञ्चा किमपि विलिख

नूनमनेन लुब्धकेन मृगमांसार्थिना कच्छपं परि

सत्वरं तत्र गन्तव्यम् । ततोऽहं मय्यरस्य

ईक्षामि । सन्निहिते लुब्धके भवद्वा पत

तव्यम् ।

ततश्चित्ताङ्गलघुपतनदाभ्यां शीघ्रं गत्वा

अमृष्टिते सति स व्याधः शान्तः पानीयं पीत्वा

रधस्तादुपविष्टशयाविवं मृगमवलोक्य कच्छपं

यमीपे निधाय कर्त्तरिकाभासाय प्रहृष्टमना

नित्यं चलितः । अतान्तरे हिरण्यकेनागत्य
च्छिन्नवन्धनः स कूर्मः सत्वरं जलाशयं प्रविष्टः ।
य च सद्यः आसन्नं तं आधमालोक्त्याय हृतं
जलागितः ।

यो ध्रुवाणि तस्मिन् अक्षराणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति यध्रुवं नष्टमेव हि ।
लोहमौ निगमः कटकं प्रविष्टः । सत्यरादयश्च
स मङ्गादयः स्वस्या न गत्वा यथाभुवरास्थितः ।

विष्णुपरायणम् ।

द्वन्द्वं प्रति हृदयामभः कोपः ।

यथाशर उच्यते ।

अर्जुनः शङ्करस्यागच्छचारं पृथिवीमिमाम् ।
स हर्षा स्वयं दिव्याष्टविर्विद्याधरीकरे ॥
सन्तानकानाम् । खलं यस्या गन्धेन वासितम् ।
अतिसेव्यममूढं क्षात्रादनं वनचारिणाम् ॥

उन्मत्तवतधृन्विप्रः स दृष्ट्वा शोभनां स्वजस
ता यथाचे वरारोहो विद्याधरबधं ततः ॥

याचिता तेन तन्वङ्गी भालां विद्याधराङ्गन
ददौ तस्मै विद्यालाक्षी सादरं प्रणिपत्ता त
तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्वजमुन्मत्तरूपधृव
त्वात्वा स विप्रो मैत्रेय एगिवभ्याम मेदिनी

स ददर्श सुभायान्तमुन्मत्तैरावतस्थितर
वैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिम
तामात्मनः स गिरसः स्वजमुन्मत्तपद्मदाम
लाश्रयासरराजाय चित्रेपोन्मत्तवन्मनिः
मृहीतागरराजं तं व्यगेरावतमृद्वाति ।

तस्मात्तराज कैलासगिर्यंगं जाल्लवा यद
मदान्धकारिगालोऽसौ गन्धाङ्गदेन वारण
करेणाङ्गव्य चित्रेप तां स्वज धरणीतनं ।

ततश्चक्रोध भगवान् दृष्ट्वासा रुदिपुङ्गवः ।
मैत्रेय देवराजं तं क्रुद्धयैतद्वच्च ह ।

ऐश्वर्यमत्त दृष्टात्स्त्रतिस्तब्धोऽसि वारः
श्रियो धाम स्वजं यत्त्वं सदृतां नर्भितन
प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरः सरम्
द्वर्षोत्पुल्लकपोलेन न चापि गिरसा धता
यमा दत्तामिमा भालां यस्मान्न बद्ध मन्यसे

त्वैलोक्यधीरतो मूढः विनाशमुपयास्यति ॥
 मां मन्यतेऽन्यैः मह्यं नूनं शक्नो भवान् द्विजः
 यतोऽवमानमस्माकं सातिना भवता कृतम् ।
 सङ्कता भवता यस्मात् क्षिप्ता माला महीतले
 तस्मान् प्रनटलक्ष्मीकं त्वैलोक्यं ते भविष्यति ।
 यस्य मञ्जातकोपस्य भयमेति चराचरम् ।
 तं त्वं मासतिर्यगेण देवराजावमन्यसे ॥
 स महेन्द्रो वारणस्कन्धाटवतीर्थे त्वरान्वित
 प्रसादवासात् तदा दुर्वाससमक्रतमपम् ॥
 प्रसादासातः स तदा प्रणिपातपुरःसरम् ।
 प्रतवाच मन्त्रज्ञात्तं दुर्वासा मुनिसभम् ॥
 नाहं कृपान्तुष्टयो न च मां भजते तस्मात्
 शन्ये ते मनयः शक्नो दुर्वाससमन्त्रि माम् ।
 गीतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमापादितो मया ।
 अक्षान्निमारसर्वस्य दुर्वाससमवेहि माम् ।
 यशिताद्यदयामार्यः स्तोत्रं कुर्वद्विरुद्धम् ॥
 गर्व्यं गतोऽसि येनैवं मासद्यद्वावमन्यसे ।
 जलज्जटाशलापस्य सृकुटी कुटिलं मुखम् ।
 निरीक्ष्य कस्त्रिभवने पमयो न गतो भयम् ।
 नाहं धर्मिष्ये वज्रना किमुक्तेन शतक्रतो ।
 विदुष्वनामिमां भूयः करोथननयात्तिकाम्

प्रत्यक्षाः प्रययौ विप्रो देवराजोऽपि तं पुनः ।
आरुह्यैरावतं ब्रह्मन् प्रययावमरावतीम् ॥

ध्रुवोपाख्यानम् ।

परशुर उवाच ।

प्रियव्रतोत्तानपादो जनोः स्वायम्भुवस्य तु
हो पुत्रो मुमहावीर्यो धर्म्मज्ञो कथितो त्व
तयोक्तानपादस्य सुकष्यामृतामः पुनः ।
अभीदायामभूद्ब्रह्मन् पितुरत्यन्तव्रतमः ॥
मनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज
म नीतिप्रीतिमांस्तस्यां तस्य चाभूत्पुत्रः भूत
राजासनस्थितस्याङ्गं पितुर्भातरमादितम्
दृष्टोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तस्माद्वेदं मनोरथम् ॥
प्रत्यक्षं भूपतिस्तस्याः मुरुष्या नाभ्यनन्दत ।
प्रणयेनागतं पुत्रमत्सङ्गारोहणं सुकम् ॥

रूपक्रीदनयं दृष्ट्वा तसङ्कारो हृष्योत्सुकम्
पितुः पुत्रं तद्यारुढं मुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
दि दत्ते किं दृष्ट्वा वत्स महानेप मनोरथः ।
अन्यस्त्रीगर्भजातेन असम्भूय समोदो ॥

उत्तमोत्तममप्राप्यसविवेकोऽभिवाद्यासि ।
 मत्तं सत्स्वगायस्य किन्तु न त्वं मया हृतम् ।
 एतद्राजामनं सर्वं भूभृत्संयदकेतनम् ।
 दीप्यं समीपं पुत्रस्य किमात्मा क्षिप्यते त्वया ॥
 पश्येत्संनोरथशोभं सत्पुत्रस्यैव किं वया ।
 भनीत्यामात्यनो जम्ब किं त्वया नायगच्छते ।

दाम्पत्यपितरं बालसंयुक्ता मातृभाषितम्
 जगाम कुपितो मातृनिजाया द्विजसत्तिरम्
 तं दृष्ट्वा कृपितं पुत्रपीडितप्रस्फुरिताधारम् ।
 सुनीतिमङ्गुमारोप्य भैवेयेतदभाषत ।
 वत्स कः दीपहेतुस्तं कश्च त्वा गमिसिवाहति
 कीदृशजातानि पितरं तव दस्तं प्राभाष्यति ॥
 तत्पुत्रः सकलं माते कथयामास ननुया ।
 नरुचिः प्राह भूपालं प्रत्यक्षमपि गर्जिता

विनिश्चस्येति कथिते तस्मिन् पुत्रे सदुर्ध्वना
 यामचासेक्षणा दीप्ता सुनीतिर्वाक्यमप्युक्तम् ॥
 प्रकीर्तितः सतः साहेदं स्वल्पभाष्योऽस्मि पुत्रक ।
 पश्येत्परम्यं तं वत्स सपत्नैरेवमप्युचते ॥
 नोद्वेगस्तान् कर्त्तव्यः कृतं यद्वदता पुरा ।
 तत्कोऽप्यहर्त्तुं प्रकीर्तिं दातुं कक्षाकृतं त्वया ॥
 राजाहन् तथा कृतं वराध्वा वरवारणाः ।

यस्य पुत्रयानि तस्यैते मत्वैतच्छास्य पुत्रक ॥
 अन्यजन्मकतैः पुत्र्यैः सुरुच्यां सुरुचिर्दयः ।
 भार्य्यैः प्रीच्यते चान्या महिधा भाग्यवर्जि
 पुत्रयोपचयसम्पन्नस्तस्याः पुत्रस्तपोनमः ।
 मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुत्रयो ध्रुवो भवान्
 तेष्वपि दास्यं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रक ।
 यस्य यावत् स तेनैव स्येन तुष्यति इद्विमान्
 यदि वा दास्यमत्यर्थं सुरुच्या वचंसा तव ।
 तत्पुत्रयोपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥
 सुगीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते वा
 निम्नं यथापः प्रवणाः पातमायान्ति सम्पद
 ध्रुव उवाच ।

अथ यत्त्वमिदं प्रादु प्रशमाय वचो म
 नेतद्वचसः। भिद्रे हृदये मम तिष्ठति ॥
 सोऽहं तथा दतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तम
 स्थानं प्राप्स्यस्यशेषाणां जगतामपि पूजित
 सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या ज तोऽस्मि नोद
 प्रभावं पश्य मेऽस्य त्वं दृढस्यात् ॥ १० ॥
 उक्तमः स मम आता यो गर्भे न धृतस्त
 व राजासनमाप्नोतु पितः इत्तं तथास्तु न
 नान्यदत्तमभीक्ष्णमि स्थानमस्य इत्यर्थात्

इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्रापयितुं नमः ॥
निर्जङ्गमस्य भट्टाग्यातुरित्युक्तं मातरं प्रवः ।
पुराञ्च तित्थस्य तत्सहास्योपवनं दत्तं ॥

भगवतीप्राप्त्यानमः ।

भगवत्पञ्चमः ।

एतद्भगवन्नाह भगवत्स्य सङ्गीतः ।
कथञ्चिदापि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि :
पराशर उवाच ।

शालग्रामे महाभागे भगवद्भक्तमात्मनः ।
म उवाच चिरं कालं मैत्रेय शृणुमीश्वरिः ॥
अत्रिसादित्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वदः ।
अथाप्यपरमां कथां मनसश्चापि संयमे ॥
सरित्पद्मकुण्डादाजं चक्रे देवप्रियाकृतं ।
तान्वाति चरः कर्माणि निरुद्धो योगतापसः ॥

जगत्स्य संज्ञभिर्नेश्वर्यमेकदातु महानदीम् ।
मह्यौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्थानान्तरक्रियाः ॥
अथाजगाम तत्तोर्यं जलं यातुं पिपासितः ।
आसन्नप्राता बभूवैकैव हरिणी वनात् ॥

ततः समभवत्तत्र पीतप्राये जले तथा ।

सिंहस्य नादः सुमहान् सर्जप्राणिभयङ्करः ॥

ततः सा सहसा त्वासादाश्रुता निम्नगातटम् ।

अत्युच्चारोदणेनास्या नद्यां गर्भः पपात ह ॥

तमुत्सृजमानं वेगेन वीचिमालापविभुतम् ।

जगद् स नृपो गर्भात् पतितं मृगपोतकम् ॥

गर्भजच्यतिदोषेण प्रोक्तङ्गाक्रमणेन च ।

मैत्रेय सापि हरिणी पपात च ममार च ॥

हरिणीं तां विलोक्याद्य विपद्नां नृपतापसः

मृगपोतं मत्तादाय निजमाश्रममागतः ॥

चकारानुदिनश्चासौ मृगपोतस्य वै नृपः ।

पोषणं पुथ्यमाणस्य स तेन वदधे मुने ॥

चचाराश्रमपर्यन्ते तृणानि गहनेषु सः ।

दूरं गत्वा च शार्दूलत्वासादभ्याययौ पुनः ॥

प्रातर्गत्वातिदूरञ्च गायमायात्ययाम्भमम् ।

पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योदजाजिरे ॥

तस्य तस्मिन् मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि ।

आसीच्चेतः रामासक्तं न यदवबन्धो हि ॥

विमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झताशेषवान्धवः

ममत्वं स एवकारोच्चैस्तस्मिन् हरिणबालके

किं दुर्कर्मद्वितो व्याघ्रैः किं सिंहैः निपाति

चिरायमाणं निष्क्रान्ते तस्यामीदृति मानसम् ॥

एषा वसुमती तस्य खुरायन्नतर्कवरा ।

प्रीतये मम जातोऽसौ क्व ममेणकबालकः ॥

विपाणायणं मदाह्वं कण्डूयनपरो हि मः ।

जेमेणभ्यागतोऽरुण्यादपि सां मुखयिष्यति ॥

एते लूगशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्भूतः ।

कुशाः काशा विराजन्ते भटवा सासगा इव ॥

इत्थं चिरगते तस्मिन् स चक्रे मानसं मुनिः ।

प्रीतः प्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन्मुखे ॥

(समाधिसङ्कलस्यासीत् तन्मगत्वाद्यतात्मनः ।

संत्यक्तराज्यभोगिर्द्विस्त्रजनस्तपि भूपतेः ॥

चपलं चपते तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

लगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ॥

कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे नहीपतिः ।

प्रितेव साश्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥

मृगमेव तदाऽप्यञ्जीत् त्यजन्प्राणानसावपि ।

तन्मयत्वेन मैतेयं नाव्यत् किञ्चिदचिन्तयत् ॥

महाभारतम् ।

परीक्षितुपाख्यानम् ।

गतोऽपरम्भिन् सम्प्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तू
परोक्षिन्नाम राजासोत् ब्रह्मन् कौरववंशजः ।
मृगान् विध्यन् वराहान्श्च तरुलून् सहिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान् वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥

स कदाचिन्मृगं विद्धा वाणेनानतपर्वणा ॥
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गह्वरे वने ॥
परित्यान्तः पिपासार्त्त आससाद् मुनिं वने
गवां प्रक्षारेष्वासीनं बल्लानां मुखनिःसृतम् ।
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिव्रतां प्रयः ॥
तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा शंसितव्रतम् ।
अष्टच्छद्मनुरुद्यम्य तं मुनिं दृक्कुराम्बितः ॥
भो भो ब्रह्मन्महं राजा परोक्षिदभिमन्भुजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कश्चित्तं दृष्टवान्मेव ॥
स मुनिस्तं तु नोवाच किञ्चिन्मौनव्रते स्थितः ॥

तस्य स्कन्धे भूतं सर्पं क्रुद्धो राजा समा गतः
समत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समपैक्षत ॥

न स किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥
 स राजा क्रोधममृतृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
 दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वासीत्तथैव सः ॥
 नहि तं राजगार्दूलं जमाशीलो महामुनिः ।
 स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यधर्पयत् ॥
 नहि तं राजगार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ;
 जानाति भरतश्चष्टस्तत् एनमधर्पयत् ॥

तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तस्मतेजा महामाताः ।
 शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥
 मर्यादाः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
 जपिपुत्रेण नन्दार्थे जशेन दिजसन्तम ॥
 तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
 शवं स्कन्वेन वद्धति मा शृङ्गिन् गर्विनो भव ॥
 क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
 दर्पजाः पितरं दृष्ट्वा यस्त्वं शवधरं तथा ॥
 एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
 मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्युत्थत मन्युना ॥
 न तं जशसः प्रेक्ष्य सूत्रतां वाचमुत्सृजन् ।
 अपृच्छत्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥

उश उवाच ।

राा प्रोक्षिता तात मृगयां परिधावता

अवसक्तः पितृहोऽद्य मृतः स्कन्धे भुजङ्गमः ॥

शृङ्गी उवाच ।

किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्ट दुरात्मनः ।

ब्रूहि तत् कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥

कृश उवाच ।

स राजा मृगयां यातः परीक्षिदभिमन्युजः ।

ससार मृगमेकाकी विद्धा वाणेन शीघ्रगम् ॥

न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तस्मिन् महावने ।

पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥

तं स्थागुभूतं तिष्ठन्तं क्षुपिपासाश्रमातुरः ।

पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥

स च सौजव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।

तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समाभूजत्

शृङ्गिस्तव पिता सोऽपि तर्धवास्ते यतव्रतः ।

सोऽपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाहयम्

श्रुत्वैवमपिपुत्रस्तु शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितम् ॥

कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥

आविष्टः स हि कोपेन शशाङ्कं नृपांतं हरा ।

वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगवलात्कृतः ॥

गोऽसौ दृढस्य तातस्य तथः कङ्कगतस्य च

स्कन्धे मृतं समास्त्राचीत् पद्मगः । राजकिन्निषी ॥

तं पापमसिसंक्रुडस्तत्तकः पद्मगेश्वरः ।

हिजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ।

सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ॥

इति शप्तातिसंक्रुडः शृङ्गी पितरमभ्यगात् ।

आसीनं गोव्रजे तस्मिन् वहन्तं शवपद्मगम् ॥

स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी रक्तन्धगतेन वै ।

गवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमाकुलः ॥

कुःवाङ्माशूणि मुमुक्षे पितरश्चेदमब्रवीत् ॥

धृत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ।

वाङ्मा परीक्षिता कोपादशपं तमहं व्रजम् ॥

सप्तमेऽहनि तं पापं तत्तकः पद्मगोत्तमः ।

वैवस्वतस्य सदनं नेता परमदारुणम् ॥

तमब्रवीत् पिता ब्रह्मंस्तया कोपसमन्वितम्

त मे प्रियं कृतं तात नैष धर्म्मं क्षपस्विनाम् ॥

वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।

दायतो रक्षितास्तेन तज्य पापं न रोचये ॥

यदि राजा न संरक्षेत् पीडा नः परमा भवेत् ।

न शक्नुयाम चरितुं धर्म्मं पुत्र यथासुखम् ॥

रक्षमाणा वयं तात राजभिर्धर्म्मदृष्टिभिः ।

ततो विप्लवं धर्म्मं तेषां भागोऽस्ति धर्म्मतः ॥

राजके ज. ग. दे दोषा जायन्ति वै सदा ।

उद्धृतं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै
 नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ।
 राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात् स्वर्गः प्रतिष्ठि
 परीक्षितु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः ।

रक्षत्यस्मांस्तथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजा विभो
 तेनेह क्षुधितेनाद्य आन्तेन च तपस्विना ।

अजानता कृतं मन्ये ब्रतमेतदिदं मम ॥

कस्मादिदं त्वया बाल्यात् सहसा दुष्कृतं कृतम्
 न सोऽर्हति नृपः गाप्रमस्मन्तः पुत्र सर्वथा ।

शङ्गी उवाच ।

यद्येतत् साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम्
 प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत्
 नैवान्यद्येदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।

नाहं मृषा ब्रवीम्येव स्वरेष्वपि कुतः शपन् ॥

शमीक उवाच ।

जातास्यग्रप्रभावं त्वां तात सत्यगिरं तथा ।

नानृतं लोक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥

पित्वा पुत्रो वदःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु
 किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः सदः ॥

सोऽहं पश्यामि धक्तव्यं त्वरि धर्माभृता ॥

पुत्रत्वं बालताञ्चैव तवावेक्ष्य यः साहसम् ॥

स त्वं शमपरो भूत्वा वन्यमाहारमाचरन् ।
 चर क्रोधमिमं हत्वा नैवं धर्म्मं प्रहास्यसि ॥
 क्रोधो हि धर्म्मं हरति यतीनां दुःखसञ्चितम् ।
 शम एव यतीनां हि क्षमिणा सिद्धिकारकः ॥
 जमावताभयं लोकः परस्मैव क्षमावताम् ।
 तस्माच्चरेथाः सततं जमाशीलो जितेन्द्रियः ॥

ययात्युपाख्यानम् ।

कङ्गेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाङ्गपत्न्यादा ।
 पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सदोऽन्वपद्यत ॥

ययातिरुवाच ।

अहमो यौवनस्याहं भुवं भृशकुलोद्वह ।
 प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरा मां न विशेद्वया ।

शुक उवाच ।

नाहं भृषा ब्रवीमि तजरां प्रातोऽसि भूमिप ।
 जरां त्वेतां तमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि ॥

ययातिरुवाच ।

जिभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा ।
 मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥

शुक उवाच ।

संक्रामिष्यसि जरां यथेष्टं नङ्गपातज ।

मामनुध्याय भावेन नच पापमवाप्स्यसि ॥
 वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
 आयुष्मान् कीर्त्तिमान्श्चैव ब्रह्मपत्न्यस्यैव च ॥

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
 पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्दक्षः ॥
 जरा बली च सां तात पलितानि च पर्यङ्गुः ।
 काव्यस्थोशनसः शाघान्न च तृप्नोऽस्मि यौवने ॥
 त्वं दृष्टो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
 दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुरुवाच ।

जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
 तस्माज्जरां न ते राघव् ग्रहीष्य इति मे सतिः ॥
 सितश्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृतः ।
 बलीसङ्गतगात्रस्तु दुर्दृशो दुर्बलः क्षणः ॥
 अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः सयौवनः
 सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ।
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मन्तः प्रियतरा नृप ।
 जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ तस्मादन्ये शीघ्र वै ॥

ययातिरुवाच ।

यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

तस्मादराज्यभाक् तात प्रजा तव भविष्यति ॥

तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।

सर्व्वेव प्रतिपद्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

तुर्व्वसुरुवाच ।

कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।

मत्तत्पान्तकरणौ बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् ॥

ययातिरुवाच ।

यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

तस्मात् प्रजा भवच्छ्रेयं तुर्व्वसो तव यास्यति ॥

एवं स तुर्व्वसुं शप्ता ययातिः सुतमात्मनः ।

अभिर्भूयायाः सुतं द्रुक्ष्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥

ततो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।

जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥

पूर्णे वसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।

स चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥

द्रुक्ष्वरुवाच ।

गजं न रथं नाश्व जीर्णो भुङ्क्ते न च श्रियम् ।-

काम्भङ्गस्यास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

तस्मात् द्रुह्यो प्रियः कामो न ते सम्भाष्यते क्वचि

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादन्तं कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।

न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

जरादोषस्त्वया प्रोक्तस्तस्मात्तं प्रतिलभ्यसे ॥

प्रजाञ्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।

अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥

पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान् भविष्य

जरा बली च मां तात पलितानि च पर्य्यगुः ॥

काव्यस्योशनसः शापान्न च तप्तोऽस्मि यौवने ।

पुरं त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥

पूरुवाच ।

ध्वमुक्कः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।

यथाह्य मां महाराज तत् करिष्यामि ते वचः ॥

प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पापमानं जरया सह :

मृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान् यदेषितान् ॥

जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरुपधरस्तव ।

यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्य माम् ॥ —

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्सा प्रीतस्तेदं ददामि ते ।

सर्वकामममृद्वा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ययातिस्तु स्मृत्वा काव्यं महातपाः ।

संकामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ॥

पौरवेणाय वयसा ययातिर्नङ्गवात्मजः ।

प्रीतियुक्तो नृपश्चेष्टश्चचार विषयान् प्रियान् ।

यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् ॥

दीनाननुग्रहेगिष्टैः दस्यून् संनिग्रहेण च ।

कतिथीनम्रपानैश्च विशश्च परिपालनैः ॥

धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरक्षयन् ।

ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥

स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः ।

अधिराधेन धर्म्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥

स सम्प्राप्य शुभान् कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः ।

कालं वर्षसहस्रान्तं सस्वार मनुजाधिपः ।

यदा स १ क्षते कालं धर्म्मात्मा तं भहीपतिः ।

पूर्णं सत्त्वा ततः कालं पूरुं पतन्मुवाच ह ॥
 यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
 सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा लुण्णवर्जैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥
 यत् पृथिव्यां जीह्विवं हिरण्यं पश्यः स्मिन्
 एकस्यापि न प्रथ्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत्
 जा दुस्तजा दुर्म्भतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः स
 पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
 तद्याप्यनुदिनं तृष्णा भ्रमेतेष्वभिजायते ॥
 तस्मादेनानहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम्
 निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामिमृगेः स
 पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते गृहाणेद् स्वयौवनः
 राज्यं चेद् गृहाण त्वं त्वं हि मे प्रियकृत्स्नः
 प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाङ्गपस्तद
 यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥
 अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कर्न यस्य
 वाङ्मणमसत्त्वा वर्या इदं वचनमब्रुवन् ॥
 कथं शुक्रस्य तप्तारं देवयान्याः स्रुतं प्रभो
 जेष्ठं यदुभतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रयच्छसि

यदुज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुज्यं सुः ।
 शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुदेव च ॥
 कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयाम् राज्यमर्हति ।
 एतत् सम्बोधयामस्वां धर्म्मं त्वं प्रतिपादय ॥ —

ययातिरुवाच ।

ब्राह्मणप्रभृता वर्णाः सर्व्ये शृण्वन्तु मे वचः ।
 ज्येष्ठं प्रति यया राज्यं न देयं मे क्रयज्ञ न ॥
 मम ज्येष्ठज यदुना नियोगो जानुष्मातितः ।
 प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥
 मातापितरौर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
 स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्त्तते पितृमातृषु ॥
 यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुज्यं सुगापि च ।
 द्रुह्युना चानुना चैव मथ्यवज्ञा कृता ब्रह्मम् ॥
 पूरुणा तु कृतं वाक्यं नानितश्च विशेषतः ।
 कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम ॥
 शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
 पुत्रो यस्त्वानुवर्त्तते स राजा एथिधीमतिः ॥
 पवतोऽनुनयामेवं पूरु राज्येऽभिपिच्यताम् ॥
 प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणममृन्नो मातापितरौर्हितः सदा ।
 सर्व्यमर्हति कल्याणं कनीयानपि सत्तमः ॥

अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सूतः प्रियकृत्तव ।
 वरदानेन शुकस्य न शक्यं वक्तुमन्तरम् ॥
 पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाङ्गप्रस्तदा ।
 अभ्यपिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सूतमात्मनः ।
 दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
 पुरात् स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः स

जतुगृहदाहः ।

वेशम्पायन उवाच ।

शृणु विस्तरशो राजन् वदतो मे परन्तप
 दाहं जतुगृहस्य तत् पाण्डवानाञ्च भोजनम्
 प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् ।
 दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥
 ततो वैकर्त्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौवल्ः
 अनेकैरभ्युप्रायैस्तो जिघांसन्ति स्म पाण्डव
 पाण्डवा अपि तत् सर्वं प्रतिचक्रुर्ग्रथागतम्
 उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः
 गुणैः समुदितान् दृष्ट्वा पौरः पाण्डुसुतां
 कथयाञ्चक्रिरे तेषां गुणान् संसत्सु भार
 प्रज्ञांचक्षुरचक्षुष्मात्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यं न प्राप्तवान् पूर्वं स कथं न यतिर्भवे

तथा शान्तनवो भीष्मः सत्यमन्त्रो महाजनः ।

प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु ग्रहीष्यति ॥

ते वयं पाण्डवज्येष्ठं तरुणं यद्वशीलिनम् ।

अभिषिञ्चाम साध्वय सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥

स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रस्य धर्मवित् ।

सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥

तेषां दुर्व्योधजः श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पताम् ।

यधिष्ठिरानुरक्तानां पर्युतप्यत दुर्नतिः ॥

अ तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षसे ।

इदं प्रया चापि वनरतो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥

नतो विरहितं वृद्धा पितरं परिपूज्य सः ।

पौराणरागमन्तप्तः पञ्चाष्टिदमभाषत ॥

श्रुत्वा मे जल्पतां ततः पौराणामग्निवा गिरः ।

त्वामनाहत्य भीष्मञ्च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥

मममेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं वञ्चयति ।

अस्माकन्तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥

पितरः प्राप्तवान् राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।

त्वमन्धगुणसंयोगात् प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥

स एष पाण्डोर्दोषाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।

तस्य पत्नी भवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरापि ।

अवज्ञाता भविष्यामी लोकस्य जगतीपते ॥
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम्
 एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः
 धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत
 दुर्व्योधनस्य कर्णस्य शकुनिः सौवल्लस्तथा ।
 दुःशासनचतुर्धास्ते मन्त्रयामासुरेकतः ॥
 ततो दुर्व्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ॥
 पाण्डवेभ्यो भयं न स्थातान् विवासयतां भवान्
 निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा बभूवभीरितम् ।
 मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य दुर्व्योधनमवाप्रवीत् ॥
 धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥
 तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 गुणवान् लोकविख्यातः पौरवाणां ससम्मतः
 स कथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्तुं बलादितः ।
 धिक्पैतामहाद्राज्यात् ससहस्रयो विशेषतः ॥
 भृता हि पाण्डुनामात्या वल्लश्च सततं भृताः
 भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ।
 ते पुरा सकृतास्तात पाण्डुना नागरा जनाः ।

कथं यद्विधिरस्यार्थे न नो हन्यः सवान्धवान् ॥

दुर्योधन उवाच ।

तात प्रकृतयः सर्व्वा अर्यमानेन पूजिताः ।

श्रुवमस्तु त्वहायास्ता भविष्यन्ति प्रधानतः ॥

स भवान् पाण्डवानां विवासयितुमर्हति ।

शृणु नैवाभ्युपादेन नगरं वारणावतम् ॥

यदा प्रतिष्ठितं राज्यं सदि राजन् भविष्यति ।

तदा कुन्ती महापत्या पुनरेष्यति भारत ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाद्येतद्बुद्धिं संपरिवर्त्तते ।

अस्मिन्नायस्य पापत्वाच्चैव तु विदुषो म्यहम् ॥

नच भीष्मो नच द्रोणो नच क्षत्ता न गौतमः ।

विवास्यमानान् कौन्तेयानन्विच्छन्त्ययकर्त्तिचित् ॥

समा हि कौरवेयाणां वयं ते चैव पुत्रक ।

नैते विषममिच्छेयर्धर्म्ययुक्ता मनस्विनः ॥

ते वयं कौरवेयाणामेतेषाञ्च महात्मनाम् ।

एधं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः खतत भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।

यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥

ऊपः शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवेत् ।
 द्रोणञ्च भागिनेयञ्च न सत्यव्यति कर्हिचि
 क्षत्तार्थवद्भस्वस्माकं प्रच्छन्नं संयतः परैः
 नचैकः स समर्थोऽस्मान् पाण्डुवार्थोऽधिवादि
 सुविश्रब्धं पाण्डुपुत्राद् सह माता विवाह
 वारणावतमद्यैव यथा यान्ति तथा कुरु ॥
 विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवापितः
 शोकपावकमुद्धूतं कर्मणैतेन नाशय ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतयः
 अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥
 धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तो केचित् कुशलमन्विणः ।
 कथयाञ्चक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥
 कथ्यमाने तथा रमेय नगरे वारणावते ।
 गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्दृप ॥
 यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
 उवाच चैतानथ तान् पण्डवानस्त्रिधासुतः
 ममैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
 गमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥
 ते ताता यदि मन्यध्वमत्सवं वारणावते ।
 सगणाः सान्त्वयारीव विहरध्वं यथामराः
 काञ्चित् कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मदन्

इदं वै चास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेव्यग्र ॥

धृतराष्ट्रस्य तं काममनुब्रूया युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥
ततो भीष्मं शान्तनवं विदुरश्च मद्यामतिम् ।
द्रोणश्च वाह्निकश्चैव सोमदत्तश्च कौरवम् ।
कपमाचार्यपुत्रश्च भूरिश्च वससेव च ।
मान्यान् न्यायनात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च गान्धारीश्च यशस्विनीम् ।
युधिष्ठिरः शनैर्दीन उवाचैवं वचस्तदा ॥
रजणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।

सगणास्तत्र यास्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमृश्वतः ।
आर्शाभिर्लङ्घितानस्मान्न पापं प्रमहिष्यते ॥

एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्ववर्तन्त पाण्डुवान् ॥
स्वस्वस्तु वः प्रथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
आ न वोऽस्वशुभं किञ्चित् सर्वशः पाण्डुनन्दनाः ॥
ततः कृतस्वस्थयना राज्यलब्धाय पार्थिवाः ।
तत्त्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारते ।
दुर्योधनः परं हर्षमगच्छत् स दुःपात्मवान् ॥

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतवर्मभ ।
 गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ।
 ममेयं वसुसन्पूर्णा पुरोचन वसुन्धरा ।
 यद्येयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥
 न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया
 सहायो येन सन्धाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥
 स रक्ष नात मन्त्रस्य सपत्न्यांश्च समोदर ।
 निपुणेनाभ्युपायेन बद्धवीमि तथा कुरु ॥
 पांसड्वा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
 उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥
 स त्वं रासभयुक्तेन सन्द्नेनाशुगामिना ।
 वारणावतमदेयं यथा यासि तथा कुरु ॥
 तत्त गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
 नगरोपान्तमावित्य कारयेथा महाधनम् ॥
 शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्यानि कानिचि
 आग्नेयाऽन्यन् सन्तीह तानि तव प्रदापय ॥
 सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्ष्या चाप्यनन्यथा ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुडेऽप्यु दापय ।
 शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
 तस्मिन् वेश्मनि सर्वान्णि निक्षिपेथाः समन्ततः
 यथा च तन्न पश्येरन् परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ॥

आग्नेयमिति तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः ॥
 जेषमन्येषं कृते तत्र गत्वा तान् परमाञ्जितान् ।
 वासुदेवाः पाण्डवेयान् कुन्तीञ्च समुहञ्जनाम् ॥
 आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च ।
 विधातृभ्यानि पाण्डूनां यथा तुषेत्त वै पिता ॥
 ज्ञात्वा च तान् सुविश्वज्ञान् शयानानकुतोभवान् ।
 अग्निस्त्वया ततो देवो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।

मायादामभयङ्गेन स्यन्दनेनाशुगासिना ॥
 स गत्वा त्वरितं राजन् दुर्योधनसत्ते स्थितः ।
 दम्भेन राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥
 पाण्डव्यास्तु रथान् युका भद्रखैरनिलोपमैः ।
 भारोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृह्णरार्जवत् ॥
 राज्ञश्च हृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महाजनः ।
 धनं धाञ्चैव दृष्ट्वा नां कृपस्य विदुरस्य च ॥
 एवं सर्वान् कुरून् दृष्ट्वा नमिवाद्य यतव्रताः ।
 समालङ्घ्या समानान् वै बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥
 खर्वी मातृसंध्यापृच्छा कृत्वा नैव प्रदक्षिणम् ।
 सतोः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्यारणावतम् ॥
 विदुरस्य महाप्राज्ञस्तथान्यं कुरुपुङ्गवाः ।
 पौरास्य पुरुषव्याघ्रानन्विद्यः शोककर्षिताः ॥

तत्र केचित् ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणानिर्भयास्त
दीनान् दृष्ट्वा पाण्डुसुतानतीव भृशदुःखिताः ।
विषमं पश्यते राजा सर्वथा च सुमन्धोः ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रस्तु न च धर्मं प्रपश्यति ॥

न हि पापसपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा अलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनञ्जयः ।
कृत एव सहात्मानौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ।
तान् राज्यं पितृतः प्राप्तान् धृतराष्ट्रो न कथ्यते ।
अधर्मप्रमिदमत्यन्तं कथं भाग्या न मन्यते ।
विवास्यमानानश्चाने नगरे योऽभिमन्यते ॥

यितेव हि तपोऽस्माकमभच्छान्तनवः पुरा ।
विचितवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ।
स तस्मिन् पुरुषव्याधे देवभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान् बालान् धृतराष्ट्रो न कथ्यते ।
वयसेतदनिच्छन्तः सर्व एव पुरीषतनयः ॥

गृहान् विशाय गच्छामो यत्र गन्ता युधिष्ठिरः ।

तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकरिणः ।
उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाहृष्टश्चोपसितः ।
अशङ्कनानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान् कृत्वा प्रतप्तिषाम्

प्रतिनन्द्य तदाशीर्भिर्निर्वर्त्तय्यं यथागृहम् ॥

यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।

तदा करिष्यथास्माकं प्रियाणि च हितानि च ॥

एवमक्तास्ततः पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

आशीर्भिर्भक्ष्यभिनन्दन्प्रतान् जग्मुर्नगरमेव च ॥

पौरैषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मयित् ।

बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥

यः जानाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।

विज्ञायेत्तथा कुर्यादापदं निश्चयेद्यथा ॥

नाचक्षुर्वेति पश्यान् नाचक्षुर्विन्दते दिग्गः ।

नाधृतिर्बुद्धिमाप्नोति ब्रूयत्येवं प्रबोधितः ॥

चरन् मार्गान् विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिग्गः ।

यात्मना चात्मनः पशु पीडयन्नात्पीड्यते ॥

एवमक्तः प्रत्यवाच धर्मराजो दधिष्ठिरः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ॥

अनुशिष्टानुगमैप्रतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

पाण्डवानभ्यन्त्राय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥

निवृत्ते विदुरे चापि भीष्मं पौरजने तथा ।

अज्ञातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥

क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निय ।

त्वया च स तथेत्यक्तो जानीमो न व नद्वयम् ॥

यदीदं शक्यमस्माभिर्ज्ञातुं न च सदोषवत् ।
 श्रोतुमिच्छामि तं सर्वं संवादं तव तस्य च ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
 पथ्याश्च वो नाविदितः कश्चित् स्यादिति धर्म्मधीः ।
 जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत्
 विज्ञातमिति तत्सर्वं प्रत्युक्तो विदुरो मया ॥

अष्टमेऽर्हनि रोहिण्यां प्रयाताः फाल्गुनस्य ते
 वारणावतमासाद्य दृष्टुर्नागरं जनम् ॥
 ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
 अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठान् श्रुत्वेव परया मुदा ॥
 ते समासाद्य कौन्तेयान् वारणावतका जनाः ।
 कृत्वा जयाश्रितः सर्वे परिवार्यावतस्थिते ।
 तेर्हतः पुरुषश्चाष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 विप्रश्चो देवसङ्काशो वज्रपाणिरिव मरुतैः ॥
 सत्कृताश्चैव पौरंस्ते पौरान् सत्कृत्य चानध ।
 अलङ्कृतं जनाकीर्णं दिविशुर्वारणावतम् ॥

ते प्रविश्य पुरीं वीरास्तूष्णं जग्मुरयो गृहान् ।
 ब्राह्मणानां सतीषां च रतानां स्त्रेषु कर्मसु ॥
 तमराधितानाञ्च गृहाणि रथिनां तदा ।

उपतस्थन् रश्मिः श्रेष्ठा वैश्वशूद्रगृहाण्यपि ॥
 अर्चिताश्च मरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ ।
 जग्मु रावसद्यं पश्चात् पुरोचनपुरं सराः ॥
 तेभ्यो भक्ष्याणि पानानि शयनानि शमानि च ।
 आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥
 तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
 जपास्त्यमानाः पुरुषैरुषुः पुरनिवासिभिः ॥
 दशरात्रोपितानास्तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
 निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥
 तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
 पुरोचनस्य वचनात् कैलासमिव शुक्लकाः ॥
 तच्चागागमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरः ।
 उवाचाग्नेयमितेवं भीमदेनं यद्विष्टिरः ॥
 कृतं हि व्यक्रसाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ।
 गणसर्ज्जरमं व्यक्तमानीय गृहकर्मणि ॥
 विश्वस्तं मामयं पाथो दग्धुकामः पुरोचन ।
 तथाहि वृत्तं ते मन्दः सुयोधनयशे स्थितः
 इमान् तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांसदा ।
 प्रापदं तेन सां पार्थ स सम्बोधितवान् पुरा ॥
 ते वयं बोधितास्तेन नित्यमस्मद्वितेपिणा ।
 पिता कनीयसा स्नेहाद्बुद्धिमन्तोऽशिवं गृहम् ।

भीमसेन उवाच ।

यदीदं ऋहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तथैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोपिता वयम् ॥

यधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां भ्रुवामितः ॥
यदि विन्देत चाकारमस्माकं स पुरोचनः ।
क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसङ्गापि दहेत नः ॥
नायं विभेत्पक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥
वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्वेभम हि ।
स्पर्शैर्निघातयेत् सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः
अपदभ्यान् पदे तिष्ठन्नपद्यान् पक्षसंस्थितः ।
हीनकोषान् मृष्टाकोषः प्रयोगैर्घातयेद्भुवम् ॥
तदस्माभिरिमं पापं तच्च पापं सुयोधनम् ।
वक्ष्यद्यद्भिर्निवस्तयं हन्नावासं क्वचित् क्वचित् ॥
ते वयं ऋगयाशीलाश्चराम वसुधाभिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायिताम् ।
भौमश्च विलमद्यैव करवाम सुसंहतम् ।
गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र ऊताशः संप्रधक्ष्यति ॥
वसन्तोऽत्र यथा चास्मान्न बध्येत पुरोचनः ।

पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥

विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः ।
 विविक्षे पाण्डवान् राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥
 ग्रहीतो विदुररेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥
 कणापत्ते चतुर्दश्यां गतावस्थां पुरोचनः ।
 भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति ऊताशनम् ॥
 माता सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभा ।
 इति व्यवसितं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥
 किञ्चित् विदुरेणोक्तो स्वेच्छवाचासि पाण्डव ।
 त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तिपुत्रो यधिष्ठिरः ।
 अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ।
 श्रुतिमात्रं प्रियञ्चैव सदा च इदमभक्तिकम् ॥
 न विद्यते कवेः किञ्चिद्विज्ञातं प्रयोजनम् ।
 यदा तस्य तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ॥
 इदं भरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
 पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥
 त पापः कोषवाञ्छेव ससहायश्च दुर्मतेः ।
 अस्मानपि च पापात्मा नित्यकालं नाधते ॥
 स भवान् मोक्षयत्वस्मान् यत्ने ॥ शनत् ॥

अस्मास्मिह हि दग्धेषु सकामः स्यात् सुयोधनः
 इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्ण्य चिकीर्षितम् ।
 प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥
 सेयमापदमुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान् पुरा ।
 पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं प्रतिमोक्षय ॥

स तथैति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
 चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहद्विलम् ।
 कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ॥
 तत्र ते सायुधाः सर्वे वर्षन्ति स्म क्षपां वपः ।
 दिवा चरन्ति नृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ।
 विश्वस्तावदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम् ।
 अतुष्टास्तुष्टुवुद्राजस्रपः परमविस्मिताः ॥
 नचैतानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
 अन्यत्र विदुरासात्यातस्मात् खनकसत्तमात् ।
 तांस्तु हृष्टा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।
 विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षश्चक्रे पुरोचनः ॥
 पुरोचने तथा दृष्टे कौन्तेयोऽग्न युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥
 अस्मानयं सुविश्वस्तान् वेत्ति पापः पुरोचनः ।
 वक्षितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥
 अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।

चक्रे निशि महाराज आजग्मन्मत्त योषितः ॥
 ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
 तन्मुनिं निशि गृह्णानेव समनुज्ञाय माधवीम् ॥
 निपादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन् भोज्ये यदुच्छ्रया ।
 अन्नार्थिनी समभ्यागात् सपुत्रा कालनोदिता ॥
 सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
 सह सर्वैः सुते राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
 मध्याप विगतज्ञाना मृतकल्पा नरार्थिप ॥

अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।
 तदुपादीपयद्भीमः श्वेते यत्र पुरोचनः ॥
 ततो जनुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ।
 समन्ततो ददौ पञ्चादग्निं तत्र निवेशने ॥
 ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
 सकृद्भा विविशुर्गार्णं भावा साङ्गमरिन्दमाः ॥

ततः प्रतापः समहान् शब्दस्त्वेव विभावसोः ।
 प्रादुरासीत्तदा तेन ब्रुवधे स जनव्रजः ॥
 तद्वेत्स्य गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशानुना ।
 दुर्व्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
 गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितञ्च तत् ॥
 अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
 यः शचीन् पाण्डुहायादान् दाहयामास शत्रुवत् ॥

दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुः
 अनागसः सुविश्वस्तान् यो ददाह नरोत्त
 एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनः
 परिवार्य्य मृहं तच्च तस्य रात्रौ समन्ततः
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह माता सुदुःमि
 विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्दुःखमलक्षिताः ॥

द्वौपदीयुधिष्ठिरसंवादः ।

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह ज
 उपविष्टाः कथांश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्र
 अथ ज्ञात्वा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत्
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमभ्यासु किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य दृशंसस्य दुरात्मनः
 यस्त्वं राजन् मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवा
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुःकृतकर्मणः ।
 यस्त्वं धर्मपरं ज्येष्ठं कृष्णाण्यवावयन्तदा
 सुखोचितमदुःस्वार्हं दुरात्मा ससुहृद्वि
 दैर्दृशं दुःखमानीय मोदते पापपूहवः ॥

चतुर्णांमेव पापानामस्त्वं न प्रतितं तदा ।
 त्वयि भारत निष्कान्ते वनायाजिनवासिनि ।
 दुर्व्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भानुस्तस्य चोपस्य राजन् दुःशासनस्य च ।
 इतरेषां सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥
 नदन् शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत् पुरातनम् ।
 गोचामि त्वां महाराज दुःखानर्धं सुखोचितम् ।
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्पश्यन्वाः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
 वा त्वाहं चन्दनादिधनपथं सूर्यवर्धसम् ।
 वा त्वां पद्ममलादिधनं दृष्ट्वा मृच्छामि भारत ॥
 वा त्वाहं कौषिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि वीरिणम् ॥
 यांस्ते स्वातृन् महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मिष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥
 सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखार्हान् मनुष्येन्द्र नोपशम्यति मे मनः ॥
 भीमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायतः किं न मन्युस्तो प्राप्ते काले विवर्द्धते ॥
 अयं कुरून् रणे सर्वान् हन्तुमुत्सहते गभुः ।

न्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षन्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विवाङ्मर्वाङ्मवाङ्मना
 शरावमर्द्दे शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तत महाराज ब्राह्मणान्पतस्थिरे ॥
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्त्रान् कुप्यसि
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
 न च ते वर्द्धते मन्युस्तेन मृह्यामि भारत ॥
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरयोऽजयत्
 न ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते ॥
 यो यानंरङ्गताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसक्त विज्ञान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परन्तपः
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते ॥
 श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्मिणामन्तमं गण
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते ॥
 दर्शनीयश्च शूरश्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 महदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव
 नकुलं सहदेवश्च दृष्ट्वा ते दुःखितायुभौ ।
 अरःखाक्षौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते

द्रुपदस्य कुले जातां सुभां पाण्डोर्महात्मनः ।
 दृष्ट्वात्मस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कक्षात् क्षमसि पार्थिव ॥
 नूनञ्च तव वै नास्ति मनःप्रभरतस्तमः ।
 यत्ते भ्रातृन्मया चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥
 न निर्मन्यः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्व्यचनं स्मृतम् ।
 तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्यतः ॥
 तत्त्वयान क्षमा कार्या शत्रून् प्रति कथञ्चन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्तेह न नश्यति ॥
 अवाप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रह्लादस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च ॥
 अतुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 बलिः प्रपच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥
 क्षमा स्विभ्येयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
 एष मे संशयस्तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥
 अयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥

तस्यै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः श्रितामहः ।
 सर्वनिश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥
 न श्रेयः कृतं नैजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा
 इति ताव विजानीहि द्वन्द्वमेतदसंशयम् ॥
 यो नित्यं क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दे
 भृत्याः परिभवन्त्येनमुदामीनास्तधारयः ॥
 सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाप्यन
 तस्माद्विजित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादितः ।
 अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहूदोषतार
 आदातुश्चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ।
 गानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यासनानि च
 भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्मर्तृशासनात्
 नचैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथञ्चन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गार्हित
 क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
 प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः

एते खान्ये च बहवो नित्यं दोषा क्षमावत
 यथ वैरोचने दोषानिमान् विदुः क्षमावतार
 यस्थाने यदि वा स्थाने कृतं रजसावृतः ।

कृद्बो दृष्टान् प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ॥
 मितैः सह विरोधश्च प्राप्नोते तेजसाहतः ।
 आप्नोति देव्यताञ्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा ॥
 तस्मादुद्भिजते लोकः सर्पादेश्मंगतादिव ॥
 तस्मादुद्भिजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 कलरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥
 तस्मान्नात्यत्सृजेत्तेजो न च नित्यं नृदुर्भवेत् ।
 काले काले तु संप्राप्ते नृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥
 काले नृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 न हि सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥
 जन्माकानांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राङ्मर्मनीषिणः ॥
 सर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य जन्तव्यमपराधिनः ॥
 अद्भुद्भिमाश्रितानान्तं जन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥
 अथ ये बहुजं कृत्वा ब्रूयस्ते तदद्भुद्भिजम् ।
 पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादपराधे तद्यावज्जूनं ॥
 सर्वस्तेकोऽपराधस्ते जन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति दण्डस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥
 अजानता भवेत् तस्मिदपराधः कृतो यदि ।

जन्तव्यमेव तस्याङ्गः सुपरीक्ष्य परीक्षया ।
 तथा लोकभयाच्चैव जन्तव्यमपराधिनः ॥
 एत एषंविधाः कालाः जमायाः परिकीर्त्ति
 सतोऽन्यथानुवर्त्तन्त्यु तेजसः काल उच्यते
 तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततश्चापकारिषु ॥
 न हि कश्चित् जमाकालो विद्यतेऽद्य कुरुन्
 तेजसश्चागते काले तेज उल्लुट्मर्हसि ॥
 मृदुर्भयत्ववन्नातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते ह्ययश्चैतद्यो वेद स महीपतिः ।
 यधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो इन्ता मनुष्याणां क्रोधोभावयिता
 इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलो भवाभवै
 यो हि संहरते क्रोधं भवसास्य सुशोभने
 यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे
 तस्याभवाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥
 क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्य
 तत् कथं माहृषः क्रोधमलुङ्घ्यैल्लोकनाशनम्
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात् क्रुद्धो हन्यादुरुन
 क्रुद्धः पक्ष्पया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्वते ॥
 वाच्यावाच्ये हि क्रुपितो न प्रजानाति कर्हि

ना गार्थ्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥
 एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥
 -तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्माद्विधस्यरेत् ।
 एतत् द्वीपदि सन्धाय न मे मनुः प्रवर्द्धते ॥
 आत्मानञ्च पराञ्चैव त्रायतो महतो भयात् ।
 क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेप चिकित्सकः ॥
 वस्तु क्रोधं समत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥
 दाक्ष्यं क्षमर्षः शौर्यञ्च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥
 यदि न स्युर्मानप्रेष क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात् सपिप्सुनुय्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
 क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
 ता क्षमा तादृशीं क्षणी कथमस्माद्विधस्यरेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
 चान्त्यसेव सततं पुरुषेण विजानता ।
 यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
 इह सम्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ।
 येषां मनोर्मनस्त्राणां क्षमयाभिहतः सदा ॥

धृतराष्ट्रविलापः ।

जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा समहृदप्रियम् ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥

यदाश्रौषं जातुषाद्देश्मनसान्
युक्तान् पार्यान् पञ्च कुन्त्या समेतान् ।

युक्तश्चैषां विदुरं स्वार्थसिद्धौ

तदा नारुंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये

लक्ष्यं भित्त्वा निर्जितामर्जुनेन ।

शूरान् पाञ्चालान् पाण्डुवेयांस्य युक्तान्

तदा नारुंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं

जरासन्धं द्रुपदसन्धेः ज्वलन्तम् ।

दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा

तदा नारुंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रै-

र्व्यशीलतान् भूमिपालान् प्रसह्य ।

महाकृतं राजसूयं कृतञ्च

तदा नारुंसे विजयाय सञ्जय

यदाश्रौषं द्रुपदराज्यं युधिष्ठिरं

पराजितं शौबलेनाश्रुवत्याम् ।

अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं स्वातकानां सहस्रै-
 रन्वागतं धर्म्मराजं वनस्थम् ।
 भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं घोषयातागतानां
 बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणस्त्रार्जुनेन ।
 स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं न विदुर्मात्मकास्तान्
 प्रच्छन्नरूपान् वसतः पाण्डवेयान् ।
 विराटराष्ट्रं सह दृष्ट्वा तात्
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं माभकानां वरिष्ठान् -
 धनस्त्रयैर्मकरणेन भग्नाम् ।
 विराटराष्ट्रं वसता महात्मना
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
 प्रव्राजितस्य स्वजनात् प्रव्युत्स्य ।
 अक्षोहिस्यः भूय यधिष्ठिरस्य

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं लोकहिताय कष्टं
 शमार्थिनमुपयातं कुरुणाम् ।
 शमं कुर्वीषमकृतार्थेषु यातं
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं मन्त्रिणं वामुदेवं
 तथा भीष्मं शान्तनवस्य तेषाम् ।
 भारद्वाजश्चाशिषोऽनुब्रुवाणं
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदा कर्णो भीष्ममवाच वाक्यं
 नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
 हित्वा सेनामप्रसक्राम चापि
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं वामुदेवार्जुनौ तौ
 तथा धनुर्गार्हिष्ठवमप्रसेयम् ।
 त्रीण्युग्रवीर्याणि समानतानि
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं भीष्मममितकर्षणं
 निघ्नन्तमाजायवतं रथानाम् ।
 तेषां कश्चिद्वध्यते ख्यातरूप-
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं भीष्ममलन्तशूरं
हतं पार्थेनाह्वयेष्वप्रहृष्यम् ।

शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा

तदा नाशंसे विजयाय सङ्ख्यम् ॥

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गान्

निदर्शयन् समरे चित्तमोधी ।

न पाण्डवान् श्रेष्ठतरान् निहन्ति

तदा नाशंसे विजयाय सङ्ख्यम् ॥

यदाश्रौषं चाक्षदीयान् महारथान्

व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।

संशप्तकान् निहतानर्जुनेन

तदा नाशंसे विजयाय सङ्ख्यम् ॥

यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यैः —————

भीमद्वैजानात्तमस्त्रेण सुप्तम् ।

भित्त्वा सीमघ्नं वीरमेकं प्रविष्टं

तदा नाशंसे विजयाय सङ्ख्यम् ॥

यदाभिमन्युं परिवर्त्य बाणं

सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ।

महारथाः पार्थमशक्नुवन्त-

तदा नाशंसे विजयाय सङ्ख्यम् ॥

यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य

हर्षान्मृदान् क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।

क्रोधादुक्तं सैन्यमेवाप्यर्जुनेन

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्वीषं सैन्यवार्ये प्रतिज्ञां

प्रतिज्ञातं तद्वधायार्जुनेन ।

सत्यां तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्वीषं नाणवसैः सुदामहं

द्रोणाणीकं वयुधानं प्रमथ्य ।

यातं वार्ष्णेयं यत्नं तौ कृष्णपार्थौ

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्वीषं द्रोणः कृतधर्मा कपय

कर्णो द्रोणिमद्राजस्य शरः ।

अमर्षयन् सैन्यं वध्यमानं

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्वीषं द्रोणमाचार्यमेकं

धृष्टदुम्न्येनाभ्यतिमस्य धर्मम् ।

रथोपस्थे प्रायमतं विजयं

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्वीषं मीमंसेनेन पीतं

कं भ्रातृयुधि दुःशासनस्य ।

निधारितं नान्यतमेन भीमं

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं

हतं पार्थेनाहवेष्वाप्रधृष्यम् ।

तस्मिन् भ्रातृणां विग्रहे देवगुह्ये

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं निहतं मदुराजं

रणे शूरं धर्मा राजेन सूत ।

सदा संग्रामे स्पर्धते यस्तु क्षण

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं कलहद्युतमूलं

मायावलं सौवलं पाण्डवेन ।

हतं संग्रामे सहदेवेन पापं

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं आन्तमेकं शबानं

हृद् गत्वा सन्धायित्वा तदन्धः ।

दुर्योधनं विरथं मर्त्ययतिं

तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥

यदाश्रौषं पाण्डुवांस्तुष्टमानान्

गत्वा हृदे वासुदेवेन सार्जम् ।

अमर्षणं धर्मयतः सुतं मे

तदा नागं मे विजयाय सञ्जय ॥
 यदाश्रौषं विविधांश्चित्रमार्गान्
 गदायुद्धे भण्डलशस्त्ररत्नम् ।

मिथ्याहृतं वायुदेवस्य बहुधा
 तदा नागं मे विजयाय सञ्जय ॥
 गोच्या भान्धारी पुतण्यौतैर्विहीना
 तथा बन्धुभिः पितृमित्रैर्द्विभिर्यु ।

कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेभ्यः
 प्राप्तं राज्यमसंपन्नं पुनर्युः ॥
 कष्टं युद्धे दशमेघाः श्रुता मे
 त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त ।

हरणा विंशतिराहताकौहिलीनां
 तस्मिन् संग्रामे भैरवे जलियाणाम् ॥
 तमस्त्वतीव विस्तीर्णं मोह आविश्रतीव माम्
 संज्ञां नोपलभे शून्यमनो विह्वलतीव मे ॥
 इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलम्बं बद्धदुःखितः ।
 मूर्च्छितः पुनराश्रयः सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥
 सञ्जयैवं गते प्राणास्त्वक्तुमिच्छामि माचिरम्
 स्तोकं ह्यपि न पश्यामि कलं जीवितधारणे ॥

तं तथावादिनं दीनं विलपन्तं सङ्गीयतिम् ।
 निश्चिन्तन्तं यथा नागं सञ्जयानं पुनः पुनः ।

गावत्सगणिरिदं धीमान् महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥
 अतवानसि वै राजन् महोत्साहान् महाबलान् ।
 सहस्रं राजवंशेषु युष्टैः समुदितेषु च ।

जातान् दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 धर्मेण पृथिवीं जित्वा जज्ञैरिष्टा सदजिष्टैः ।
 अस्मिन् लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गतान् ॥

हित्वा सुविपुलान् भोगान् बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
 राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रा इव प्रभो ॥

येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्स्याग एव च ।
 माहात्म्यमपि चास्ति क्यं सत्यं शौचं दयार्जनम् ।
 विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमैः ।

कर्जर्द्दिगुणसम्पन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥

तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मनुजा ।

जित्वा दुर्हन्तमूयिला न तान् शोचितुमर्हसि ।

अतवानसि मेधावी बुद्धिमान् प्राज्ञमश्रुतः ।

येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते नुह्यन्ति भारत ॥

भवितव्यं तथा तच्च नानुशोचितुमर्हसि ।

दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्त्तितुमर्हति ।

विधातुविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्त्तते ॥

कालमूलनिदं सर्व्वं भावाभावौ सुखामुखे ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
 अतीतानागता भावा ये च वर्त्तन्ति साम्प्रतम् ।
 तान् कालनिर्मितान् बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि
 इत्येवं पुत्रशोकात्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 आशास्य स्वस्थमकरोत् सूतो गावल्गणित्वा

आदिवाक्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभूद्भूपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
गुणैर्व्यरं भवनहितच्छलेन यं
समन्ततः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥
सोऽप्येष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितृनताग्नीन् सममंस्त बन्धून् ।
न्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतो
समूलघातं न्यबधीदरींश्च ॥
वसूनि तोयं धनवद्व्यकारीत्
सहासनं गीतभिदाध्यवात्सीत् ।
न त्वग्रस्वकादन्यमुपास्थितासौ
वशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत् ॥
पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्मर्षणो भाकसदां वरेण्यः ।
ज्ज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे अक्षिरभिप्रेषीतः ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो

महेन्द्रलोकप्रतिमां सखद्वया ।

अध्यास्त सर्वार्तसुखामयोध्या-

मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्वयोधैः ॥

निष्कर्णदत्तस्य समीहितेषु

सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।

ऊर्ध्वस्फुरद्वलगभस्तिभिर्या

ध्रियतावदस्यैव पुरं मघोनः ॥

सद्वत्समुक्ताफलवज्रभाजि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यम्बरसामिवौघै-

र्मैरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो

गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।

हिमाद्रिटक्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गास्नपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करौषु

मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।

विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे

पत्नीसु रीति तिद्वृत्तमासु ॥

कौशल्यायासावि सुखेन रामः

प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभत् ।

प्रासोष्ट शतुल्लमुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥

वेदेऽङ्गवांस्तैरखिलोऽभ्यगायि

शस्त्राख्यपादंसत जित्वराणि ।

ते भिमवृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनोऽभ्यवात्सः ॥

ततोऽभ्यगाद्वाधिभूतः जितीन्द्र

रत्नोभिरब्धाहतकर्म्मवृत्तिः ।

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं

राजार्जिहन्तं सधुपर्कपाणिः ॥

ऐषीः पुनर्ज्जम्बजयाय यन्त्रं

रूपादिवोधान्नप्रवृत्तञ्च यत्नं ।

तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपश्चच्छिवमित्यवादीत् ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे-

विभ्रन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च ।

तानि द्विषद्दीर्घनिराकृतिष्वा-

स्तुषेदु रामः सह लक्ष्मणेन ॥

स शुश्रूवांस्तद्वचनं सुमोह

राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।

अहंयुनाय क्षितिपः शुभंयु-

रुचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥

जया त्वमाप्याः शरणं भयेषु

वत् नव्याद्यापुच्छहि धर्म्मवृद्धैः ।

जातं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं

शङ्कां कथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ।

वातिष्यते तेन महान् विपन्नः

स्याविष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरयोऽथ

न मद्विधो न्यस्तुसि भारकग्राम् ॥

क्रुध्यन् कुलं धत्स्यति विप्रवह्नि-

दास्यन् सुतस्तुभ्यति मां समन्यम् ।

इत्यं वृषः पूर्वमवात्तुलोञ्चे

ततोऽनुजङ्गे गमनं मुतस्य ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं

प्रीतः प्रतस्थे सुनिराश्रमाय ।

तं दृष्टः प्रेष्ठमियाय नमो

हिंक्षेष्टु हीमास्तधरः कुमारः ॥

प्रदास्यतः पुण्यवनाय जिष्णो
रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्युः ।

तेमातुरः करस्त्रजितास्त्रशस्त्रः

सध्युङ् रतः श्वेयसि लङ्घ्यणोऽभूत् ॥

इषमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुर्गरिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजति पुरतः कण्ठो बह्वचिताङ्गुलिते

अथमपि गुरुशोकान्मारादन् माङ्गुलितः ॥

अथ जगदुरनीचेराशिपलस्य विप्रा-

समूलकलनिगदं सूर्यमाजग्नुर न्ये ।

अभिमतफलशंसी चान् पुष्कोर बाहु-

स्तरुप चुकुबुधैः पत्रिणस्यानुमूलाः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

वज्रस्यतीनां करसां नदीनां

तेऽस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।

निर्याय तस्याः स पुरः समन्तात्

प्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥

तदङ्गसङ्काशपलैः पलाशै-

र्वालाश्रितं सातिशयां दधन्ति ।

सधूमदीप्ताग्निरुष्णीनि रेजु-
स्तान्नोत्पलान्याकुलपट्पदानि ॥

विष्णागतैस्तीरवनैः शृङ्गि-
निजां विस्रोव्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासेः ॥

निशातुषारैर्नयनाम्बु कल्पैः
पताज्जपथ्यांगतदच्छविन्दुः ।
उषाकरोदेव नदत्पतङ्गः
कुसुद्वतीं तीरतरुर्दिवाहौ ॥

वनानि तोथानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनशृङ्गैः ।
परस्परं विस्मायवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥

दत्तावधानं मधुलेहिर्गीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसः ।
आकर्णयन्त्यस्य कर्हसनादान्
लक्ष्म्यं सनाधिं न हृद्ये मृगावित् ॥
गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोलावशेषेण द्विसाभमभ्रम् ।

सरिन्मखाभ्यञ्जयमादधानं

शेनाधिपस्थानचकार लक्ष्मीम् ॥

मर्जन् हर्षिः सास्त्रासि शैलकुक्षे

पतिध्वनीनात्मकानां त्रिशस्य ।

क्रमं ब्रवन् क्रमितुं सकोपः

प्रतर्कयन्नत्यस्तेन्दुदादान् ॥

कटजवास्त्रासि नरोत्पत्त्यानि

कणाभि चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

आत्रानि दान् गन्धवदः समस्त

लेताम्विन्दन्त्यतिपङ्कवांश्च ॥

सत्वाजुपातं कुम्भान्यष्टक्यात्

म गदः स्कन्दम्पाम्पृशच्च ।

कुनूहलाञ्चारुगिलोपवेशः

काकुत्स्थ ईपत् सावसान आसा ॥

निग्मांशुरग्निच्छरितान्यदरात्

मर्दिषु पभाते सतिलान्यपश्यत् ॥

गमस्तिधाराभिग्वि द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि सस्मृतानि ॥

दिग्यापिनीर्लोचनलोभनीया

सृजान्वदतः स्नेहीमेव स्ववर्त्तीः ।

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्ति-

स्तुतोप पश्यन् विलुण्ठान्तरालाः ॥

निषीगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

साहार्यशोभादहितैरमायै-

रैश्चिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गौडान्

स्वीभूषणं चेष्टितमप्रगतम्

साहस्यवक्राण्यापि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्

गोराज्ञानानां मुमुक्षु विलोक्य ॥

विचित्रमृच्चैः प्रवमानमागतम्

कुतूहलं तच्छ्रुत्वा ततान तस्य ।

मेघात्यनोपान्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥

नितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संसृज्जानेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावटाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिन्ते श्रोत्रमुखैर्नितादैः ॥

न तज्जलं यद्वा संचारुपङ्कजं

न धङ्गजं तद्वदलीनपट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जगुस्त यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

तं वायजृकाः सह भिक्षुमुखैः-

अप्राञ्जयाः शान्तुः प्रदकुम्भहस्ताः ।

वायव्याः पुष्पफलेन चाने-

प्रानर्जुरर्था जगदर्हनीयम् ॥

विद्वामयेनं विजया जयास्तु

मनीषां त्रिषुमविजिताम् ।

अथापिपद्माधिमूर्ता नयावन्

निघातविष्यन अधि वातधनात् ।

वायोधने म्मायकमस्तुजात

मनीषमभ्यर्णमहाहृदाय ।

ददौ वधाय क्षणदाचराणा

तस्यै मुनिः येयसि जागृकः ॥

तं विप्रदर्शं कृतज्ञातयत्ना

या नं वने रात्रिचरी दुष्टोके ।

जिघांसुवेदं धृतभामुरास्त्र-

स्ता ताडकास्था निजवान रामः

अद्यान्लोके ऊतधूमकेतु-

शिखाञ्जनस्निग्धसमश्नाखम् ।

तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
 समुच्चरच्चारुपततिशिञ्जम् ॥
 कदाच जनुर्हरिणान् मृगेन्द्रा
 विशभवसं पक्षिगणैः ससस्तात् ।
 ननम्यमानाः फलदिक्षयेव
 च्चासिरे तत्र लता विलीलाः ।
 अप्पुनान् विष्टरपाटमालैर-
 रानिष्कनिष्णा वनवासिमण्डला ।
 प्रत्यग्रहीतां सधुपकमिश्रं
 तावासनादि क्षितिपान्नपुतौ ॥
 देव्यानिभूतस्य यवामजोद-
 मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।
 हयोधि सम्पुत्तपि रक्षतं तौ
 तपोधनैरित्यसभापिषाताम् ॥
 तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि
 यत्क्षितं प्रभुत कर्म धर्म्यम् ।
 तयोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः
 संधुक्षतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥
 प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृष्टै-
 स्ते यश्चिद्यैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।

धाचिर्यदिष्टं जनमाविर्जीने-

सुधातुधानैश्चिचिते प्रसर्पन् ॥

नापिङ्गुस्तुलोर्ध्वं शिरःस्थिताः

मिरालजङ्गैर्मिरिकूटद्वये ।

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गुनाद्यैः

खं प्रादुपेयैरिव चानशङ्कते ॥

अधिलब्धान् स्थिरवाञ्छभृदि

कश्चिद्विनाशोत्प्लवितदक्षिणोक्तः ।

तान् पञ्चदशैः मन्त्रतन्त्रजैर्हृत्

जघान शङ्खेपरमन्दकधर्मा ॥

साधेयदिष्टं विरस रमन्तं

नाभीर्गपि सायाचनमग्न्ययुधैः ।

प्यान्तु रणे स्मेरसुखो जनाद

नारीक्षसुहृद्वैर्व्यचनं महाशयम् ॥

आत्मश्रुतिस्त्वं पिशितैर्जराणां

योगिनीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।

शौवस्तिकत्वं विभया न वेष्टां

वजन्ति तेषां दयसे न प्रस्थात् ॥

सद्यो विजान् देवयजीन् तिष्ठन्तः

कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।

धर्म्मोऽक्षयं दाशरथे निजो नो
 नैवाध्वकागिष्महि वेदहन्ते ॥
 धर्म्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
 मन्यो व्यतिस्ते तु समापि धर्म्मः ।
 ब्रह्माविपस्ते प्रणिहन्मि येन
 राजन्यहन्तिर्धृतकाम्युकेषुः ॥
 इत्थं प्रवादं शुधि सम्प्रहारं
 प्रचक्रतूनामनिशाविहारौ ।
 तृणाय मत्वा रघुनन्दनो ज्य
 वाणेन रक्षः प्रधनान्निराध्यत् ॥
 जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
 द्यौर्वर्षिका पुष्पचयं बभूवुः ।
 निर्व्याजमिज्या बहते वचश्च
 भूयो वभाषे मुनिना कुमारः ।
 महीय्यमाना भवतातिमात्रं
 सुराध्वरे चस्मरजित्वरेण ।
 दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया
 द्विणीयते वीरवती न भूमिः ॥
 वलिर्बबन्धे जलधिर्ममये
 जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

कल्पान्तदुःखा वसुधा तथोहं

तेनैव भारोऽनिसुहर्न तस्य ॥

इति व्रवाणो मधुर्गं हितञ्च

तस्माञ्जिह्वैर्नैथिलयज्ञभूमिम् ।

गामं सतिः प्रीतमना सख्यन्तं

वशांसि राज्ञां निजिष्ठप्रयिष्यन्

इतः सः मित्रावरुणौ किमेतौ

किमग्निवतौ सोमरसं पिपासू ।

जनं समस्तं जनकाश्रमस्य

रूपेण गार्हो जिहतां नृसिंहौ ॥

अजीग्रहस्तं जनको धनस्तत्

येनार्दिदहेत्यकुलं पिनाकी ।

जिह्वाकमानो बलमस्य ब्राह्मो-

हैसप्रभाक्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥

ततो नदीषान् पथिकान् गिरिजान्

ह्यायकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।

दित्सः सुतां योधहर्षैस्तुरङ्गै-

र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्तामुख्यः ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी

यविष्टवद्भृङ्गसोऽपि राजा ।

आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्ति-

रञ्जानयानो नित्यिलासगच्छत् ॥

वृत्तिष्ठमाञ्जीद्वसुधाधिपानां

तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गच्छिष्ठम् ।

सहस्रहान्तं सप्तलाधिवामं

वंहिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥

त्रिवर्गपारीणसमौ भवन्त-

मभ्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।

विवेकहृष्यत्वमगात् सुराणां

तं मैथिलो वाक्यमिदं वभाषे ।

हिरण्यग्रीवात्कलतेव लङ्कसा

द्युता दिवः शशाङ्गरिवाचिरप्रभा ।

प्रशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥

तव्यां ततो विश्वजनीनवृत्ति-

स्तामात्मनीनामद्वोद रामः ।

सद्रत्नमुक्ताफलभस्मभूषां

संवहयन्तीं रघुवंश्यलक्ष्मीम् ॥

सुप्रातसासादितसम्पदं तत्

वन्ताकपि संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।

आश्वीयमाजन्यकहासिकाव्य-

मगात् भगार्ज वनमध्वनीनम् ।

विगङ्गुटो वत्तमि वाणपाणिः

अमचतालद । मः पुरसात् ।

भीष्मो धनुष्मानपजान्वरति

इति सा रामं पथि जामदग्नयः

न ह्यैरमो राधयसाहतेः

धनः भवान् कुश मातियामीः ।

पराक्रमज्ञः विजयसन्तनिस्तं

नमः त्रितीन्द्रोऽनूनिनीपुरुचं ।

अनेकगो निर्जितराजकस्त्रं

प्रितुनवाप्सोर्न परक्ततोयैः ।

सन्तिष्य संरम्भमसद्विपक्षं

काव्यार्भकेऽस्मिंस्तव राम रामे ॥

अजीगणदाशयं न वाक्यं

असदर्थेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकार्त्तार्त्तकवाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥

जिते वपारौ सुमनीभवन्ति

भग्दायमानान्यश्नैरशङ्कम् ।

वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि

जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदमदूरसंस्थं

इवयदतिरथेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।

लामरहितमचेतनीरजीकारितद्वां

सुखमुपहितशोभां तूर्णमादादयोध्याम् ॥

तृतीयः सर्गः ।

दधेन संखेयं पिशिताशनानां

जवान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आद्यस्मविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियस्मविष्णुर्न स यस्य नामोत् ॥

ततः भूचेतीकृतपौरभृत्यो

राज्येऽभिपेक्षेय सुतमित्यनीचैः ।

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं समनीचकार ॥

आदिचदादीप्तजगानुकल्पं

सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।

सन्तप्तचामीकरवत्पुवज्रं

विभागवित्यस्तमशार्घरत्नम् ॥

प्राप्त्यापयत् पूगकृतान् स्वधीधं

तृष्टान् प्रयत्नाद्दृढगात्रवन्दान् :

समभ्यर्च्यकुम्भान् पुरुषान् ससन्नात्

पत्न्यापिणसीर्यजलार्थमाशु ॥

तत्ताम्यचक्रैर्नगरस्य मार्गान्

ध्वजान् प्रवन्द्यर्मसूचः खड्गप्रान् :

पिण्डस्य पुष्पैश्चककदिचितै-

रक्षैश्च राज्ञा निपुणा निधकः ॥

सज्जामलावासमप्रेयिवांसं

सोढादशङ्काः भवन्तं तदानीम् ।

तत् कैकयी सोढमशक्तवाना

थवाह बालस्य तनप्रयाणम् ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभाः

स्वैर्युन नीता विजृम्भं नपिम्ना :

रामप्रवासे व्यसृजन् दोषं

जनाप्रवादं रनरेन्दुसत्यम् ॥

वसुनि दिशांश्च निवर्त्तयिष्यन्

रामं नृपः संगिरमाण एव ।

तथावजज्ञे भरताभिप्रेको

विषादशङ्कश्च मतो निचखे ॥

ततः प्रविवाजयिषः कुमार-

मादिक्षदस्याभिगमं वनाय ।

सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा

सुमन्वनेतेण रथेन शोचन् ॥

केचिद्विनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं

विचक्रुः केचन सास्त्रमुच्चैः ।

ऊचुस्तथान्ने भरतस्य मायां

धिक् केकयीमित्यपरो गजाद ॥

गतो वनं श्वो भवितेति रामः

शोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

धीरास्तु तव श्रुतमन्यवोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥

प्रथ्यास्यमानावुपसेदुषस्तौ

शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।

किं शोचतेहाभ्युदये वतास्मान्

नियोगलाभेन पितुः कृतार्थाः ।

अस्मृष्ट यो यश्च मयेष्वरक्षीत्

यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपोषम् ।

महोपकारस्य किमस्ति तस्य

तुच्छेन दानेन वनस्य मोक्षः ॥

विद्युत्प्रणागं स वरं प्रनष्टौ
यदोर्ध्वगोपं तृणवद्विशुष्कः ।

अर्थे दरापे किमत प्रवासं
न शामनेऽवास्थित यो संरुणाम् ।
तौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीन्
रातस्य शोकापनुदा भवेत् ।

मा दर्शयान्यं भरतश्च मन्त्रो
निवर्त्तयेत्याह रथं स्य सूतम् ॥
अन्वेक्षितैर्गत्वरतां जनाना-
मेका शयित्वा रजनीं सप्रौरः ।
रत्नन् वने वासकृताइयात्तान्
प्रातश्कृतेनापजगाम रामः ॥

गच्छात्तरथं करुणं रुवन्तो
मञ्जुर्मुञ्जर्त्यश्वसितः कवोऽणम् ।
हा राम हा कष्टमिति लुवन्तः
पराङ्मुखैर्गो न्यहतन्मनोभिः ॥
सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

ससीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥

प्रचीयषा पूहेदृशे जनेन
द्यौर्भान्शीतांशनिराकृतेव ।

राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
शोकान्धकारक्षतसर्व्वचेष्टा ॥

त्रिलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-
मच्योष्ट सत्त्वान्नृपतिश्च्युताशः ।

सधूनि नैषोद्धप्रलिपन्न गन्धै-
र्मनोरमे न व्यवसिष्ट दस्त्रे ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
प्रताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।

स चन्दनोशीरसृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्गुनिवासभूयम् ॥

विचक्रुर्गुभूमिपतेर्महिष्यः

केशान् ललुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः ।

विभूषणान्यन्मामुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ॥

ततः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीचा

तं वन्दुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

दृतांश्च राजात्मजमानिनीषून्
प्रास्थापयन्मान्निमतेज यूनः ॥

सप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षा-

झके विवस्वन्नामधः स्फुरन्तम् ।

आख्यद्वसन् मातृकुले सखिभ्यः

पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥

अशिश्ववन्नात्ययिकं तमेत्य

दत्ता यदार्थं प्रवियासयन्तः ।

आहिष्ट जाताञ्जिहिषस्तदासा-

वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥

वन्धूनाञ्जिष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुषः स्नेहवशाहपायम् ।

गोसायशारङ्गगणाश्च सम्यक्

नायान्निषुर्भीममरासिषुश्च ॥

स प्रोपिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्

शश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।

आकर्णयामास न वेदनाराम्

न चोपलेभे वणिजां प्रणायाः ॥

चक्रन्दुश्चैव पतिं समेत्य

तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्ताः ।

पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः

विष्टमन्युप्रतिपूर्णाभ्याः ॥

टिहचमाणः परितः ससीतं

रामं यदा नैवत लक्ष्मणञ्च ।

रोरुद्यमानः स तदाभ्यष्टच्छत्

यथावदाख्यन्नय दत्तमस्मै ॥

आवद्वभीमस्तुकुटीविभङ्गः

गोस्त्रीयमानारुणरौद्रनेत्रः ।

उच्चैरुपालब्ध स केकयीक्ष

गोके मुञ्जश्चाविरतं व्यमाङ्गी

नृपात्मजौ चिल्लिशतः ससीतौ

ममार राजा विधवा भवत्यः ।

शोच्या वयं भूरनृपा क्षुत्तु

केकय्यपञ्चं तव बह्वनर्थम् ॥

नैतन्मृतं सत्कमिति ब्रवाणः

महस्तुगोऽसौ शपथानश्रयत् ।

उद्वाक्ष्यमानः पितां सरामं

लुब्धन् सशोको भुवि रोरुदामान्

तं मस्ययन्तः सचिवा नरेन्द्र

दिधञ्चयन्तः समुद्रुङ्गरारात् ।

अन्याङ्गतिं हावयितुं सविप्रा-

श्विचीप्रयन्तोऽध्वरपालजातम् ॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया
गङ्गास्य सम्पर्कविशद्विभाजः ।

विगाहितुं यामुनसम्बु पुण्य
ययुर्निरुद्धश्चमवत्तयस्ते ॥

देवभिरद्वाजमुनेर्मिकेतं

वस्मिन् विश्राम मलेत्य गामः ।

अथागनायः फलवद्विभूत्या

व्यस्यन्नुदय्यां शिशिरैः प्रयोभि

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च

यश्चमाणाननिशं ममत्तन् ।

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेतुः

पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥

प्रस्ताद्वयानं शयनञ्च नाना

कल्पावकाशे रुचिसंप्रकृतम् ।

तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म

निबद्धमाह्वन् पिवतात्त शेष्वम् ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा

यासांसुषित्वा रजनीं प्रभाते ।

द्रुतं समध्वा रथबाजिनार्गै-

र्मन्दाकिनीं रथवना समीपः ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतून्

अवाद्यन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।

कम्बूश्च तारानधमन् समन्तात्

तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥

श्रोताक्षिनासावदनं सरक्त्वा

कृत्वाजिने प्राङ्गिरसं निधाय ।

अश्रित्य पाताणि यथाविधानं

ऋत्विग् जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥

कृतेषु पिण्डोदकसंक्षेपे

हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

प्रत्यानिनीषु विनयेन रामं

प्रायादरुण्यं भरतः सपौरः ॥

श्रीप्रायमाणैः ककुभोऽश्वानै-

र्जनैरपन्यानमुपेत्य ह्यसैः ।

शोकादभूषैरपि भूषकासा-

ञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमित्रैः ॥

उञ्चिक्यरे पुष्पफलं बनानि

सङ्कुः पितृन् पिप्रियुरागगासु ।

आरेमुदित्वा पुलिनान्यशङ्कं

ह्यायां समाश्रित्य विशत्रमस ॥

वेत्त्वानसेभ्यः अतरामवार्त्ता-

मृतो विशिञ्जानपततिसङ्गम् ।

अभ्रंलिङ्गायं रविमार्गभङ्ग-

मानंहिरेऽद्रिं प्रति चितकूटम् ॥

दृष्टोर्णवानान् ककुभो बलौघान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनक्त ।

तस्थौ सिसं ग्रामविषः शितेषः

सौमित्रिरक्षिन्नुवनुञ्जिह्वामः ।

मृत्कोत्तरासङ्गमृतो विशिञ्जान्

प्रादः शनैरापततः समन्यन् ।

आहिष्ट तान् वीतविरुद्धवृद्धीन्

विवन्दिभून् दाशरष्टिः स्ववर्ष्मन् ॥

सकलकापं चक्रपूरुदन्तो

रामान्निकं वृंहितमन्यवेगः ।

आवेद्यन्तः क्षितिपालमृचैः-

कारं मृतं रामवियोगशोकम् ॥

चिरं रुदित्वा कण्ठं सशब्दं

गोलाभिधायं सरितं समेत्य ।

मध्येजलाद्राघवलक्षणाभ्यां

प्रत्तं जलं ह्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां

प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।

मागाः शुचं वीरं भरं वहामु-

माभापि रामेण वचः कनीयान् ॥

कर्ता कृती दृढमतेषु धीमान्

त्वं प्रहृष्टं चेद्वचनं न कुर्याः ।

विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य

पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥

अस्माकमुक्तं बलं मन्यसे चेत्

यदीशिष्ये त्वं न मयि स्थिते च ।

जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये

जहीहिः शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥

वह्नीरमां राज्यधुरां प्रबोद्धं

कथं कनीयानहमत्सहेयम् ।

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्तिलोपे

प्राह स्या रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥

ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेत-

दमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।

राजन्यकं चैतदहं चितोन्द्र-

स्वयि स्थिते स्यामिति शाकमेतत् ॥

इति निगदितवन्तं दाघवस्तं जनाद
 व्रज भरत गृहीत्वा प्रादुर्के त्वं मदीये ।
 च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
 सकलभवनराज्यं कारयाम्भुतेन ।

ऋतुसंहारम्

ग्रीष्मवर्णना ।

भृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतान्त्वः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः

निरीक्ष्य भिन्नास्त्रनसन्निभं नभः ॥

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांशुभिः ।

अवाङ्मुखो जिह्मगतिः श्वसन् मुञ्च

फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन् मुञ्चभूरिविदारिताननः ।

न हन्यदूरेऽपि गजान् भृगाधिपो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥

विशुष्ककण्ठोद्गतशोकराम्भसो

गभस्तिभिर्भोनजतोऽभितापिताः ।

प्रवृद्धतण्डुलोपहता जलार्थिनो

न दन्तिनः केसरिणोऽपि विभ्यति ।

कुताग्निकल्पैः सवितुर्मरीचिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरधेतसः ।

न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्जिनः

कलापचक्रेषु निवेशिताननम ॥

ममद्रुमुस्तं परिपाण्डुकर्दमं

सरः खनद्वायतपोतमण्डलैः ।

प्रदीप्तभासा रविणाभितापितो

वराहयूथो विंशतीव भूतलम् ॥

विप्लवता तीक्ष्णतरांशुमालिना

मपङ्कतोयात् सरसोऽभितापितः ।

उत्सृत्य भेकस्तृपितस्य भोगिनः

फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥

ममुद्रुताशेषकृष्णालजालकं

विप्रद्वर्मानं दूतभीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम् ॥

रावेप्रतोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो

विलोलजिह्वाद्यलीढः सरगतः ।

विषाग्निस्वर्यातपटापिन्ः फणी

न हन्ति तण्डूककुपं तृषाकुलः ॥

सफेनलालाहृतवक्त्रसंपुटं

विनिर्गतालोहितजिह्वं पद्ममुखम् ।

लृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरात्

गवेषमाणं महिषीकुलं जलम् ॥

प्रट्टतरवनदाहात् स्रष्टुशष्पप्ररोहाः

परुषपवनवेगात् क्षिप्तसंशष्पपर्णाः । ।

दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः सः

विदधति भयमुच्चैर्वाक्ष्यमाणा वनान्त

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

स्वमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ

शरभकुलमजिह्वां प्रोद्धृत्यसु कृपा

विरुद्धनवकुसुमस्वच्छसिन्दरभासा

परुषपवनवेगोत्तवेगेन तूर्णम् ।

तरुविटपलतायालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावं

ध्वनति पवनविद्धः पर्यतानां दरीषु

स्फुरति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति लघुसंख्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

क्षययति क गयूधं प्रान्तलग्नो द्वावि

बहुतर द्रव जातः शास्त्रमलीनां वनेषु

स्पृष्टति कनकगैरः नोऽरेषु द्रमणाम् ।

परिणतदलशाखाकृत्यतत्याशु वृक्षा

स्वमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वमान्तो ।

गजगवयस्रगेन्द्रा वल्लिसन्तप्रदेहाः

मुहुरद इव समेत्य हृन्दभावं विहाय ।

हृत्तवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कञ्चात्

विपुलपुलिनदेशां निम्नगासायवन्तः ।

वर्षावर्णना ।

तृषाकुलैश्चात्कपचिषां कुलैः

प्रयाचितस्त्रोवभरावल्लिखिनः ।

प्रयान्ति मन्दं नववारिवर्णिनी

वलाहकाः श्रोतमनोरुखनाः ॥

वलाहकाश्चाशुनिशब्दमूषणाः

सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्वणम् ।

सतीक्ष्णधारापतनो यथायका-

मुदन्ति चेतो ध्वनिभिः प्रवासिमान्

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्गैः

प्रमाचितस्य शीतितकन्दकैः ।

विभंगति यत्कृतरत्नभूषिताः
 जराक्रमेव तैस्तिदिन्द्रगोपकैः ।
 प्रेता मनोऽन्तःकुदनादसोत्सुकं
 विभंगति तिस्रोऽर्शकलाप्रयोमितम् ।
 सतिः स मासिहृन्चुम्बनाकुलं
 प्रवृत्तवत्या कुम्भमद्य वर्हिषाम् ॥
 तृणोद्गमेऽवगतकोमुलालुङ्गे-
 दितामि गिलैर्हृदिसीमखच्चतैः ।
 वनानि रम्याणि हरन्ति मानसं
 विभूषितान्युद्गतपङ्कवद्रुमैः ॥
 विलोचनेनोत्पलशोभितानने-
 ज्ञेयैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।
 अमाचिता सैकतिनी वनस्थली
 समुत्पुङ्गव प्रकरोति चतसः ॥
 विपाण्डरं कीटवजस्तृकान्वृतं
 भुजं कुवद्वक्रगति प्रसरितम् ।
 वसाध्वैर्लङ्कितैर्विलोकितं
 प्रवृत्तं निष्ठाभिमुखं अवोदकम् ॥
 प्रपतन् निलिप्तं समुत्पुङ्गवः
 विहृतं पुनः पुनः शास्त्रिणाः ।

मन्दानिनाकुलितचारुविशालशालः

पुष्पोद्गमप्रचुरकोमलपद्मकप्रः ।

मन्त्रद्विरेफपरिणीतमधुप्रसेकः

क्षितं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥

तारागणप्रचुरभूषणमुद्वहन्ती

नेत्रोपरोधपरिमुक्तमशङ्कवक्ता

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजः । दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥

कारण्डवानमविषद्वितवीचिमालाः

आदम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरतैः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोःखणितारु नद्यः

आकम्पयन् फलभरावतशालिजालान्

आनर्त्तयन् कुसुमकान् कुसुमावनम्रान् ।

प्रोत्पलपङ्कजवता नालनीं वधुम्बन्

यूनां मनी मददति प्रसभं नमस्वान्

आदहंसमियुनैरुपशोभिताः

फलममलोत्पलभूमिताः ।

विशाला-

ध्वस्तमिदो जलदोदरेषु

नित्यं न न विद्यमानताम् ।

धुन्वन्ति पञ्चजयैर्न नभो मलादाः

तस्थन्ति नोन्नतमुखा मग्नं मयूराः

शेफाल गकुसुमगन्धमनोहराणि

कच्छन्ति खड्गजगणप्रतिनादितानि ।

अव्यन्तसंस्थितसगीनयनोत्पलानि

प्रोक्कश्यन्तुःपवनानि मनांसि पुंसा

कक्षारपद्मकुसुमानि मुहुर्ध्विधुन्वन्

तत्सङ्गमादधिकशीतलतामुपेत्य ।

लोके करोति हृदयं पवनः प्रभाते

प्रह्लात्तलस्तुहिनानि हरं स्तरुणाम् ।

केषाम् निकान्तघननीलविपुञ्जितामाम्

आपूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।

एषु च प्रपल्लवायुनकुण्डलेषु

नीलोत्पलानि विक्रान्ति निवेशयन्ते

भुटकुटुम्बिकाणां राजहंसान्नितानां

परकमणिभासा वारिषा धनिः ॥५॥

